

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Горан Д. Мицковски

Трансформација индустријских
простора у контексту пост-
социјалистичке транзиције града Скопља

докторска дисертација

Београд, 2015

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Горан Д. Мицковски

Трансформација индустријских
простора у контексту пост-
социјалистичке транзиције града Скопља

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Goran D. Mickovski

TRANSFORMATION OF INDUSTRIAL SPACE IN THE
CONTEXT OF POST-SOCIALIST TRANSITION OF THE
CITY OF SKOPJE

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Ментор:

Др Владан Ђокић, редовни професор

Архитектонски факултет Универзитета у Београду

Члан комисије:

Арх. Зоран Лазовић, редовни професор

Архитектонски факултет Универзитета у Београду

Члан комисије:

Др Минас Бакалчев, редовни професор

Архитектонски факултет Универзитета "Св.Кирил и Методиј" у
Скопљу (Република Македонија)

Датум одбране:

ТРАНСФОРМАЦИЈА ИНДУСТРИЈСКИХ ПРОСТОРА У КОНТЕКСТУ ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ ГРАДА СКОПЉА

РЕЗИМЕ

Теза се бави истраживањем трансформације индустријског урбаног простора у Скопљу у пост-социјалистичком периоду. У ужем смислу, рад се бави истраживањем трансформације индустријског простора, односно интензивним реструктуисањем простора производних активности услед деловања процеса деиндустријализације и реиндустријализације, појавом нових просторних форми производних активности и новим просторним размештајем индустрије.

Истраживање полази од става да је трансформација индустријског простора у Скопљу као процес сличан оним код градова у Централној и Источној Европи, условљеним процесима економског реструктуисања, деиндустријализације, глобализације и терцијаризације економије. Ипак, специфике које произлазе из транзиције, ниво економске развијености и место Скопља у регионалним и глобалним економским токовима одређују прецизне и јасне разлике код процеса трансформације.

Полазне хипотезе у овом истражувачком раду су да се *трансформација социјалистичког индустријског простора карактерише комбинацијом континуитета и промена*, и да је *локација нове индустријске активности резултат деловања процеса концентрације и дисперзије производних активности*. Кроз истраживање континуитета и дисконтинуитета у развоју и размештају индустрије и индустријских подручја у граду Скопљу, тенденције концентрације и дисперзије индустријских активности, појава нових просторних форми производне и привредне активности, и промена

просторних образаца индустрије потврдиће се да су доминатни исход трансформације индустријског простора локације *напуштене* индустрије (промена) и да *дисперзни размештај индустријске активности ван урбаних граница града* има већу улогу у погледу просторног усмеравања новог индустријског размештаја.

Допринос истраживања је двојак. Прва група резултата истраживања потврђује се, на примеру града Скопља, повезаност између трансформације простора и развоја друштва у оквиру ширег теоријског дискурса реструктуисања простора производње код социјалистичког града са транзицијом економије и променом политичког и друштвеног система. Друга група резултата истраживања упућује на потенцијал и значај постојећих и новостворених индустријских подручја за будући просторни и привредни развој града. Кроз теоријско и емпиријско знање о локалним проблемима могу се понудити практични одговори у области архитектонског пројектовања и урбанистичког планирања јер планирање и пројектовање индустрије треба да се базира на поимању реалних урбаних процеса услед деловања фактора: историјски, економски и геополитички контекст, као и друштвени и еколошки проблеми. Одговорност будућег развоја града са урбано-архитектонског аспекта је у проналажењу могућности за обнову и изградњу унутар постојећег урбаног контекста и комплексног еколошког окружења како би се постигао жељени одржив развој града.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: деиндустријализација, индустријски простор, пост-социјалистички град, транзиција, просторни образац индустрије.

НАУЧНА ОБЛАСТ: Архитектура и урбанизам

Ужа научна област: АРХИТЕКТУРА

УДК бр. 725.4(497.7 Скопље)(043.3)

TRANSFORMATION OF INDUSTRIAL SPACE IN THE CONTEXT OF POST-SOCIALIST TRANSITION OF THE CITY OF SKOPJE

SUMMARY

The thesis explores the transformation of industrial urban space in Skopje in the post-socialist period. More specifically, the paper studies the industrial space transformation, i.e. the intensive spatial restructuring of production activities due to the effect of the processes of deindustrialization and reindustrialization, the emergence of new special forms of production activities and the new spatial distribution of industry.

The research builds upon the statement that as a process, the transformation of industrial space in Skopje is similar to the one in cities of Central and Eastern Europe, where it resulted from the processes of economic restructuring, deindustrialization, globalization and tertiarization of the economy. Nevertheless, specifics that derive from the transition process, the low level of economic development and the position of Skopje within the global economic flows create precise and clear distinctions in the transformation process.

The basic research hypotheses refer to *the transformation of socialistic industrial space as characterized by a combination of continuity and change, and the location of new industrial activity resulting from the effects of processes of concentration and dispersion of production activities*. Through the research of continuity and discontinuity in the development and distribution of industry and industrial areas in the city of Skopje, the tendencies of concentration and dispersion of industrial activities, the emergence of new spatial forms of production and economic activities, and the change of the spatial pattern of distribution of industry indicates that the predominant outcomes of transformation of the industrial space are

locations of *abandoned industries* (change) and that the *dispersed distribution of industrial activities beyond the urban boundaries of the city* play a greater role in directing the new distribution of industry.

The contribution of the research is twofold. The first set of research results confirm, in the case of the city of Skopje, the correlation between the transformation of the space and the development of society within the framework of general theoretical discourse of restructuring the production space in the socialist city, with transition of the economy and changes in the political and social system. The second set of research results point to the potential and importance of existing and newly established industrial areas for future spatial and economic development of the city. Drawing on the theoretical and empirical knowledge of local issues, practical responses in the field of architectural design and urban planning can be offered. This is based on the premise that industrial planning and design should be based on a comprehensive real urban process, which will take into account the effect of the historical, economic and geopolitical context. As well as social and ecological issues. From an urban-architectural perspective, it should be paramount the future development of the city to offer opportunities for renewal and construction within the existing urban context and complex ecological environment in order to achieve the desired sustainable development of the city.

KEY WORDS: deindustrialization, industrial space, post-socialist city, transition, spatial pattern of industry.

Scientific field: Architecture and Urbanism

Narrow scientific field: Architecture

UDC Number: 725.4(497.7 Skoplje)(043.3)

САДРЖАЈ

УВОД.....	2
1. НАПОМЕНЕ О ТЕМИ	2
Критичка анализа литературе о предмету истраживања.....	4
Образложење предмета истраживања	8
Циљеви и задаци истраживања	12
Полазне хипотезе.....	14
Научне методе истраживања.....	16
Структура рада	19
РЕФЕРЕНТНИ ОКВИР ТРАНСФОРМАЦИЈЕ.....	21
2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ИНДУСТРИЈЕ КОД РАЗВИЈЕНИХ КАПИТАЛИСТИЧКИХ ЗЕМАЉА	23
2.1. Економска трансформација индустрије: од фордизма ка пост- фордизму.....	24
2.2. Просторна трансформација индустрије: Нови индустријски простори	33
3. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ИНДУСТРИЈЕ КОД ПОСТ- СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ЗЕМАЉА.....	40
3.1. Економска трансформација социјалистичке индустрије: од фордизма ка пост-фордизму	41
3.2. Просторна трансформација социјалистичке индустрије: Нови индустријски простори.....	50
3.3. Фактори трансформације пост-социјалистичких градова	59
РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА	64
4. СКОПЉЕ: ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ ИНДУСТРИЈЕ.....	64
4.1. Зачетак индустрије у Скопљу.....	64
4.1.1. Услови за развој индустрије.....	64

4.1.2.	Просторни размештај индустрије.....	70
4.1.3.	Закључак.....	80
4.2.	Екстензивна социјалистичка индустријализација	82
4.2.1.	Услови за развој индустрије.....	87
4.2.2.	Просторни размештај индустрије.....	94
4.2.3.	Закључак.....	125
5.	СКОПЉЕ: ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКА ПРОСТОРНА ТРАНСФОРМАЦИЈА ИНДУСТРИЈЕ.....	128
5.1.	Услови за развој индустрије.....	128
5.2.	Планирани просторни размештај индустрије.....	139
5.2.1.	Генерални урбанистички план Скопља 2002 године	140
5.2.2.	Генерални урбанистички план Скопља 2012 године	149
5.3.	Пост-социјалистичка трансформација индустрије	154
5.3.1.	Методологија истраживања.....	156
5.3.2.	Деиндустријализација	163
5.3.3.	Обнова индустрије.....	186
5.3.4.	Реиндустријализација	201
5.4.	Појава нових индустријских места.....	204
5.4.1.	Нова индустрија у индустријским подручјима.....	206
5.4.2.	Индустрија у новим привредним зонама	208
5.4.3.	Индустрија у индустријско-технолошким зонама	215
5.4.4.	Развојне тенденције индустрије у граду Скопљу.....	218
5.5.	Закључак	221
	ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	224
	ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	231
	ПРИЛОЗИ.....	242
	ПРИЛОГ А: Преглед карактеристика истраживаних локација социјалистичке индустрије Скопља	242
	ПРИЛОГ Б: Преглед Слика	252
	ПРИЛОГ В: Преглед Мапа	321

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА	342
Изјава о ауторству	343
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	344
Изјава о коришћењу.....	345

СКРАЋЕНИЦЕ

БДП	Бруто домаћи производ
ГРП	Генерален регулационен план
ГУП	Генерален урбанистички план
ЗСЕ	Завод за статистика и евиденција
ЗСРМ	Завод за статистика на Република Македонија
МАНУ	Македонска академија на науките и уметностите
Н/Д	Недоступно
НРМ	Народна Република Македонија
ОУП	Основен урбанистички план
РЗС	Републички завод за статистика
РМ	Република Македонија
СГ	Статистички годишник
СДИ	Стране директне инвестиции
СРМ	Социјалистичка Република Македонија
СФРЈ	Социјалистичка Федеративна Република Југославија
ТНК	Транснационалне компаније
ФНРЈ	Федеративна Народна Република Југославија
ЦИЕ	Централна и Источна Европа

ПРЕГЛЕД МАПА, СЛИКА, ТАБЕЛА И ГРАФИКОНА

Преглед Мапа

4. Скопље: Историјски развој и просторни размештај индустрије

Мапа 4.1 Просторни размештај индустрије Скопља 1914 године	322
Мапа 4.2 Просторни размештај индустрије Скопља 1929 године	323
Мапа 4.3 Просторни размештај индустрије Скопља 1941 године	324
Мапа 4.4 Приказ индустријске површине: План из 1948 године у односу на План из 1929 године	325
Мапа 4.5 Просторни размештај индустрије Скопља 1963 године	326
Мапа 4.6 Размештај индустрије Скопља: фактичко стање 1963 године у односу на планирано стање из 1948 године	327
Мапа 4.7 Приказ индустријске површине: План из 1965 године у односу на План из 1948 године	328
Мапа 4.8 Приказ индустријске површине: План из 1985 године у односу на План из 1965 године	329
Мапа 4.9 Просторни размештај индустрије Скопља 1991 године	330
Мапа 4.10 Размештај индустрије Скопља: фактичко стање 1991 године у односу на планирано из 1965 године	331

5. Скопље: Пост-социјалистичка просторна трансформација индустрије

Мапа 5.1 Напуштена социјалистичка индустрија Скопља 2013 године	333
Мапа 5.2 Трансформисана социјалистичка индустрија Скопља за неиндустријске намене 2013 године	334
Мапа 5.3 Обновљена социјалистичка индустрија Скопља 2013 године	335
Мапа 5.4 Фрагментирана обнова локације "Металски завод – Тито" 2013 године	336
Мапа 5.5 Фрагментирана обнова локације "Рудници и Железарница Скопје" 2013 године ...	337
Мапа 5.6 Реиндустријализација и нова индустрија у индустријским подручјима урбаног опсега Скопља 2013 године	338
Мапа 5.7 Нова индустрија - привредна зона Пинтија-Драчево 2013 године	339
Мапа 5.8 Нова индустрија - привредна зона Визбегово 2013 године	340
Мапа 5.9 Нова индустрија- "ТИРЗ Скопје 1" и "ТИРЗ Скопје 2" 2013 године	341

Преглед Слика

3. Теоријски оквир трансформације индустрије код пост-социјалистичких земаља

Слика 3.1 Индустриска подручја у социјалистичкој Централној Европи253

4. Скопље: Историјски развој и просторни размештај индустрије

Слика 4.1 Позиција Скопља у оквиру Отоманске империје крајем XIX века255

Слика 4.2 Железничке линије на територији данашње Републике Македоније крајем XIX века256

Слика 4.3 Позиција Скопља у оквиру Краљевине Југославије257

Слика 4.4 Ситуациони план Скопља из 1914 године258

Слика 4.5 Генерални план ситуације Скопља из 1932 године.....259

Слика 4.6 Генерални регулациони план Јосифа Михајловића из 1929 године.....260

Слика 4.7 Позиција Скопља у оквиру СФРЈ261

Слика 4.8 Генерални регулациони план Лудјека Кубеша из 1948 године262

Слика 4.9 "Рудници и Железарница Скопје"263

Слика 4.10 "ОХИС", цементара "Усје" и фабрика стакла "Скопје"264

Слика 4.11 Размештај урбаних функција у Скопљу 1963 године.....265

Слика 4.12 Снимак изграђеног стања Скопља из 1964 године.....266

Слика 4.13 Планирани развој Скопља до 1981 године.....267

Слика 4.14 Планирани развој и размештај индустрије Скопља до 1971 године.....268

Слика 4.15 Планирани развој и размештај индустрије Скопља до 1981 године.....269

Слика 4.16 Планирана дислокација индустријских предузећа270

Слика 4.17 Планирани развој станбених насеља.....271

Слика 4.18 Планирана саобраћајна инфраструктура272

Слика 4.19 Постојеће стање железничког система 1963 године273

Слика 4.20 Планирани железнички систем.....273

Слика 4.21 Планирани развој Скопља до 2001 године274

Слика 4.22 Планирани размештај индустрије Скопља до 2001 године275

Слика 4.23 Планирани размештај индустрије у Скопском региону до 2001 године	276
Слика 4.24 Снимак постојећег стања из 1981 године	277
5. Скопље: Пост-социјалистичка просторна трансформација индустрије	
Слика 5.1 Позиција Скопља у оквиру Републике Македоније	279
Слика 5.2 Планирани развој града до 2020 године	280
Слика 5.3 Предузеће "ОХИС"	281
Слика 5.4 Предузеће "ОХИС", погон "Билјана"	281
Слика 5.5 Предузеће "Стаклара Скопје"	282
Слика 5.6 Предузеће "Стаклара Скопје" , погон "Кристал"	282
Слика 5.7 Предузеће АДГ "Пелагонија"	283
Слика 5.8 Предузеће "ФАС 11 Октомври"	283
Слика 5.9 Предузеће "Комуна"	284
Слика 5.10 Предузеће "Жито Лукс"	284
Слика 5.11 Предузеће "Жито Скопје"	285
Слика 5.12 Предузеће "Газела"	285
Слика 5.13 Предузеће "Годел"	286
Слика 5.14 Предузеће "Технометал"	287
Слика 5.15 Предузеће "Кланица и хладњаче" ,.....	287
Слика 5.16 Предузеће "МЗТ Скопје"	288
Слика 5.17 Предузеће ГРО "Маврово"	288
Слика 5.18 Предузеће "Алумина"	289
Слика 5.19 Предузеће "Треска"	289
Слика 5.20 Предузеће "Цветан Димов"	290
Слика 5.21Предузеће "Купром"	290
Слика 5.22 Предузеће АДГ "Пелагонија"	291
Слика 5.23 Детаљни урбанистички план локација "ОХИС"а	292
Слика 5.24 Предузеће "Рудници и Железарница Скопје"	293
Слика 5.25 Предузеће "Топилница"	294

Слика 5.26 Предузеће "Топилница"	294
Слика 5.27 Супермаркет "Супер Тинекс"	295
Слика 5.28 Предузеће "ЖАС"	296
Слика 5.29 "Big Box"	296
Слика 5.30 Предузеће "Скопски пазар"	297
Слика 5.31 Предузеће "Скопски пазар"	297
Слика 5.32 Предузећа "Нептун" и "Бриколаж"	298
Слика 5.33 Предузеће "Текстил" АД	298
Слика 5.34 Предузеће "Електроелемент"	299
Слика 5.35 Салон аутомобила "Макаутто Стар"	300
Слика 5.36 "Фон Универзитет"	300
Слика 5.37 Супермаркет "Веро"	301
Слика 5.38 "Мекдоналдс"	301
Слика 5.39 Супермаркет "Тинекс" и хотел "Порта"	302
Слика 5.40 Старачки дом "Мери Терзиева"	302
Слика 5.41 Галерија "Мала станица"	303
Слика 5.42 "Европски универзитет – Република Македонија"	303
Слика 5.43 Стамбени комплекс "Македонија"	304
Слика 5.44 Станбени комплекс "Гранд Престиж"	304
Слика 5.45 Основна и средна меѓународна школа "Нова"	305
Слика 5.46 Хотел "Хилтон - Double Tree"	305
Слика 5.47 Предузеће "Алкалоид"	306
Слика 5.48 Предузеће "Пивара Скопје"	306
Слика 5.49 Предузеће "Усје"	307
Слика 5.50 Предузеће "Европа"	307
Слика 5.51 Предузеће "Реплек"	308
Слика 5.52 Предузеће "Империјал тобако"	308
Слика 5.53 Предузеће "Адинг"	309

Слика 5.54 Предузеће "Макстил" АД.....	310
Слика 5.55 Предузеће "Макстил" АД.....	310
Слика 5.56 Предузеће "Арчелор Миттал Скопје"	311
Слика 5.57 Предузеће "Вивакс".....	311
Слика 5.58 Предузеће "Сеавус".....	312
Слика 5.59 Предузеће "Прототип"	312
Слика 5.60 Предузеће "Дизајн Фантазија"	313
Слика 5.61 Предузеће "ТЕ-ТО".....	313
Слика 5.62 Топлана "Исток"	314
Слика 5.63 Топлана "Исток"	314
Слика 5.64 Урбанистички план ван насељеног места- привредна зона Визбегово	315
Слика 5.65 "ТИРЗ Скопје 1".....	316
Слика 5.66 "ТИРЗ Скопје 2".....	317
Слика 5.67 Предузеће "Џонсон Контролс".....	318
Слика 5.68 Предузеће "Кемет електроникс".....	318
Слика 5.69 Предузеће "Џонсон Мети"	319
Слика 5.70 Предузеће "Протект груп"	319
Слика 5.71 Предузеће "Ван Хол"	320

Преглед Табела

3. Теоријски оквир трансформације индустрије код пост-социјалистичких земаља

Табела 3.1 Разлози и последице трансформације индустрије48

Табела 3.2 Могући исходи трансформације социјалистичке индустрије.....52

Табела 3.3 Обрасци адаптације социјалистичке индустрије53

4. Скопље: Историјски развој и просторни размештај индустрије

Табела 4.1 Диспаритети унутар СФРЈ, 1947 и 1988 године89

Табела 4.2 Структура привреде СРМ по делатностима према учешћу у друштвеном производу, 1947-1990 године 90

Табела 4.3 Стопе пораста друштвеног производа укупне привреде и индустрије у СРМ, 1953-1990 године 90

Табела 4.4 Број запослених у индустрији у СРМ и Скопљу, 1952-1990 године..... 92

Табела 4.5 Број становништва у РМ и Скопљу према попису, 1948 – 1994 године..... 92

Табела 4.6 Демографски развој Скопља, 1965-1971-1981године 108

Табела 4.7 Планирана индустријска површина по зонама, 1965-1971-1981 године..... 109

Табела 4.8 Класификација индустрије према локацијским захтевима 112

Табела 4.9 Демографски развој Скопља, 1981-1991-2001 године 119

Табела 4.10 Планирана индустријска површина по зонама, 1979-2001 године 121

5. Скопље: Пост-социјалистичка просторна трансформација индустрије

Табела 5.1 Остварени приходи од приватизације у РМ, 1994-2000 године 133

Табела 5.2 Индекс укупне индустријске производње у РМ, 1989-2010 године..... 135

Табела 5.3 Укупан број запослених у привреди и у индустрији у РМ, 1989-2010 године..... 136

Табела 5.4 Стопа раста реалног БДП у РМ и ЦИЕ, 1989-2000 године 137

Табела 5.5 Износ СДИ у РМ и ЦИЕ, 1989-2010 године 137

Табела 5.6 Број индустријских предузећа у Републици Македонији и Скопљу у периоду 1991-2010..... 138

Табела 5.7 Демографски развој Скопља, 1994- 2010-2020 године..... 143

Табела 5.8 Индустријска површина у Скопљу, 1998-2010 године 148

Табела 5.9 Демографски развој Скопља, 2002-2020 године.....	153
Табела 5.10 Планирана површина индустријско-комерцијалне намене Скопља, 2020 година	154
Табела 5.11 Сумарни преглед трансформације истраживаних локација социјалистичке индустрије Скопља, 2013 године	162
Табела 5.12 Преглед локација напуштене индустрије Скопља, 2013 године	167
Табела 5.13 Преглед локација трансформисане индустрије Скопља 2013 године	177
Табела 5.14 Преглед трансформираних локација Скопља према новим наменама 2013 године	179
Табела 5.15 Преглед локација обновљене индустрије Скопља 2013 године	187
Табела 5.16 Физички обим производње и број запослених у "Макстил"-у АД Скопје, 2003-2012 године	198
Табела 5.17 Резултати пословања "АрчелорМиттал Скопје", 2009-2012 године	200
Табела 5.18 Преглед локације реиндустријализације 2013 године	202
Табела 5.19 Број издатих одобрења за изградњу индустријских објеката у привредној зони Визбегово, 2005-2012 године	214
Табела 5.20 Учешће укупне БДВ привреде и индустрије Скопског региона у односу на РМ, 2000-2011 године	218
Табела 5.21 Број активних предузећа у прерађивачкој индустрији у Скопљу и региону, 2010- 2013 године	219
Табела 5.22 Сумарни преглед планиране површине индустрије у граду Скопљу, 1948 – 2012 године	222

Преглед Графикона

5. Скопље: Пост-социјалистичка просторна трансформација индустрије

Графикон 5.1 Утицај критеријума локације на трансформисану индустрију Скопља178

Графикон 5.2 Начин трансформације индустрије Скопља и нова намена 2013 година.....179

**Трансформација индустријских
простора у контексту пост-
социјалистичке транзиције града
Скопља**

УВОД

1. НАПОМЕНЕ О ТЕМИ

Пад Берлинског зида 1989 године симболично је означио крај социјалистичке ере и почетак пост-социјалистичког периода великих промена у региону Источне Европе. Након четири и по деценије практиковања источно европске земље одбациле су социјализам и започеле комплексни процес политичких, економских и друштвених промена, чији је крајни циљ била њихова трансформација у капиталистичке по примеру развијених западних земаља.

Свеобухватне промене почетком 1990-тих неминовно су узроковале и промене у урбаној структури код пост-социјалистичких градова. Урбана структура наслеђена из пре-социјалистичког периода, која је била системски трансформисана и стварана да одговара идеологији социјалистичког друштва, након успостављања нових политичких, економских и друштвених односа у задње две деценије неминовно је поново постала предмет трансформације.

Ово истраживање је конципирано као прилог проучавању и разумевању трансформације простора у Скопљу у контексту свеобухватних промена друштва у пост-социјалистичком периоду.

Трансформација индустријског простора у пост-социјалистичком периоду у Скопљу у овом истраживању биће посматрана истовремено и са аспекта трансформације друштвеног, економског и политичког система и са аспекта глобалних економских промена. Ако се трансформација индустријског простора посматра једино са аспекта транзиције социјалистичког друштва, не узимајући у обзир при томе глобалну економску перспективу, онда се не може сагледати целовитост промена и не могу се утврдити узрочно-последичне релације. Иста је ситуација и када се

трансформација индустријског простора повезује и објашњава само и искључиво кроз глобалне економске промене и интегрисање земље у међународне токове и мреже, игноришући специфичности које произлазе из социјалистичког периода. У овом смислу, истраживање ће третирати трансформацију индустријског простора у Скопљу као процес сличним са оним код градова у развијеним капиталистичким земљама, условљеним процесима економског реструктурисања од фордизма ка пост-фордизму, деиндустријализације, глобализације и терцијаризације економије. Ипак специфичности које произлазе из транзиције друштвеног, политичког и економског система, ниво економске развијености и место Републике Македоније и Скопља у глобалним економским токовима одређују прецизне и јасне разлике између процеса трансформације индустријског простора који се одвија у овом граду и у развијеним капиталистичким земљама.

Универзалност проблема и предмета истраживања, као и методолошка неопходност компарације са осталим земљама и градовима не само у региону Источне Европе произлази из чињенице да су пост-фордистичка трансформација економије, деиндустријализација и терцијеризација прилично сличне у својој природи и могу се лако поставити у један генерални теоријски оквир. Међутим како ће овај рад потврдити као резултат утицаја историјског наслеђа, различите приступе у вођењу процеса трансформације, као и специфичне друштвено-економске-социјалне прилике условљавају значајне разлике у пост-социјалистичкој трансформацији урбаног и индустријског простора Скопља.

Истраживање треба да представља прву синтетичку студију о индустријском простору у граду Скопљу у пост-социјалистичком периоду, односно период након 1990 године па све до 2013 године. С обзиром да не постоје претходна сродна научна истраживања просторног развоја и размештаја индустријске производње у граду Скопљу, овај рад понудиће свеобухватну анализу трансформације градског индустријског простора базирано на емпиријским истраживањима о посматраним процесима.

Критичка анализа литературе о предмету истраживања

Литературу о предмету истраживања, односно трансформација индустријског простора у Скопљу у контексту пост-социјалистичке транзиције можемо поделити на три групе:

1) прва група радова односи се на урбанистичко планирање и развој и размештај индустријских активности у Скопљу, односно генерални урбанистички планови и израђене скице о индустријским активностима у урбаном простору града које ће се сагледати кроз време, позиција и концепције планера о производном простору града;

2) другу групу радова представљају прилози о историјском развоју и размештају индустрије у Скопљу у друштвено-политичком и економском контексту истраживаног простора и времена и његова повезаност са урбаном структуром. У ову групу можемо да уврстимо и оне радове који се баве успешношћу и последицама транзиције укупне економије у контексту перспективе економског и привредног развоја Скопља;

3) трећа група радова повезана је са променама у урбаној структури Скопља током социјалистичке урбанизације и индустријализације социјалистичког града и током пост-социјалистичке транзиције у контексту шире проблематике градова региона.

С обзиром да је истраживање усмерено ка развоју и размештају индустрије у Скопљу, важне информације налазимо у планским документима који садрже информације о позицији и концепцији планера у осмишљавању и дизајнирању просторног размештаја индустрије у граду. Ова документа представљају примарне изворе у овом раду на којима су засноване анализе о трансформацији индустријског урбаног простора Скопља. Из ове група радова, као кључне изворе издвајамо: образложење индустријске вароши регулационог плана Скопља Јосифа Михаловића,

"Регулациони план Скопља" (Скопље: Скопски Гласник бр. 30, 1929, стр. 3); графички прилози Генералног регулационог плана израђени од стране Лудјека Кубеша (Скопје: Архив на град Скопје), као и образложење за овај план у делу урбанистичког плана из 1965 године, "Скопје Урбанистичка студија- Книга 2" (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1964, стр. 183-186); детаљне анализе, табеле и образложење индустријских подручја у "Основен урбанистички план-Книга 15" (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965, стр. 110-123 и 248-251), планирана дислокација индустрије према "Скопје Просторен План Книга 3-Том I" (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1964, стр. 247 (Мапа: Postоеќа industrija i statistički podatoci/Existing industries and Statistics), као и податке из "Detaljni urbanisticki plan Istocno industrijske zone-Kniga 17" (Skopje: Zavod za urbanizam i arhitektura - Skopje, 1965, str. 11); промене код позиције планера у погледу увођења запостављених сектора привреде у "Основен план на град Скопје: Изменување и дополнување - Книга 7" (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1985, стр. 24) и размештај индустрије ван граница града "Просторен план на град Скопје - Книга 6 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1985, стр. 29); увођење у урбанистичко планирање економске и друштвене парадигме одрживог града "Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 4 - Документациска основа на планот" (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002, стр. 222) и нови урбани модел развоја града који се базира на принципу компактни град, "Генерален урбанистички план на град Скопје 2012-2022 Книга 1" (Скопје, Агенција за планирање на просторот, 2012, стр. 1). Заједничко за све ове радове је да исти омогућавају хронолошки преглед и опис тока планирања урбаног земљишта са индустријском наменом у Скопљу и промене позиције планера у односу на размештај индустрије.

Значајне информације о предмету истраживања и друштвено-политичком и економском контексту проилазе из секундарних извора које обухватају, или се делом односе на проблематику развоја и размештаја

индустрије Скопља. У овој групи радова истичу се многобројни радови из економске литературе. Најзначајнији су: историјски преглед о индустријским предузећима у Скопљу које је сачинио Коста Сидовски у "Развитокот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни, 1918-1941"(Скопје: МАНУ, 1980) и која је полазна основа за израду тематских мапа о просторном размештају индустрије у пре-социјалистичком периоду; затим текстови помештени у раду групе аутора Л. Соколов, К. Сидовски, М. Мургаشانски и П. Тасевски насловљен "Индустријата во НР Македонија (Скопје: Економски институт - Скопје, 1961); економске анализе и сагледавања о развоју привреде и индустрије академика Никола Узунова "Индустриски центри и региони во СР Македонија (Скопје: Економски институт Скопје, 1970) и "Стопанството на Република Македонија 1945-1990" (Скопје: МАНУ, 2001), као и просторни размештај индустрије у "Разместеност на индустријата во СР Македонија" (Скопје: Економски факултет Скопје, 1977), стр.16-28); бројне монографије индустријских предузећа из социјалистичког периода (Е. Ризаов, М. Адамчевски и В. Богоев, "СОЗТ Металски Завод - Тито - Скопје 1945 - 1985" (Скопје: Металски Завод - Тито - Скопје, 1985), Аноним, "25 години Рудници и Железарница Скопје" (Скопје: РЖС, 1992), К.Ефински, С.Иконов, "Европа: Јубилејно издание по повод 90 години од постоење на фабриката 1882-1972" (Скопје: Европа, 1973)), као и текстови о критичком разматрању транзиције, Трајко Славевски "Македонската економија во транзиција: пропуштени можности, алтернативни решенија (Скопје: Екопрес, 1995), Весна Стојанова "Економска транзиција во Македонија и Бугарија" (Скопје: Фондација Фридрих Еберт, 1997, стр. 150-170). И поред тога што ови аутори дају фрагментирани увиде о развоју и размештају индустрије у Скопљу и често субјективне ставове о предмету истраживања, нивова вредност историјског извора је неоспорна и значајна.

У не тако обимној литератури која се бави променама у урбаној структури социјалистичких и пост-социјалистичких градова, исходи урбане

трансформације Скопља као некадашњег социјалистичког града и у контексту његове пост-социјалистичке транзиције, су приказани веома кратко и увек у контексту промена код градова у региону. У контексту социјалистичке урбанизације и просторне структуре градова ЦИЕ, Хамилтон убраја Скопље као пример убрзаног развоја неразвијеног подручја, велика и брзорастућа урбана агломерација као и централизована организованост великог града (French, R.A., and F. E. Ian Hamilton, "The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy", Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley&Sons, 1979, p.182, 184, p. 206). У контексту пост-социјалистичке урбане трансформације Калиопа Димитровска Ендрујс и Наташа Пичлер-Милановић спомињу његову нову улогу као главни град нове земље (Hamilton, F.E. Ian, Kaliopa Dimitrovska Andrews and Natasa Pichler-Milanovic, "Transformation of cities in Central and Eastern Europe: Towards globalization", Tokyo: United Nations University Press, 2005, p. 468). Ови радови дају тек основну и веома оскудну информацију о просторним структурама Скопља, која тражи даља продубљивања, као што то за циљ има овај рад, и то детаљније истраживање трансформације индустријског простора.

У овом прегледу литературе наведене су само најзначајније групе примарних и секундарних извора који се односе на предмет истраживања ове докторске дисертације, и како се може сагледати до сада није израђена комплексна и синтетичка студија о развоју и размештају индустријског простора у Скопљу. Основ теоријских дискусија рада произлази из обимности примарних и секундарних извора помештених у списак кориштене и референтне литературе. Имено, теоријски извори о трансформацији индустријске производње и друштвено-економском реструктуисању од фордизма ка пост-фордизму код капиталистичких градова, трансформација некадашњег социјалистичког града услед транзиције друштва и појава нових индустријских простора су омогућили постављање тематике трансформације индустрије Скопља у ширем референтном оквиру пост-фордистичке и пост-социјалистичке

трансформације. Додатно важан основ за разумевање критичког дискурса пост-социјалистичке трансформације су извори и грађа која се односи на дух времена, друштвени, политички и историјски контекст истраживаног простора и времена.

Образложење предмета истраживања

Средишњи предмет истраживања су исходи просторног реструктуисања индустријских предузећа и нови просторни обрасци индустрије у граду Скопљу настали у пост-социјалистичком периоду. У оквиру овог предмета кроз деловање процеса деиндустријализације и реиндустријализације истражиће се: континуитет и дисконтинуитет развоја и размештаја индустрије и индустријских подручја у граду Скопљу, тенденције концентрације и дисперзије индустријских активности, појава нових просторних форми производне и привредне активности и промена просторних образаца индустрије који су настали током пост-социјалистичке трансформације.

Просторно лоцирање предмета истраживања града Скопља произлази од географске припадности региона Источне Европе и историјског контекста пост-социјалистичке трансформације. Скопље се након распада СФР Југославије и проглашења независности Републике Македоније стекло новим додатним административним, политичким и финансијским функцијама. Као главни економски и индустријски центар Републике Македоније Скопље је средиште укупне привреде и његово гравитационо поље у економском смислу обухвата целу територију Македоније. Као последица овога, промене у урбаној структури су најинтензивније и најизраженије, док промене у просторној форми и просторни размештај који се јављају први пут, успостављају се као трендови новог просторног обрасца индустријског и привредног развоја. Додатно, на подручју Републике Македоније досад није

израђено истраживање које се бави трансформацијом индустријског простора било за Скопље или за друге градове. Већина научних радова који третирају развој индустрије у Скопљу и у Републици Македонији је из области економских наука где су развој индустрије и поједини аспекти просторног размештаја анализирани из перспективе економског и привредног развоја.

Временски оквир предмета истраживања, пост-социјализам, одређен је из следећих разлога. Прво, то је период свеобухватних и коренитих друштвених трансформација током којих је трансформација урбаног простора веома интензивна и доминантна. Друго, истраживање трансформација индустријског простора је актуелна и савремена проблематика која повезује промене у урбаним подручјима са процесима коренитих трансформација некадашњег социјалистичког града. Треће, успостављени трендови трансформације индустријског простора и нова просторна организација индустрије успостављена у овом периоду вероватно ће одредити правац развоја индустријских локација у будућности.

Питање историјске дистанце предмета истраживања увек је присутно с обзиром на успостављено мишљење да се објективне оцене о истраживању појава и промене могу изнети само ако је прошло довољно времена од периода у коме су се оне одвијале. У овом смислу истраживање савремених и актуелних процеса увек садржи претпостављени субјективни однос и пристрасност истраживача према предмету истраживања. Још увек присутна актуелност процеса транзиције друштва, који нажалост није завршен за Републику Македонију указује да просторне последице трансформације нису коначне и дефинитивне. Међутим, нови успостављени начини присвајања простора и организовања активности од стране појединаца и група су одредили нови начин искоришћавања ресурса, пре свега урбаног земљишта тако да се успостављени трендови нових образаца размештаја индустрије могу третирати као коначни. У овом контексту утицај друштва на урбане форме је завршен. Као резултат овога, избором актуелних процеса

није нарушена објективност истраживања овог рада, јер разумно је очекивање да се током задње две деценије интензивних трансформација видљиве промене индустријског простора у Скопљу нису резултат само бројних тенденција, већ деловања трендова који су опстајали и који ће утврдити будући развој ових простора.

Трансформација индустријског простора у Скопљу и размештај индустрије кроз ово истраживање сагледаће се из следећих перспектива, чије набрајање не указује на додељен приоритет на једну у односу на остале перспективе и које ће се током истраживања истовремено надопуњавати и веома често преклапати:

- историјска перспектива која се односи на историјске фазе развоја, промене значаја индустрије и просторни размештај индустрије кроз време;

- друштвена перспектива која се односи на генералне друштвене, политичке, економске, социјалне, културне услове укупног привредног и посебно индустријског развоја и утицај овог развоја на обликовање конкретног простора, и

- урбано-планерска перспектива која се односи на планирани просторни размештај индустрије у граду према важећим нормативима и стандардима у оквиру шире стратегије привредног развоја града.

Историјска перспектива овог истраживања треба указати на континуитет и дисконтинуитет развоја индустријског простора у граду. Ова перспектива не потенцира могући историјски детерминизам, односно предодређеност будућих промена од промене у прошлости, већ указује да се резон историјских истраживања налази у могућности сагледавања трендова, односно праваца које логично воде ка будућим фазама. Анализа просторне трансформације индустријских подручја током прошлог периода омогућава сагледавање дугорочних трендова, а тиме и реалнија очекивања о текућем и будућем периоду.

Друштвена перспектива полази од чињенице да се током истраживања предмета овог рада морају узети у обзир утицај целovitости друштвених процеса и прилике датог времена (политичке, економске, идеолошке, културне и социјалне природе) над физичким простором. То потврђује чињеницу да свака промена у физичком простору носи у себи друштвену информацију и одраз је деловања конкретних друштвених прилика. Друштвене прилике и процеси пресликавају се кроз време у простору, материјализирајући се поступно у материјалне, физичке структуре и конкретни физички и урбани простор. У истраживању иако посебно нису потенциране повратне спреге утицаја конкретног простора на друштвене процесе (пре свега изражене кроз активности појединаца или група) исте нису занемарене и делују различитим интензитетом и правцем на друштвене процесе.

Урбано-планерска перспектива полази са становишта пожељног, нормативног, планско-урбанистичког размештаја индустрије у урбаном простору у коме су интегрисани различити важећи прописи, нормативи и стандарди лоцирања урбаних функција, пре свега рад. Суштина увођења ове перспективе је потреба за упоређењем конкретне ситуације и стања на терену са професионалним и стручним плановима који третирају просторни размештај индустрије, констатовање нереализације плана, утврђивање карактера, размера и разлоге и последице констатованог одступања. Циљ ове компарације и анализе је да утврди могућности унапређења начина коришћења простора и начина просторног размештаја индустрије кроз традиционалне и савремене просторне форме.

Трансформацијом друштва 1991 године створили су се услови за пост-фордистичко реструктуисање социјалистичке економије и индустрије. Процес деиндустријализације био је неизбежан. Драстично смањење индустријских активности и броја запослених, затварање или подела државних предузећа на мање флексибилне производне капацитете, брзи раст услужних делатности следили су глобални тренд пост-фордистичке

деиндустријализације која се појавила са закашњењем од преко две декаде. Истовремено се јавља и реиндустријализација путем обнове социјалистичке индустрије и појава нових малих лако прилагодљивих производних структура на комплетно новим локацијама. Реиндустријализација простора повезује се и са урбаном и са субурбаном структуром. Постојеће индустријске монофункционалне зоне како се индустрија повлачи примају нове функције, углавном комерцијалне, али и образовне и спортске и постају вишефункционалне. Појава и развој нових индустријских места иза граница града дисперзно размештених у појединим подручјима потврђује изражен процес децентрализације индустрије и успостављање новог просторног обрасца индустрије.

Циљеви и задаци истраживања

Циљ истраживања јесте да се документовано и научно аргументовано утврди и објасни просторна трансформација индустрије и појава нових индустријских простора у граду Скопљу у пост-социјалистичком периоду у односу на референтни теоријски оквир трансформације индустријског простора у градовима Источне Европе услед пост-социјалистичког реструктуисања производних активности и да се иста прикаже кроз конкретне примере производних локација и просторних форми у граду.

Овако генерално одређени циљ истраживања темељи се на теоријским концептима трансформације простора и полазним констатацијама о предмету истраживања и иста је фокусирана на следеће подциљеве:

1. да се научно опишу и објасне недовољно истраживани процеси који утичу на трансформацију индустријског простора и алоцирање индустријске активности у граду Скопљу;

2. да се научно утврди и систематизује појава и трансформација индустријских простора у граду Скопљу у пре-социјалистичком, социјалистичком и пост-социјалистичком периоду (научна класификација

индустријског простора у односу на доминантне производне доктрине периода и урбано-планерски третман простора); и

3. да се научно објасни и прикаже да су нове индустријске локације резултат међуделовања процеса концентрације и дисперзије индустријских производних активности, при чему је дисперзија у ширем простору доминантни процес који обликује нови просторни образац локације индустрије у граду.

Крајни циљ истраживања је да се помогне у разумевању установљеног новог просторног размештаја локације индустрије. Трансформација простора за индустријске намене у Скопљу произлази истовремено од могућности али и од ограничења појединачних конкретних локација како у граду тако и у његовом окружењу. Иста је истовремено резултат процеса планирања одрживог развоја града, који је систематски и организовано подржан од стране централне и локалне власти, и од неконтролисане стихијне иницијативе приватног сектора.

У односу постављених циљева и подциљева, одређују се следећи задаци истраживања:

- идентификација доминантних дискурса о просторним аспектима пост-фордистичке трансформације индустрије и стварање нових индустријских простора код развијених индустријских земаља;
- идентификација доминантних дискурса о просторним аспектима трансформације некадашњих социјалистичких градова са посебним освртом на трансформацију индустрије и индустријског простора;
- документовање, научно описивање и објашњење стратегија планирања индустријског простора у Скопљу према доминантним друштвеним производним доктринама;
- документовање, систематизација и анализа фактичког просторног развоја и размештаја индустрије у Скопљу и утврђивање карактера, размера и последица констатованог одступања од урбанистичких планова

у пре-социјалистичком, социјалистичком и пост-социјалистичком периоду;

- детаљно истраживање конкретних појединачних индустријских локација у Скопљу и трансформације које су настале у истраживаном периоду, њихово документовање и анализа процеса који утичу на трансформације; и

- научно описивање и објашњење промена у просторном размештају индустрије, односно утицај тенденције концентрације и дисперзије на нови размештај производних активности у простору.

Полазне хипотезе

У складу са претходно дефинисаним проблемом и циљевима истраживања дефинишу се следеће хипотезе:

1. Трансформација социјалистичког индустријског простора у Скопљу у пост-социјалистичком периоду карактерише се комбинацијом континуитета и промена, односно истовременим присуством локација са обновљеним индустријским производним активностима и локација напуштене индустрије или локација са новим неиндустријским функцијама, при чему су доминатни исход трансформације простора локације напуштене индустрије услед деловања процеса деиндустријализације.

Реструктуисање индустријског простора у Скопљу је резултат транзиције социјалистичког друштва ка тржишној економији у чијој основи је свеобухватна трансформација индустријских предузећа. Успешност преструктуисања социјалистичких производних активности у великој мери је условљена кризама и ограничењима традиционалних индустријских грана и производне структуре, могућношћу интегрисања у глобалне и међународне токове и све израженијом терцијеризацијом домаће и светске економије. Мали је број успешно трансформисаних социјалистичких

индустријских предузећа који су репрезенти континуитета социјалистичке производне активности. Историјска заосталост индустрије у граду и изразита деструктивност деиндустријализације, где социјалистичка индустрија није замењена новим производним алтернативама или услужним делатностима условиле су доминатне начине трансформације индустријског простора. Резултати спроведеног емпиријског истраживања конкретних индустријских локација потврдиће мултифункционалну фрагментираност некадашњих индустријских зона у граду. Некадашна јединствена и искључиво индустријска подручја трансформишу се путем деловања процеса обнове индустрије, функционалне трансформације, урбане обнове или трајним напуштањем индустријске активности. Трајно повлачење индустрије са урбаних територија, као стихијан процес или плански усмерен кроз урбанистичко-планска документа, омогућава пренамену индустријског земљишта, иако како ће истраживање потврдити иста није лако и брзо спроводива, тако да је и даље доминатно стање социјалистичке индустрије напуштена индустрија.

2. Индустријска активност у пост-социјалистичком периоду у Скопљу се лоцира или у оквиру постојећих индустријских подручја, услед деловања процеса концентрације производних активности, или у новим индустријским местима ван урбане територије града услед деловања процеса дисперзије, при чему дисперзни процеси размештаја индустријске активности имају већу улогу у погледу усмеравања новог индустријског развоја ван урбаних граница града.

Производна активност у граду током пост-социјалистичког периода није комплетно престала и поред изразито деструктивне деиндустријализације. Пост-социјалистичка производна активност у простору манифестује се на локацијама нових индустријских предузећа које се или концентришу у подручјима са наслеђеним индустријским активностима или се размештају у подручјима која раније нису била намењена за било какве економске делатности.

Резултати емпиријског истраживања потврдиће да је концентрација нове индустрије у оквиру постојећих условљена предностима које произлазе од саме локације да се обезбеди лак и једноставан приступ или од неопходне индустријске инфраструктуре за несметане производне активности или од потенцијалног тржишта производних ресурса или финалних производа. Деконцентрација индустријских активности у урбаном простору је резултат појава нових индустријских предузећа на комплетно новим локацијама чија атрактивност произлази или од местоположаја локације у односу на саобраћајне инфраструктуре или од еколошких критеријума о заштити животне средине. Деконцентрација односно дисперзија индустрије манифестује се кроз усмеравање новог привредног и индустријског развоја било стихијно или са урбанистичко-планским документима и мерама политике на ивици градске територије. Задње посебно истиче нове просторне форме индустријских активности кроз стварање технолошко индустријских развојних зона као промотере динамичнијег развоја нових индустријских сектора кроз стране директне инвестиције. Нови индустријски простори и нове просторне производне форме потврђују промене у просторним обрасцима индустрије, односно доминацију процеса и фактора деконцентрације и њено лоцирање и/или реалоцирање на урбаној периферији града.

Научне методе истраживања

Емпиријско истраживање овог рада је засновано на теоријским концептима о реструктуисању индустријског простора услед појављивања нових производних и привредних активности и треба да покаже нови просторни размештај индустријске активности у граду Скопљу.

Проблем и предмет истраживања су постављени, дефинисани и образложени кроз одговарајуће теоријске концепте и појмове у литератури из развијених капиталистичких земаља и из транзиције социјалистичких

земаља. У Републици Македонији истраживање пост-социјалистичке трансформације индустријског простора је веома ограничено и оскудно и једино се може наћи као дескриптивна анализа и констатације у урбанистичким и просторно планским документима о развоју града.

Полазна информациона основа за ово истраживање формирана је путем прикупљања неопходних података о појединачним индустријским локацијама. Непостојање релевантне и поуздане статистичке базе података, ограниченост временских серија, неодговарајућа територијална подела градског простора у великој мери је ограничила употребу квантитативних податка у истраживању. За потребе овог научног истраживања аутор је приступио прикупљању података на нивоу појединачне локације повезане са доминантним процесом трансформације локације (деиндустријализација и реиндустријализација) као и карактеристикама локације које условљавају процесе концентрације и/или дисперзије нових производних активности.

Метод посматрања на терену комбинован је прикупљањем података кроз мешовит тип упитника (комбинација отворених и затворених питања), подаци из геореференцираних дигиталних мапа и подаци о локацији из урбанистичко-планских докумената. На овај начин створена је обимна база податка за сваку појединачну локацију индустрије која служи као основа за даље истраживање. Обрада података биће извршена применом следећих научних метода: метод анализе, метод компарације, индуктивно-дедуктивни метод и метод синтезе.

Научним методом анализе извршиће се расчлањивање релевантних процеса и односа који су предмет истраживања на поједине саставне делове. Просторни исходи трансформације и реструктурисање индустријских локација анализираће се кроз основне процесе деиндустријализације и реиндустријализације, карактеристике локација као и нове факторе размештаја који условљавају нови просторни образац индустрије.

Примена компаративног метода истраживања омогућиће предмет истраживања да се постави у ширем теоријском концепту реструктурисања

индустријског простора у капиталистичким и пост-социјалистичким градовима, тако да се утврђене сличности и разлике у манифестацији и интензитету постављају изнад дескриптивног нивоа анализе. Истовремено, овај метод биће примењен и на територији града што ће омогућити да се кроз време сагледа трансформација индустрије и њен просторни размештај.

Применом индуктивно-дедуктивног метода извршиће се повезивање истраживане појаве и процеса на конкретним индустријским локацијама у граду са теоријским концептима о просторној трансформацији индустрије. Индукцијским методом, кроз анализе појединих локација и поузданих чињеница о просторним променама индустрије у граду доћи ће се до генералне констатације и општег закључка о новим просторним исходима индустријске активности. Дедуктивним методом, формулисани закључци о просторним трансформацијама индустрије у граду повратно биће проверени кроз постојеће теоријске расправе о реструктуисању индустријског простора код пост-социјалистичких градова Источне Европе.

Метод синтезе омогућиће да добијени резултати извршеног истраживања, који су интерпретирани и систематизовани, буду уопштени и генерализовани како би се добило ново сазнање о трансформацији индустријског простора. Односно кроз континуитет и дисконтинуитет развоја и размештаја индустрије и индустријских подручја у граду, процес концентрације и дисперзије индустрије и појава нових просторних форми производних и привредних активности које су настале у пост-социјалистичком периоду генерализоваће се ново сазнање о променама у просторном образцу лоцирања индустрије.

Резултати и налази истраживања биће приказани сумарно кроз синтетизирани табеларни преглед о трансформацији и карактеристикама сваке појединачне индустријске локације у граду уз текстуално објашњење и помоћу илустрације о просторном размештају индустрије (мапе). Закључне напомене представљаће синтезу крајних резултата емпиријског истраживања

и исте ће бити упоређене и са теоријским контекстом и са постављеним хипотезама.

Структура рада

Рад је структуисан у четири основне целине: Увод; Референтни оквир трансформације; Резултати истраживања и Закључна разматрања, након ког следи референтни списак коришћених Извора и Литература и Прилози.

У првој целини рада, Увод поред уводне напомене о теми истраживања кроз следеће шест секције презентоваће се: критичка анализа литературе; образложење предмета истраживања; научни циљеви и задаци истраживања; полазне хипотезе; научни методи истраживања (методологија рада); и задње структура рада.

У другој целини рада, Референтни оквир истраживања, извршиће се идентификација доминантних дискурса о просторном реструктуисању индустријске производње и следствено овоме појава нових индустријских простора. Овај део рада структуисан је у две главе које су даље структуисане у поглавља. У Глави 2. Теоријски оквир трансформације индустрије код развијених капиталистичких земаља, презентоваће се доминантни дискурси о економским и просторним аспектима пост-фордистичке трансформације индустрије и стварање нових индустријских простора код развијених индустријских земаља, док у Глави 3. Теоријски оквир трансформације индустрије код пост-социјалистичких земаља, презентоваће се најзначајније теоријске расправе о економским и просторним трансформацијама социјалистичке индустрије у контексту укупне пост-социјалистичке транзиције градова. Посебно поглавље у овој глави појасниће факторе сложене и јединствене трансформације градова као и могући развојни пут некадашњих социјалистичких градова након транзиције.

Трећа целина рада насловљена као Резултати истраживања, представља средишњи део рада. Подељен је на две главе, које су затим

структурисане у поглавља и секције. У Глави 4. Скопље: Историјски развој и просторни размештај индустрије, испитује се и систематизује развој и размештај индустрије и појава индустријских простора у граду и региони у пре-социјалистичком и социјалистичком периоду. Посебан акценат у овој глави односи се на систематизацију и анализу фактичког просторног развоја и размештаја индустрије и утврђивање карактера, размера и последица констатованог одступања од урбанистичких планова. У Глави 5. Скопље: Пост-социјалистичка просторна трансформација индустрије, истражује се развој и размештај индустрије у пост-социјалистичком периоду према урбанистичко-планским документима, како и анализа трансформација постојећих и стварање нових индустријских локација кроз примере појединих локација у граду у пост-социјалистичком периоду, при чему се описује и објашњава промена у просторним обрасцима лоцирања индустрије.

У последњој целини рада, Закључна разматрања, на синтетизован начин приказује се резултати емпиријског истраживања о просторним исходима трансформације производних активности и стварању нових индустријских простора и нови просторни образац лоцирања индустрије након 1989 године. У овом делу извршиће се провера радне хипотезе са резултатима истраживања, и извршиће се интерпретација добијених резултата на примеру града у општијем и ширем референтном оквиру пост-фордистичке и пост-социјалистичке урбане и индустријске трансформације градова Источне Европе. На овај начин проблематика трансформације индустријског простора усмериће се ка бољем разумевању савремене ситуације трансформације простора које следе након периода транзиције. Имајући у обзир процесе трансформације кроз које данас пролази индустријски и привредни простор Скопља, у овом делу рада представљени су и могући правци даљих истраживања.

РЕФЕРЕНТНИ ОКВИР ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

У светским размерима након ратних година, 1950-те и 1960-те су биле окарактерисане привредним и економским растом и социјалном хармонијом и код развијених капиталистичких и код социјалистичких земаља. Оно што је уследило 1970-тих и 1980-тих година било је окарактерисано као светска економска нестабилност и несигурност. Код развијених капиталистичких земаља нестабилност је налагала неопходност за фундаменталним променама у економским, друштвеним и социјалним односима које су у основи значиле драматичне промене код дотадашњег начина организовања капиталистичког система.

Код социјалистичких земаља одговор на генерално стање нестабилности тражио се у оквиру социјалистичке идеологије и доктрине, било у оквиру економског или у оквиру политичког система кроз реформске захвате појединих сегмената. Међутим очекивани повољни позитивни резултати нису уследили јер органи државног апарата или самоуправни органи нису могли да постигну задате економске задатке и обезбеде растући просперитет, друштвено благостање и социјалну рамнотежу. Најзад 1989 године са почетком политичких реформи и увођењем принципа плурализма у свим сферама друштва створили су се услови за свеобухватним реформисањем земаља.

Процеси економског реструктуисања неминовно су узроковали промене код индустријских активности и адекватно, промене у урбаном и индустријском простору код капиталистичких и пост-социјалистичких градова. Промене су биле усмерене ка трансформацији индустријског и урбаног простора, начинима коришћења земљишта као и новим просторним обрасцима локације привредних и производних активности.

У овом истраживању трансформације индустријског простора у пост-социјалистичким градовима биће посматрана као процес сличан оном код градова у развијеним капиталистичким земљама условљеним процесима

економског реструктурисања од фордизма ка пост-фордизму, деиндустријализације, глобализације и терцијаризације економије. Ипак специфичности које произлазе из транзиције друштвеног, политичког и економског система, ниво економске развијености и место пост-социјалистичких земаља Источне Европе у глобалним економским токовима одређују прецизне и јасне разлике између процеса трансформације индустријског простора који се одвија у овим земљама и у развијеним капиталистичким земљама. Теоријски оквир у коме се трансформација индустријског простора анализира су теорије урбаних географа и урбаних социолога у чијој су основи економске теорије о променама доминатног начина производње, радних односа и улога државе у економским и привредним активностима.

2. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ИНДУСТРИЈЕ КОД РАЗВИЈЕНИХ КАПИТАЛИСТИЧКИХ ЗЕМАЉА

Надовезујући се на уводне напомене о трансформацији капиталистичког система оно што је уследило крајем 1970-тих и током 1980-тих година је широка палета теоријских расправа, литературе и многобројне дебате о трансформацији и промени структуре и организације капиталистичког система.

Највећи број теорија како је очекивано разматра економско реструктуисање са аспекта политичке економије, социологије, политичке науке, при чему се посебно анализирају промене у радним односима, улога влада држава у вођењу економије, доминатни начин индустријске производње и промене на међународним тржиштима. Свака теоријска расправа о транзицији капиталистичког система критички третира различита али подједнако важна гледишта на јединствену економску реалност. У оквиру многобројних теорија транзиције како наглашава Аш Амин¹ (Ash Amin) посебно место заузима становиште урбаних географа Алана Скота (Allen Scott), Мајкла Сторпера (Michael Storper) и Дејвида Харвија (David Harvey) који полазећи од теоријске дебате економског реструктурисања научно објашњавају просторне исходе економске трансформације и појављивање 'флесибилне географије производње'. Амин уврстава њихово становиште као истовремену комбинацију теорије капиталистичке регулације (Француска регулациона школа) и теорије флексибилне специјализације, Мајкла Пиореа (Michael Piore) и Чарлса Сабела (Charles Sabel). С обзиром да предмет рада није детаљна анализа сличности и разлике између економских теорија, исте ће се анализирати кроз њихов допринос ка разумевању теорије урбаних географа која се односи на промене у сфери производне активности и његову трансформацију у

¹ Види детаљније у Ash Amin, "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition", in: Ash Amin, eds, *Post-Fordism: A Reader*, (Oxford: Blackwell Publishers, 1994), pp. 1-39.

простору. У овом контексту становиште француске регулационе школе је неопходно да би се сагледала свеобухватност односа и споразума у процесу друштвене производње, потрошње и расподеле које су се одвијале у посебном временском периоду и месту. Са друге стране теорија флексибилне специјализације посебно потенцира промене у доминатним парадигмама начина производње и организације индустријских предузећа.

2.1. Економска трансформација индустрије: од фордизма ка пост-фордизму

У најдужем периоду двадесетог века економска активност у капиталистичким земљама одвијала се кроз доминантан начин масовне производње т.з. Фордов режим производње. Од иницијално успостављеног револуционарног начина производње, Фордизам касније постаје систем економског и друштвеног развоја. Овај систем друштвеног развоја у напредним капиталистичким друштвима базирао се на политичком систему који подржава масовну индустријску производњу у условима пуне запослености, масовне потрошње и наглашену улогу државе у стварању и одржавању благостања.

Према теоретичарима Француске регулационе школе, фордов режим акумулације био је истовремено:

"... препознатљив тип радног процеса [или индустријска парадигма] која подразумева масовну производњу која се заснива на техникама линија за склапање које су управљане од полу-квалификованих радника. ... Као стабилан начин макроекономског раста [режима акумулације]. Фордизам обухвата принципијелни круг раста који се базира на масовној производњи, повећаној продуктивности која се заснива на економији обима, повећаним приходима повезаним са продуктивношћу, повећаној масовној потрошњи као резултат повећане плате, повећаним профитима базираним на тоталном искоришћавању капацитета, и повећаним инвестицијама у побољшању

опреме и техникама масовне производње. Као модел друштвене и економске регулације [начин регулације]. Фордизам укључује поделу између власништва и контроле великих корпорација са изразито великим бројем одељења, децентрализовано организоване и подложне централној контроли [Тејлористичка подела рада]; монополистичко утврђивање цена; признавање синдиката и колективно договарање; плате индексиране са растом продуктивности и инфлације малопродајних цена; и монетарну емисију и кредитне политике које треба да обезбеде ефективну агрегатну потражњу. ... [и] генерални образац друштвене организације [социјетализација]. У овом контексту он обухвата потрошњу стандардизованих роба за масовну потрошњу у примарним домаћинствима и обезбеђивање стандардизованих, колективних добара и услуга од стране бирократске државе. Ово последње има кључну улогу у разрешењу конфликта између капитала и рада како код индивидуалне плате тако и код гарантованог минималног доходака."²

Највећи раст фордов режим акумулације доживео је у периоду након Другог светског рата, т.з. 'послератни бум' када су индустрије базиране на савременим технологијама доживеле убрзани развој на основу масовне и стандардизоване производње у условима вођења кејнзијанске економске политике³ са изразито наглашеним социјалним аспектом.

Просторну размештеност фордовога режима акумулације Скот повезује са "... серијом великих индустријских региона Северне Америке и Западне Европе, представљену путем производног појаса у Сједињеним Америчким Државама и зони индустријског развоја у Европи која се простире од Средње Енглеске преко северне Француске, Белгије и Холандије

² Bob Jessop, *"Thatcherism and flexibility: the white heat of a post-Fordist revolution"*, in: Bob Jessop, Hans Kastendick, Klaus Nielsen and Ove K. Pedersen, eds, *The Politics of Flexibility*, (Aldershot: Edward Elgar, 1991), p. 136-137, quoted in: Ash Amin, "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition", in: Ash Amin, eds, *Post-Fordism: A Reader*, (Oxford: Blackwell Publishers, 1994), p. 9-10.

³ Макроекономска теорија економисте Џон Мајнард Кејнс (John Maynard Keynes) о активној улози владе и јавног сектора у стимулисању производње и потрошње.

до Рурске области у Западној Немачкој, са великим бројем додатних спољних подручја на различитим локацијама."⁴

Почетком 1970-тих година након дугог периода континуираног раста фордов режим акумулације ушао је у период неизвесности и суочио се са многобројним проблемима. Према Амину, криза није била прижељкивана али није била ни изненађење, јер су економије у капиталистичким земљама и раније биле суочене са периодичним кризама и процесом реструктуисања. То је основна суштина капитализма као система са "... наслеђеном тенденцијом ка нестабилности, кризама и промени, и његова способност да се повеже и стабилизује око новог сета институција, правила и норми које би обезбедиле релативно дуг период економске стабилности."⁵ Веома брзо се показало да унутрашњи уграђени механизам за стабилизацијом економије није могао обезбедити стабилност и раст и постојећа криза је уствари генерална криза капитализма. У погледу разлога кризе, представници различитих школа потенцирају различите разлоге, било унутрашње из самог режима, спољашње наметнуте од ширег окружења или комбинацију оба.

Према припадницима регулационе школе криза фордизма била је неминовна и последица "... [1] друштвених и технолошких ограничења Фордизма (отпор радника према Фордистичкој организацији рада и све већим тешкоћама за 'урамнотежењем' све веће и све ригидније производне линије) ... [2] експанзија масовне производње довела је до повећања глобализације економских токова што је значајно отежало управљање националне економије ... [3] растући друштвени расходи (релативни трошкови колективне потрошње повећали су се као резултат немогућности

⁴ Allen Scott, "Flexible Production Systems and Regional Development: The Rise of New Industrial Space in Nort America and Western Europe", Research Paper No. 168, (Toronto: Centre for Urban and Community Studies University of Toronto, 1988), p.7.

⁵ Ash Amin, "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition", in: Ash Amin, eds, *Post-Fordism: A Reader*, (Oxford: Blackwell Publishers,1994), p. 7.

примене метода масовне производње у овој области, што је довело до инфлаторног притиска и конфликта у распредели) ... [4] образац потрошње се значајно променио ка све већој варијацији употребне вредности (нова потрошња је супротна од стандардизације, основе економија обима, и не може лако бити задовољена методама масовне производње)"⁶

За Мајкла Пиореа и Чарлса Сабела, као представника теорије флексибилне специјализације, криза "... је била резултат екстерних шокова који су били значајано појачани грешкама креатора политике."⁷ Економска криза по овим ауторима била је резултат следећих узастопних 'епизода' или догађаја⁸. Први догађај били су друштвени немири крајем 1960-тих и почетком 1970-тих година, који су се у САД јавили због рата у Вијетнаму док у Западној Европи генерално због постојећег економског поретка. Затим 1971 године следи напуштање златног стандарда валуте америчког долара и његов курс постаје флукутирајући, што је довело на дужи рок до нестабилности и несигурности на светском тржишту. Трећи догађај следи 1973 године када земље чланице ОПЕЦ-а четириструко повећавају цену нафте (први нафтни шок) што је довело до увозне инфлационе спирале у развијеним земљама. Четврти догађај који је допринео ка даљој нестабилности је други нафтни шок 1979 године што је довео до стагнације производње, повећања незапошљености и драматичног раста инфлације. Задњи догађај је драстично повећање каматних стопа почетком 1980-тих

⁶ Klaus Nielsen, "Towards a flexible future - theories and politics", in: Bob Jessop, Hans Kastendick, Klaus Nielsen and Ove K. Pedersen, eds, *The Politics of Flexibility*, (Aldershot: Edward Elgar, 1991), p. 24, quoted in: Ash Amin, "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition", in: Ash Amin, eds, *Post-Fordism: A Reader*, (Oxford: Blackwell Publishers, 1994), p.10.

⁷ Michael Piore and Charles Sabel, "The Mass-Production Economy in Crisis" in: *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, (New York: Basic Books, 1986), p. 166.

⁸ Види детаљније Michael Piore and Charles Sabel, "The Mass-Production Economy in Crisis" in *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, (New York: Basic Books, 1986), pp. 165-193.

година што је уследило као одговор монетарних власти на повећање стопе инфлације што је даље допринело ка још већој стагнацији, светској рецесији и дужничкој кризи. Аутори⁹ истовремено анализирају кризу и кроз унутрашње факторе који представљају ограничења постојећег система масовне производње. У овом контексту убрајају: засићеност домаћег тржишта потрошачким добрима, изражена конкуренција између развијених и ново индустријализованих земаља као и тренд диверзификације потрошачких укуса и нове софистициране потребе.

Просторне исходе кризе у САД Скот описује на следећи начин: "Почетком 1970-тих, напредни индустријски градови, суочили су се са масовним губитком радних места, незапошљеношћу и пропадањем економије. Деиндустријализација старих производних индустријских региона напредовала је брзим темпом током целе декаде, и продубљивањем кризе Амерички производни регион т.з. снежни појас постао је више познатији као Зарђали појас."¹⁰

Користећи аргументе економске теорије урбани географи као увод за просторне промене код производних активности потенцирају различите разлоге за кризу. За Харвија ригидност представља најзначајну слабост фордовога режима која је присутна у свим сферама режима акумулације. "Постојали су проблеми са ригидношћу у дугоручним и великим инвестицијама у фиксном капиталу у системима масовне производње које су спречавале могућност флексибилног планирања, а тражиле су стабилни раст потрошње и стабилно тржиште потрошача. Проблеми ригидности појавили су се на тржишту радне снаге, алокација радне снаге, и код уговора за рад (посебно код такозваних монополистичких сектора) ... Ригидност у погледу обавезе државе такође постаје све више изражена као што су програми социјалних права (социјално осигурање, пензијска права и сл.) све више су

⁹ Види детаљније: Ibid.

¹⁰ Allen Scott, "The Resurgent City: Economy, Society, And Urbanization In An Interconnected World", (Paris: OECD, није датирано), p. 5.

под знаком питања са аспекта њихове легитимности у условима када је ригидност у производњи ограничавала било какву експанзију фискалне базе државних расхода."¹¹ Скот узроке кризе види у "... конкуренцији из Јапана и из ново-индустријализованих земаља која је постала још већа и задала је озбиљан ударац секторима масовне производње у производним регионима у Северној Америци и Западној Европи."¹²

Криза фордизма отворила је могућност стварања новог модела производње и организовања производних активности, као и промене у политичкој и друштвеној сфери односно нови режим регулације. По представницима Француске регулационе школе пост-фордистички режим акумулације укључује:

"... [1] нови рад базиран на технологији, који се односи на отпуштања, сегментацију радника и друштвену маргинализацију; [2] изражена индустријализација услужног сектора представљена кроз промене друштвене структуре према групе службеника и ерозија колективног идентитета путем употребе нових технологија; [3] наметнута мобилност на тржишту рада продуцирала је нове географије у запослености, што је проузроковало прекид фамилијарних и заједничких веза; [4] растућа друштвена поларизација између високо продуктивне/потрошачке групе и ниско доходовна или незапослена група; и [5] индивидуализација и плурализација животних стилова као резултат горенаведених тенденција."¹³

¹¹ David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Cambridge: Blackwell Publishers, 1990), p.142.

¹² Allen Scott, "Flexible Production Systems and Regional Development: The Rise of New Industrial Space in North America and Western Europe", Research Paper No. 168, (Toronto: Centre for Urban and Community Studies University of Toronto, 1988), p. 8.

¹³ Joachim Hirsch, "From the Fordist to the post-Fordist state", in: Bob Jessop, Hans Kastendick, Klaus Nielsen and Ove K. Pedersen, eds, *The Politics of Flexibility*, (Aldershot: Edward Elgar, 1991), непагирано, quoted in: Ash Amin, "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition", in: Ash Amin, eds, *Post-Fordism: A Reader*, (Oxford: Blackwell Publishers, 1994), p. 18.

За Пиореа и Сабела, алтернатива постојећег режима масовне производње је нови економски режим флексибилне специјализације који се примарно базира на технолошкој подређености будућег економског развоја где би флексибилна производња код малих и средњих предузећа била доминатна." Флексибилна специјализација предложена је као индустријски модел који је највише способан да произведе квалитетне производе за уско дефинисана и нестабилна тржишта, са минамалним напором, временом и трошковима. Принцип на коме је заснован овај модел ослања се на вештине, флексибилност и умрежавање између јединица које су специјализоване за поједине задатке како би произвеле променљиве обиме и комбинацију робе а да се при томе не генерирају губитци у продуктивности (који произлазе од неискоришћености сегмената радне снаге или продуктивног дела активног становништва у сваком моменту)."¹⁴

Стари доминантни режим фордовске акумулације постепено је почео одступати место новом режиму, који представници Регулационе школе називају пост-фордизам, Пиоре и Сабел флексибилна специјализација, док су га Харви и Скот означили појмом 'флексибилна акумулација'. Кључно за урбане географе у контексту трансформације простора је значај флексибилности код начина производње, организовања производних активности и радних односа. За Харвија се флексибилна акумулација односи на "... радне процесе, тржишта радне снаге, производе и моделе потрошње ... стварање комплетно нових сектора производње, нових начина у пружању финансијских услуга, нових тржишта, и изнад свега, веома интензивне стопе комерцијалних, технолошких и организационих иновација."¹⁵ За Скота најзначајнији су нови флексибилни облици производних активности који су настали или се поново појавили како образлаже "... када су промене у економским условима довеле до изразите несигурности и нестабилности у

¹⁴ Ash Amin, "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition", in: Ash Amin, eds, *Post-Fordism: A Reader*, (Oxford: Blackwell Publishers, 1994), p. 21

¹⁵ David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Cambridge: Blackwell Publishers, 1990), p.145.

производњи и повећаној конкуретности код финалних тржишта, тада се економије обима и опсега у оквиру фирме разлажу на тај начин да укупни производни системи показују изразите симптоме хоризонталне и вертикалне дезинтеграције. Ова дезинтеграција значајно наглашава флексибилност у ангажовању капитала и радне снаге што омогућава произвођачима да се комбинују и поново спајају у крчке веома променљиве коалиције са којима су повезани кроз екстерне трансакционе везе.¹⁶ Скот и Сторпер економско реструктуисање повезују са појавом 'флексибилне производне методе' која се генерално односи на "... различите начине кроз које се произвођачи могу брзо прestroјити из једног процеса и/или производа на други, или прилагодити произведене количине кроз повећање или смањење на краatak рок без било каквих штетних ефеката на ниво продуктивности."¹⁷ Аутори флексибилност посматрају са два аспекта: флексибилност код појединачног предузећа кроз интерну поделу рада и флексибилност између предузећа где је у основи друштвена подела рада. Ова флексибилност која је посебно значајна за нове производне капацитете и индустријске просторе појављује се као резултат "... фрагментирања производног процеса између огромног броја појединих произвођача, тиме омогућавајући брзе промене у хоризонталним и вертикалним мрежним повезаностима, између различитих производа и производних нивоа."¹⁸ Уместо гигантских корпорација са тотално интегрисаним активностима где је процес управљања строго хијерархијски одређен створили су се нови облици организације, где је флексибилност у процесу производње њихова главна одлика. Флексибилност омогућава коришћење производа и услуга ван постојеће структуре (аутсорсинг),

¹⁶ Allen Scott, "Flexible Production Systems and Regional Development: The Rise of New Industrial Space in Nort America and Western Europe", Research Paper No 168, (Toronto: Centre for Urban and Community Studies University of Toronto, 1988), p.13.

¹⁷ Allen Scott and Michael Storper, "Regional Development Reconsidered", Research Paper No 1, (Los Angeles: Lewis Center for Regional Policy Studies, UCLA, 1990), p. 22.

¹⁸ Ibid.

примену нових технологија и нехијерархијски однос управљања. Према Едварду Соџију (Edward Soja) реструктуисање које је било поттикнута кризом заснива се на потреби за померањем од онога што је означено као 'неопходност величине', а што је покретало капиталистички развој ка још већем повећању индустријске производње ка 'флексибилним специјализацијама'. "Фордовска масовна производња са гигантских корпорација и интегрисане линије за склапање достигла је границе величине и економије обима. Криза овог начина производње створила је простор за појавом зрака светлости за новом економијом која се заснива на ономе што је названо флексибилна специјализација, отклањање строгих хијерархија у односима управљања радном снагом и реорганизација процеса производње и технологије који омогућавају груписање малих и средњих фирми."¹⁹

Флексибилност је покренула промене у три велика међусобно повезана подручја производног процеса: организационом, технолошком и просторном. Промене у организацији производње односе се на дезинтеграцију производног процеса и екстернализовање производних активности путем коришћења производа и/или услуга које су до тада скоро увек биле извршаване интерно у оквиру фирме, као и реорганизацију корпоративне структуре како би се подржало нехијерархијско управљање. Промене у технологији производног процеса односе се на увођење нових компјутерских технологија, аутоматизоване производне линије, примену нових система управљања залихом (систем 'испорука тачно на време') као и увођења комплементарних технологија како би се смањили трошкови производње. Промена у просторној организацији производног процеса односи се на прекид повезаности између географске локације и производне активности, децентрализације и дисперзије индустријских активности и стварања нових облика организације простора. Отуда како Соџи наглашава "... више нису биле неопходне старе урбане агломерације које следе

¹⁹ Edward W. Soja, *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions* (Oxford: Blackwell Publishing, 2000), p.168.

фордовски начин производње и нови облици организације простора, т.з. 'постфордистички индустријски простор' почео је реструктуисати економију градског простора."²⁰

2.2. Просторна трансформација индустрије: Нови индустријски простори

Флексибилна организација производње, увођење нових компјутерски базираних технологија и промена радних односа створили су нове облике организације производње који су узроковали промене у конфигурацији савременог индустријског простора.

Екстернализација производног процеса као последица дезинтеграције система масовне производње манифестовала се у простору кроз груписање и међусобно повезивање различитих производних и привредних субјеката у новим подручјима. Деконцентрација индустрије проузроковала је деконцентрацију простора, померајући производне капацитете и радна места из старих индустријских градова и региона у нове дотад најчешће неиндустријализоване просторе. Фордистички индустријски центри са развијеним радничким синдикатима и добро организованом радном снагом били су неповољни за нови начин производње. Као последица, један део произвођача је започео тражити нове алтернативне локације које нису биле обременене историјским наслеђем производних активности великог обима.

Према Скоту нове флексибилне форме производње груписале су се у простору (агломерисале) кроз "... деловања двојних процеса који се односе на тенденцију модерних флексибилних производних система да избегавају старе центре акумулације, комбиновано са смањењем локације која

²⁰ Ibid.

произлази из све већег нивоа екстернализације.²¹ Тенденција избегавања старих центара индустријске производње по њему се јавља због тога што најчешће нови производни капацитети са новим технологијама и нове индустрије нису зависне од постојећих производних инпута и структуре, односа и квалификација радне снаге. Друга тенденција, смањење величине самих производних капацитета је резултат промена у начину организовања и вођења производног процеса, пре свега његова екстернализација која доприноси слободном лоцирању производних капацитета у различитим подручјима. Истовремено Скот наглашава да погодности од локацијске екстернализације истом снагом делују супротно на процес дисперзије, јер значајно повећавају директне транспортне трошкове и трошкове комуникација и размену информација. "Што је већа просторна дисперзија произвођача то су већи ови трошкови. Директна последица овога је да одређена група произвођача чији су међусобни трошкови интеракције доста високи настоје тежити око њиховог географског центра гравититета и тако изазвати у пејсажу дефинисане чворове економске активности. Тако су се, путем деловања центрипеталног локацијског приспособљавања, екстерне економије обима претвориле у посебне просторне форме агломерацијске економије."²²

Концентрацију производних предузећа у нова подручја производне активности Скот посматра кроз две различите просторне форме агломерације. Прва форма односи се на нове локације унутар постојећих производних подручја где су истовремено присутне ревитализирајуће занатске индустрије (одећа, намештај, накит и сл.) као и нове високо технолошке индустрије за које посебно потенцира "... субурбано проширење

²¹ Allen Scott, "Flexible Production Systems and Regional Development: The Rise of New Industrial Space in Nort America and Western Europe", Research Paper No 168, (Toronto: Centre for Urban and Community Studies University of Toronto, 1988), p. 17.

²² Ibid., p. 23.

у истом метрополитенском региону ..."²³ Код друге форме агломерације доминатно су присутне различите врсте високо технолошке индустрије са њиховим придружним добављачима и подизвођачима. То су "... различита подручја Сунчаног појаса и треће развојне зоне Северне Америке и Западне Европе ... која су некада биле периферне и полупериферне зоне које су се граничиле са подручјима старог језгра некадашње фордистичке индустријализације ... [чије] су се економије традиционално базирале претежно на пољопривреди, трговини и индустрији малог обима (надопуњена понекад децентрализованим подружним погонима) где су урбана насеља све до сада била адекватно ограничена."²⁴

Према Скоту и Сторперу кључно за појаву и обликовање нових индустријских простора је нови начин повезивања предузећа путем екстерне економије како у функционалном тако и у просторном смислу. Као резултат дезинтеграције процеса производње група произвођача која је уско међусобно повезана настоји, да би смањили трошкове, лоцирати се ближе једно другоме. На овај начин изразита екстернализација производног процеса условила је агомерисање економије или како је називају 'флексибилна производна агломерација' и стварање нове мрежне производне структуре. Флексибилна производна агломерација карактерише се "... интензивним нестандартним трансакционим активностима ... [са] веома променљивим локалним тржиштем радне снаге, где је улога синдиката, колективно договарање и локално тржиште радне снаге веома смањено ... [и] веома великим бројем малих и средњих специјализованих предузећа."²⁵

Према Харвију "Нови простори неопходно су се створили како су капиталисти тражили нова тржишта, нове изворе сировина, свежу радну снагу и нова и профитабилнија места за производњу. Подстицај да се

²³ Ibid., p. 17.

²⁴ Ibid., p. 18.

²⁵ Allen Scott and Michael Storper. "Regional Development Reconsidered", Research Paper No 1, (Los Angeles: Lewis Center for Regional Policy Studies, UCLA, 1990), p. 24.

реалоцирају на места са већим погодностима (географско сељење капитала и радне снаге) периодично револуционализира међународна и територијална подела рада, додавајући важну географску димензију несигурности."²⁶ За Харвија промене су омогућиле успон пост-модерног друштва²⁷ и културе и одвијале су се истовремено и код производних система, који су преферисали производњу у малим количинама користећи производе и услуге подизвођача; и у сфери тржишта, где су све израженија сегментираност и уска специјализованост условиле посебна тржишта малог обима; и у подручја потрошње где су свеприсутнији "... постмодерни начини мишљења, осећања и приказивања."²⁸

Посебно се мора потенцирати да нова индустријска места нису доминатни израз нове индустријске парадигме након фордистичког режима масовне производње. Како што фордистички начин производње није престао да постоји тако ни флексибилни начини производње не могу бити доминатне и јединствене форме производне активности. Оно што је данас присутно је дуалност у начину производње.

У овом контексту према Пиореу и Сабелу у свакој економији постоје истовремено два система производње: масовна производња и занатска или флексибилна производња. Оно што је кључно која ће од ова два система бити доминатни начин производње или 'доминатна технолошка парадигма' зависи од "... политички одређених интереса произвођача и потрошача уместо од логике индустријске ефикасности"²⁹. У одређеним кључним периодима које аутори називају 'industrial divide' или 'подела индустрије' настају специфични услови при чему једна од парадигми постаје доминатни

²⁶ David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Cambridge: Blackwell Publishers, 1990), стр. 106.

²⁷ О постмодернизму види више у David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Cambridge: Blackwell Publishers, 1990), pp. 327-359.

²⁸ Ibid., p. 285.

²⁹ Michael Piore and Charles Sabel, "The Mass-Production as Destiny and Blind Decision", in: *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, (New York: Basic Books, 1986), p. 21.

међународни стандард производње док друга производна парадигма и даље постоји.

Харви на сличан начин аргументира да као што фордистичка производња није била доминатна у светским размерима тако се ни пост-фордистичка флексибилна производња не може се очекивати да ће постати. Претходни режим производње и даље опстаје било као "... ефикасна фордистичка производња (често нијансирана флексибилним технологијама и аутопутима) у појединим секторима и регионима (као аутомобили у САД, Јапану, или Јужној Кореји) или као традиционални производни системи (као што су Сингапур, Тајван и Хонг Конг) који се темеље на 'занатским', патерналистичким или патријархалним радним односима, који укључују веома различите механизме контроле радне снаге."³⁰ Флексибилна производња узроковала је географске промене простора и условила је различит развој појединих земаља или региона "... повећавајући запосленост у услужном сектору у развијеним индустријским регионима и комплетно нове индустријске групације у дотад неразвијеним регионима."³¹

У истом правцу и Скот и Сторпер сматрају да ће се високо технолошки процеси и активности у домену управљавања и руковођења концентрисати као и до сада у високо развијеним подручјима док ће радно-интензивне активности бити лоциране у неразвијеним подручјима. "Савремени успон пост-фордистичких технолошких система заснован на флексибилној производњи проузроковао је промене код старе фордистичке територијалне поделе рада (из својих главних производних региона и придружних погона и екстракцију ресурса са периферије) у нови економски поредак који се састоји од међународних робних ланаца који повезују узајамно производне регионе

³⁰ David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Cambridge: Blackwell Publishers, 1990), p.191.

³¹ Ibid., p.147.

који су сами по себи организовани као мреже производних и услужних активности."³²

Ен Маркусен (Ann Markusen) појаву нових индустријских места повезује са променљивошћу производног простора код капиталистичких земаља (или како аутор именује 'клизавост') услед мобилности капитала и конкуренције која произлази из региона са ниским трошковима. Међутим сви региони не могу постићи и још важније одржати атрактивност или како аутор потенцира постати 'лепљиво место'. "Нова индустријска подручја су 'лепљива' захваљујући улози малих, иновативних предузећа, која су уклопљена у регионалне кооперативне системе индустријског управљања који омогућавају да се адаптирају и развијају и поред глобализацијских тенденција."³³

Карактеристично за нова индустријска места је да се развијају невероватно брзим темпом и да су присутна у најразличитијим привредним делатностима. Као најпропулзивније делатности, где је процес агломерације посебно изражен, по класификацији коју Соџа наводи исте се групишу у следеће три категорије "... [прва] производња базирана на високим технологијама (посебно у електроници, аеронаутици, биомедицини), ... [друга] занатске и често радно интензивне и индустрије базиране на дизајну (производња одеће, намештаја, накита и филмска индустрија) ... и [трећа] такозвани 'ФОН' сектор [Финансије-Осигурање-Некретнине] и повезане у активности рекламирања, промоције и правним услугама."³⁴ Према Маркусеновој могу се разликовити следећа 4 типа нових индустријских подручја: "... (1) занатски тип са најновијим италијанским варијантама, (2)

³² Allen Scott and Michael Storper, "Regional Development Reconsidered", Research Paper No 1, (Los Angeles: Lewis Center for Regional Policy Studies, UCLA, 1990), p. 42.

³³ Ann Markusen, "Sticky Places in Slippery Space: A Typology of Industrial Districts", *Economic Geography* (Worcester), Vol. 72, Issue 3 (1996), p.294.

³⁴ Edward W. Soja, *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions* (Oxford: Blackwell Publishing, 2000), p. 164.

подручје које функционише као 'средиште и окружење', где регионална структура зависи од једне или неколико великих корпорација у једној или неколико индустрија, (3) сателитска индустријска платформа, која је сачињена углавном од подружних погона удаљених мултинационалних корпорација-овај тип подручја може бити сачињен или од високо-технолошких подружних погона или од капацитета који се базирају на ниским надницама, ниским порезима и који су субсидирани од стране јавног сектора; и (4) подручја где држава има значајну улогу, и представља одабрану категорија, где регионална економија зависи од најзначајнијих учесника који су део власти (главни град, кључна војна или истраживачка установа, јавна корпорација).¹³⁵

Бројне промене у међусебним односима сарадње и конкуренције између предузећа у новим индустријским просторима стварају несигурност и константност ка променама. Како су настала ова нова индустријска места, тако се могу трансформисати или чак и нестати. У овом контексту Скот констатује следеће разлоге трансформације нових индустријских простора "... тржишта се могу смањити или одступити место спољашњој конкуренцији; може се појавити драматично поновно спајање и рутинизирање производних технологија и радних организација; децентрализација локације и дисперзија могу да подрину процес агломерисања; и некадашње индустријске заједнице могу да уђу у стагнацију или да пропадне."¹³⁶

³⁵ Ann Markusen, "Sticky Places in Slippery Space: A Typology of Industrial Districts", *Economic Geography* (Worcester), Vol. 72, Issue 3 (1996), p. 296.

³⁶ Allen Scott, "Flexible Production Systems and Regional Development: The Rise of New Industrial Space in North America and Western Europe", Research Paper No 168, (Toronto: Centre for Urban and Community Studies University of Toronto, 1988), p. 24.

3. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ИНДУСТРИЈЕ КОД ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ЗЕМАЉА

У уводном делу ове целине нагласили смо да је реструктуисање индустрије код социјалистичких земаља уследило након пада социјалистичког система. То не значи да током социјалистичког периода индустрија није била подложна променама, напротив, међутим оно што је типично је да промене нису биле радикалне, већ више усмерене као корективни или придружни захвати модернизације постојеће индустрије. Социјалистичка економска теорија о индустрији која је произашла из академских и научних кругова социјалистичких земаља била је изразито идеолошки усмерена, због чега су њена важност и значај за потребе овог рада практично неупотребљиве. У овом раду полазна теоријска основа о карактеру социјалистичке индустрије и граду произлази из текстова помештених у књизи "The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy" уређеној од стране Антони Френч (Antony R. French) и Јан Хамилтон (F.E. Ian Hamilton) 1979 године.

Након 1990-тих појавила се многобројна литература о трансформацији некадашњег социјалистичког друштва како из научних и академских кругова капиталистичких земаља тако и из социјалистичких земаља. Доминатне теорије, дискурси и дебате повезане су сасвим очекивано економским, политичким и социјалним аспектима трансформације. Веома је ограничен број аутора који третира промене у производним парадигмама и просторним исходима трансформације индустријских локација. Посебно се издавају научна истраживања која третирају просторну трансформацију индустрије у Мађарској и Будимпешти и која су ограничена на просторни и урбани контекст властитог предмета истраживања.

3.1. Економска трансформација социјалистичке индустрије: од фордизма ка пост-фордизму

"Постоји више него наговештај да је мало обезвредњавање данас боље од масивног обезвредњавања касније у оштрој борби за локално преживљавање у свету са изразито ограниченим могућностима за позитивни раст. Реиндустријализација и економско реструктуисање не могу се постићи без претходне деиндустријализације и обезвредњавање."³⁷

Социјалистички економски систем дизајниран као супротност капиталистичком, где су права власништва производних средстава у поседу државе или друштва и где је механизам тржишта замењен државно централистичким или самоуправним планирањем, у основи се базирао на парадигмама индустријског друштва у коме је производни процес организован по принципима фордовога режима производње на исти начин као и код капиталистичких економија.

Анри Лефевр (Henri Lefebvre) критизирајући социјалистичке земље како нису створиле лични модел организације производње једначи социјалистичку индустријску производњу са капиталистичком. Према њему, "Државни социјализам циља ка савршеним капиталистичким стратегијама раста, подржавајући искључиво доказане предности предузећа великог обима и великих градова, који истовремено представљају велике центре производње и велике центре политичке моћи."³⁸

Основа социјалистичке модернизације била је индустријализација, а фордистичка организација производње својом потврђеном ефикасношћу и рационалношћу постала је полазна формула за успех. У овом смислу како аргументира Кумар (Kumar) социјализам је био тотално "посвећен фордизму

³⁷ David Harvey, *The Condition of Postmodernity* (Cambridge: Blackwell Publishers, 1990), p. 296.

³⁸ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith. (Oxford: Blackwell Publishing, 1991), p. 155.

... [и на] његовим статичним и нефлексибилним друштвеним, економским и политичким формама."³⁹

Индустријализација наметнута од стране социјалистичког режима била је главни инструмент политике модернизације рурално-индустријске земље и друштва. Социјалистичка модернизација користећи речи Јана Хамилтона (Ian Hamilton) требало је да "... побољша и прошири образовне, научне, истраживачке и развојне капацитете, са веома обученим становништвом и широко прихваћеном аутоматизацијом индустрије која може допринети остваривању економског раста, како би се подржао највиши ниво људског благостања (пр. материјални, станбени, културни, друштвени, рекреативни и естетски животни услови) који могу подједнако бити расподељени свакоме."⁴⁰ На путу ка модернизацији продуктивни индустријски сектори (производна индустрија, грађевина, транспорт) постали су фундаментални за брзи економски раст и очекивања су била да ће индустријски раст аутоматски довести до побољшања животних услова и да ће постати основа за друштвено благостање. Иницијално након спровођења процеса интензивне индустријализације позитивни ефекти потврдили су се кроз поступно побољшање друштвеног благостања. Међутим, током времена како наводи Гершенкрон (Gerschenkron) "... подређеност друштва ка рапиднијој индустријализацији све више потенцира разлике између економских могућности и економских стварности код ових земаља."⁴¹ У овом контексту Селењи (Szelenyi) појашњава да развој неразвијености кроз "... убрзано уништавање пољопривреде и сеоских

³⁹ Krishan Kumar, *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the Contemporary World*, sec. edition. (Cambridge: Blackwell Publishing, 2005), p. 77.

⁴⁰ F.E. Ian Hamilton, "Spatial Structure in East European Cities", in: F.E. Ian Hamilton and Antony R. French, eds, *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, (Chichester: John Wiley & Sons, 1979), p. 200.

⁴¹ Alexander Gerschenkron, *Economic backwardness in historical perspective: A Book of Essays* (New York: Frederick A. Praeger, Publishers, 1952), p. 7.

насеља и прекомеран раст градова, је између осталих феномена, израз зачараног круга неразвијености."

Данас након тоталног колапса социјалистичког система може се тврдити да социјалистичка индустријализација представља псеудо-модернизацију и да је само облик реорганизовања ресурса и реалоцирања људи како би се постигла ефикаснија контрола од стране државе. Социјалистичку модернизацију Сретен Вујовић описује следећим речима: "У друштвеном смислу, послератна модернизација значи пораст припадника средње класе и радника, а у технолошком смислу, она је у знаку аутомобила. Хипертрофирана држава је у земљама 'реално постојећег социјализма' и у нашем 'самоуправном социјализму' присиљавала сељаштво да прихвати захтеве какве намеће 'скраћени пут индустријализације'. Приоритетна функција државе у социјалистичким системима била је индустријализација земље. ... на друштвеној сцени присутне су биле две супротстављене снаге: на једној страни држава, друштвена својина, радништво, индустрија и град, а на другој страни - приватна својина, сељаци, пољопривреда и село. Социјалистичка модернизација, међутим, била је такође недовршена или деформисана. Она је била 'полумодернизација' јер је праћена масовним преласком људи из аграрног сектора у индустријски ('рурални егзодус'), али је била полумодерна (недовршена) јер је укинула тржишну привреду; доживела је слом у свим друштвима Источне Европе после 1989 године".⁴²

Социјалистичке идеологије и принципи у пракси спроводили су се кроз сложени механизам централизованог планирања и одлучивања о алокацији инвестиција, дохотка и потрошње роба и услуга у оквиру целе територије земље од стране власти. Крајем 1960-тих⁴³ индустрија је била у

⁴² Sreten Vujović, "О Jugoslovenskoj urbanoj sociologiji", u: Sreten Vujović i Mina Petrović, ur, *Urbana Sociologija*, (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, 2005), str. 403.

⁴³ Детаљније види у А. Н. Dawson, "Factories and Cities in Poland" in: F.E. Ian Hamilton and Antony R. French, eds, *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, (Chichester: John Wiley & Sons, 1979), pp. 362-363.

пуном замаху, запошљеност у индустрији највећа у историји ових земаља, концентрација становиштва све израженија, а социјалистички градови бележили су невероватан раст у економским, индустријским и урбанистичким показатељима. Нове индустрије лоциране у градовима имале су потребу за све већом радном снагом која се могла наћи само у руралним срединама. Средином 1970-тих⁴⁴ година политика индустријализације променила се и поставила се у функцији регионалног развоја. На овај начин како Хамилтон појашњава водила се "политика ... 'праведнијег лоцирања' индустрије, и 'доношења посла радницима' у планираним 'половима раста', посебно у пространим подручјима пренасељеним пољопривредним становништвом."⁴⁵ Ова регионална политика како аутор каже имала је за циљ да "... производњу концентрише ефикасније, ... постигне се већа просторна мобилност радне снаге ка градовима, док би расподела капацитета и радних места у целини била праведнија."⁴⁶ Децентрализација индустријске производње била је постигнута. Међутим то су биле само реактивне политике, а не и стратешки концепти социјалистичког регионалног развоја. Регионална политика индустријске децентрализације спроводила се до сам крај социјалистичког система, али није условила појављивање нових агломерација око нових индустријских предузећа, јер са економског аспекта и даље је било јефтиније да се произведе на постојећим локацијама у градовима користећи економију обима и продуктивност квалификоване радне снаге. Према Досону (Dawson) "... намера да се преусмери индустријски раст из главних урбаних насеља која су се појавила у капиталистичком периоду ових земаља придружено циљевима као рационализација производње, већи обим производње и

⁴⁴ F.E. Ian Hamilton, "Spatial Structure in East European Cities", in: F.E. Ian Hamilton and Antony R. French, eds, *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, (Chichester: John Wiley & Sons, 1979), p. 20.1

⁴⁵ Ibid., p. 200.

⁴⁶ Ibid., p. 201.

интегриранији модели производње, ослабили су агломерацијски карактер у одлукама за лоцирање индустрије.⁴⁷

Први симптоми кризе и стагнације у индустријској производњи код социјалистичких земаља појавили су се још 1960-тих, али се на исте према Божићу "... годинама гледало као на текуће проблеме и тешкоће, које су се могле превазићи ситним реформским променама у привредном систему и економској политици, или су се сматрале да су резултат субјективних слабости."⁴⁸ Средином 1970-тих година постало је јасно да је социјалистички раст базиран на индустрији достигао ниво, да ако се не започне са системским променама, многи од ставова и претпоставки на којима се он темељи би довели у питање социјалистички економски систем. Реструктуисање социјалистичке производње према рационалним моделима производње довело би до смањења обима производње и запослених, затварања одређених предузећа, признавања значаја других привредних делатности што би означило пораз социјалистичког економског система. Било ја сигнала који су упућивали на слабу конкурентност, технолошку застарелост и слабу продуктивност индустријских предузећа, међутим у условима економске изолације од остатка светске економије и издашне државне помоћи реакција у правцу отклањања ових проблема је изостала. Индустријска производња је и даље наставила да се одвија у веома нерационалном окружењу и условима у којима је социјалистичка идеологија тотално потиснула тржишну рационалност. "Социјализам је био и остао до самог краја опседнут величином, централизованим планирањем, пригушивањем

⁴⁷ A. H. Dawson, "Factories and Cities in Poland", in: F.E. Ian Hamilton and Antony R. French, eds, *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, (Chichester: John Wiley & Sons, 1979), p. 363.

⁴⁸ Milorad Božić, "Deindustrijalizacija zemalja u tranziciji i njene ekonomske posledice", *Teme* (Niš), 2/2009 (2009), str. 429.

разноврсности и угушујући замах централизма и ауторитаризма.⁴⁹ У овом контексту је и становиште Досона о опстајању и значају индустрије у измењеним условима пословања: "Брзи раст индустрије не може да траје вечито: друштва све више постају зависна од услуге како постају богатија. Нове ресурсе треба открити и успоставити нове индустрије базиране на тим ресурсима, који ће вероватно бити мање интензивни у односу на радну снагу у односу са прошлошћу, и индустрије које користе ефикаснија транспортна средства, имају мање губитака у производном процесу и користе чистију технологију."⁵⁰

Могућност за променама се отворила након колапса политичког система. Промене након 1989 године активирале су процес трансформације социјалистичке индустрије и деиндустријализације. Према Еви Кис (Eva Kiss)⁵¹ деиндустријализација код пост-социјалистичких земаља се јавила из следећих разлога: "[1] напуштање социјалистичког система и његове економске политике иницирало је корекцију у непропорционално великој улози коју је индустријски сектор имао у економијама земаља Источне Европе; [2] глобална трансформација производне индустрије започета почетком седамдесетих година прошлог века, напуштање т.з. 'фордовог модела' масовне производње и транзиција ка пост-фордистичком моделу флексибилне производње и поред значајног кашњења коначно је достигла земље Источне Европе; [3] економска криза која је погодила ове земље у раним деведесетим годинама прошлог века, одиграла је такође значајну улогу у смањењу њихове

⁴⁹ Krishan Kumar, *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the Contemporary World*, sec. edition. (Cambridge: Blackwell Publishing, 2005), p. 77.

⁵⁰ A. H. Dawson, "Factories and Cities in Poland", in: F.E. Ian Hamilton and Antony R. French, eds, *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, (Chichester: John Wiley & Sons, 1979), p. 383.

⁵¹ Eva Kiss, "The evolution of industrial areas in Budapest after 1989", in: Kiril Stanilov, eds, *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, (Dordrecht: Springer, 2007), p. 148.

индустријске производње, и [4] ослобођење снага тржишта некретнина подстакло је поновно коришћење напуштених индустријских земаља на атрактивним урбаним локацијама за друге намене и понуда јефтиног земљишта на ивици урбане територије."

Индустрија, као најразвијена привредна делатност са високим учешћем у структури привреде, запослености и спољне трговине у периоду транзиције страдала је највише. Искуство ових земаља показало је да се овај сектор најтеже опоравља и тиме утиче на споро опорављање и спор развој укупне привреде. Социјалистичка деиндустријализација не може и не треба се сматрати специфичним процесом повезаним искључиво за системске промене друштва. У овом контексту је и почетни цитат у овом делу текста аутора Харвија да је стално економско реструктуисање предузећа у основи последица стратегије преживљавања у условима констатних глобалних и локалних промена и потребе ка њиховом прилагођавању. Деиндустријализација се не сме посматрати само са аспекта деструктивне тенденције трајног губљена индустрије. Иста је истовремено неопходна како би се омогућио процес терцијаризације друштва, реиндустријализације (појава нове индустрије) и обнове индустрије (промене и модернизација код постојеће индустрије).⁵² Кис узроке и последице промене у индустрији код развијених капиталистичких и некадашњих социјалистичких градова класификује на начин приказан у следећој табели (Табела 3.1).

Према узроцима и последицама деиндустријализација социјалистичких земаља веома је слична са капиталистичким земљама и иста је повезана са трансформацијом привреде и индустријске производње. Разлике су израженије због свеобухватности промена и кратког временског оквира у коме су спроведени.

⁵² Детаљније видети у Eva Kiss, "Restructuring in the Industrial Areas of Budapest in the Period of Transition", *Urban studies* (New York), Vol.39, No.1 (2002), pp. 70-71.

Табела 3.1 Разлози и последице трансформације индустрије

		Развијени градови	Пост-социјалистички градови
Узроци	Различити	Промена у светској економију након 1970тих	Промена у политичком систему 1989
	Слични	Криза у традиционалним гранама (рударство, металургија) Изражена терцијаризација Недостатак простора у градовима Израженија заштита околине Растућа глобализација након 1980тих	
Последице	Различите	Промене у одређеним секторима и/или одређеним фирмама истовремено	Промене у целој индустрији и код сваког појединачног предузећа истовремено Нова организациона форма Приватизација Појављивање СДИ Промена у структури величине Реорганизација просторних повезивања
	Сличне	Смањење улога индустрије Структурна промена, тежиште на секторима који се базирају на знању Модернизација, технички напредак Смањење индустријске производње Трансформација индустријске производње Мањи број индустријских подручја (посебно обновљена) и функционална трансформација код некадашњих Друштвене и друге промене	

Извор: Eva Kiss, "Restructuring in the Industrial Areas of Budapest in the Period of Transition", *Urban studies* (New York), Vol.39, No.1 (2002), p. 71.

Док се деиндустријализација у западним економијама одвијала у појединим секторима (интензивне радне снаге, енергетски условљење, еколошки деструктивне) деиндустријализација код социјалистичких земаља била је свеобухватна и односила се на реструктуисање сваког појединачног предузећа. Након 1989 године истовремено је требало да се реструктуирају индустријски капацитети изграђени на почетку индустријализације као и капацитети који су били полумодернизовани и који су успешно радили у измењеним условима пословања. Трансформација економије на принципима слободног тржишта условила је да највећи број државних индустријских предузећа или драстично смањи свој обим (производње и радне снаге) или се комплетно затвори. Социјалистичка индустријска

предузећа са застарелом технологијом и неконкуретни, често веома скупи и некавалитетни производи нису могли да издрже наметнуте оштре услове конкуренције потицнуте либерализацијом трговине и отварањем земаља ка свету и изгубили су домаћа и традиционална Источна Европска тржишта.

Према Габор Лукс⁵³ (Gabor Lux) могу се издвојити следеће три групе фактора које су значајно условиле израженије разлике процеса деиндустријализације: 'дисфункционалне просторне последице социјалистичке економске политике' или стварање монофункционалних урбаних центара где је индустрија била једина примарна и доминатна делатност, затим 'оштећени механизам адаптације' или непостојање тржишних механизма који условљавају неекономске привредне стратегије пословања предузећа и 'нови услови системских промена' односно постојање институционалне нестабилности код пост-социјалистичких економија и решавање проблема кроз мере и активности типичне за социјалистички период (посебно на почетку транзиције).

Деструктивне снаге деиндустријализације код пост-социјалистичких градова према Хамилтону произлазе из "... тренденција усмерених ка 'деструкцији' вишка и 'стварања' капацитета како би се попуниле празнине и исправили недостатци"⁵⁴. При томе 'вишак' произлази из "... социјалистичког наслеђа 'прекомерне индустријализације' – стварања вишка капацитета у тешке, индустрије капиталних добара и ратне сврхе"⁵⁵, док су 'дефицит' празнине које произлазе из "... [недостатка] економске ефикасности, ...

⁵³ Детаљније видети у Gabor Lux, "Industrial development, Public policy and Spatial Differentiation in Central Europe: Continuities and Change", Discussion Paper No. 62, (Pécs: Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 2008), pp. 26-28.

⁵⁴ F.E. Ian Hamilton, "The External Forces", in: F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Natasa Pichler-Milanovic, eds, *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: Towards globalization*, (New York: United Nations University Press, 2005), p. 95

⁵⁵ Ibid., p. 96.

технолошке застарелости, ... неразвијености услужног сектора, ... и предузимаштва и организације."⁵⁶

3.2. Просторна трансформација социјалистичке индустрије: Нови индустријски простори

Од иницијалне године након Другог светског рата социјалистичка индустрија се развијала на постојећим индустријским локацијама затекнутим из пре-социјалистичког периода кроз национализовање постојећих производних капацитета или на новим слободним локацијама унутар града да би се искористиле предности урбане средине, економија обима и квалификована радна снага. Социјалистичка индустријска предузећа генерално су лоцирана у оквиру града и индустрија се и даље, у највећем делу, развијала на оним локацијама као и пре убрзане социјалистичке индустријализације, али на много већој територији.⁵⁷

Политика планске индустријализације могла се спровести само у оквиру социјалистичког економског система јер предузећа нису била профитно оријентисана и принуђена да смање трошкове пословања. Као резултат овога индустрија је остала и константно повећавала своје постојеће локације унутар градова заузимајући како Кис⁵⁸ наводи "... од петине до четвртине урбане територије, удео који је око два до три пута већи него просек у градовима Западне Европе." У објашњењу за велико учешће

⁵⁶ Ibid., p. 96-97.

⁵⁷ Детаљније видети у Györgyi Barta, Pál Beluszky, Márton Czirfusz, Róbert Gyiri, György Kukely, "Rehabilitating the Brownfield Zones of Budapest", Discussion Papers 2006. No. 51 (Centre For Regional Studies Of Hungarian Academy Of Sciences) и у F.E. Ian Hamilton, "Spatial Structure in East European Cities", in: F.E. Ian Hamilton and Antony R. French, eds, *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, (Chichester: John Wiley & Sons, 1979), pp. 195-261.

⁵⁸ Eva Kiss, "The evolution of industrial areas in Budapest after 1989", in: Kiril Stanilov, eds, *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, (Dordrecht: Springer, 2007), p. 151.

земљишта за индустријске намене у односу на урбане територије града Кирил Станилов⁵⁹ (Kiril Stanilov) посебно наглашава отсуство тржишта некретнина описујући просторне последице због такве ситуације на следећи начин: "У социјализму у условима одсуства тржишта некретнина, велики делови урбане земље додељивани су индустријским предузећима. Притом индустријске активности су планиране на такав начин како би се обезбедио директан приступ из подручја где је концентрисано становање. Индустријска предузећа захватала су огромне површине урбане територије, веће него што је било потребно, и то на атрактивним локацијама које би у условима постојања тржишта била сматрана за првокласну некретнину. Поред тога, отсуство цена земље уклонило је све иницијативе за поновним развојем већ изграђених подручја. Једном када је земља додељена, скоро никад није рециклирана. Без ценовних сигнала било је лакше административно одговорити на тренутни притисак потражње земље кроз ново заузимање периферије."

У контексту ширег простора региона Централне и Источне Европе некадашња социјалистичка индустрија доминатна је према истраживањима Лукса⁶⁰ у подручјима пре-социјалистичке индустрије и то: троугао Лоц-Ерфурт-Будимпешта (Пољска-Немачка-Унгарска), расута индустрија у региону Кошице (Словачка), Борсод (Унгарска), Јужна Трансилванија и долина Јиу (Романија). За детаље видети Слика 3.1.

Према Горзелаку⁶¹ (Gorzelak) у зависности од затекнутог стања индустрије пре почетка транзиције могућа су четири исхода индустријског реструктуисања региона: позитивни континуитет, негативни континуитет,

⁵⁹ Kiril Stanilov, "The restructuring of non-residential uses in the post-socialist metropolis", in: Kiril Stanilov, eds, *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, (Dordrecht: Springer, 2007), p. 93.

⁶⁰ Gabor Lux, "Divergent patterns of adaptation among Central European Old Industrial Regions", *European Spatial Research and Policy* (Łódź), Vo. 1/2009, (2009), pp.145-157.

⁶¹ Grzegorz Gorzelak, "Regional Development and Planning in East Central Europe", *Conference The Role of Regions in European Regional/Spatial Planning* (Poznan), 3-5 April 1997, pp. 62-76

позитивни дисконтинуитет и негативни дисконтинуитет. Матрица исхода приказана је у следећој табели (Табела 3.2).

Табела 3.2 Могући исходи трансформације социјалистичке индустрије

		Пост-социјалистичка трансформација	
		Позитивна	Негативна
Стање у некадашњим социјалистичким економијама	Добро	Позитивни континуитет (пр. велике урбане агломерације)	Негативни дисконтинуитет (пр. некадашњи индустријски региони)
	Лошо	Позитиван дисконтинуитет (пр. Западни региони)	Негативан континуитет (пр. 'Источни Зид')

Извор: Grzegorz Gorzelak, "Regional Development and Planning in East Central Europe", *Conference The Role of Regions in European Regional/Spatial Planning* (Poznan), 3-5 April 1997, p. 65.

Позитивни континуитет оствариће подручја која су у социјалистичком периоду била развијена и која су се у транзиционом периоду најлакше прилагодила новим условима пословања. То су следећи идентификовани главни градови и неки од најзначајнијих урбаних центара⁶²: Праг, Брно, Будимпешта, регион Балатон, Братислава, до извесне мере Кошице, Варшава, Познан, Краков, градови Гдањск-Сопот-Гдиња, Софија, Бургас, Хасково и Букурешт. Негативни континуитет се јавља код некадашњих индустријских центара чије је пост-социјалистичко преструктуисање довело до значајног пада индустријске производње и запослености. Аутор идентификује⁶³ као најзначајније подручје ширег региона Централне Европе територију Горње Шлезије сачињену од пољских Катовица и чешког басена Острова-Карвина, затим словачка подручја у Бистрици, Злини, Зволену, у Мађарској регион Борсод-Абау-Земплен, у Бугарској градови Варна, Пловидив и Русе. Позитиван дисконтунуитет или како их аутора назива 'новајлије' су региони који су били запостављени у претходном периоду управо због своје близине са капиталистичким земљама и данас су успешне приче транзиције. То су подручја⁶⁴ која се граниче са капиталистичким земљама Немачком и

⁶² Ibid., p. 65

⁶³ Ibid., p. 66

⁶⁴ Ibid., p. 67

Аустријом и очекивања су да управо ова погранична подручја Пољске, Чешке, Словачке и Мађарске искористе свој местоположај. Аутор посебно наглашава да овакав ефекат нема Грчка као развијена капиталистичка земља на суседну Бугарску. Негативни дисконтинуитет или такозване 'заостале периферије' су подручја чија се неразвијеност нажалост јавља као континуитет кроз пре-социјалистички, социјалистички и пост-социјалистички период. Ове територије које доминирају у регионалном контексту идентификоване⁶⁵ су кроз северо-источни део Пољске, кроз источну Словачку, југо-источни део Мађарске, источни део Румуније до северне Бугарске.

Лукс набраја следећа три могућа исхода трансформације некадашње социјалистичке индустрије: обнова индустрије, губици индустрије и диверзификација (приказани у Табела 3.3).

Табела 3.3 Обрасци адаптације социјалистичке индустрије

Образак	Позитиван исход	Негативан исход
Обнова индустрије	Иновативно реструктуисање	Периферна реинтеграција
Губитак индустрије	Услужна економија	Колапс индустрије
Диверзификација	Снажан сектор МСП	Економија издржљивости

Извор: прерађено од стране аутора на бази података из Gabor Lux, "Divergent patterns of adaptation among Central European Old Industrial Regions", *European Spatial Research and Policy*, (Łódź), Vo. 1/2009, (2009), p.148.

Оно што аутор посебно наглашава је да је "[Т]рансформација разумљиво комплексни процес, где јавне и приватне иницијативе, интереси сарадње или сукоби, спољашне снаге и унутрашњи ресурси долазе до изражаја; због чега многи из региона показују утицај сва три са различитим интензитетом - али најчешће, један или два постају израженији, или понекад чак и доминантни. Обрасци адаптације су такође слике будућности- њихов садржај се може оценити веома различито. Деиндустријализација је класичан пример јер се може посматрати и као обећање модерности (пост-

⁶⁵ Ibid.

индустријски развој) и као претња (нестајање економске базе региона)."⁶⁶ Обнова индустрије се повезује са иновативним и адаптивним реструктуисањем индустрије које је подстакнуто иностраним факторима и која може издржати спољашњу конкуренцију. Негативан исход овог обрасца је т.з. периферна реинтеграција односно "... интегрисање у глобалну економију путем смањења трошкова, али са ниским нивоом иновације и одржавања застареле производне и институционалне структуре, она може опстојати само као део периферије."⁶⁷ Губици индустрије као последица стварања услужне економије, које је била намерно неразвијена, је услов за пост-социјалистички развој друштва. Ипак, оно што аутор потенцира је да "... ван централних региона, раст базиран на услугама (посебно ако се ради о услугама које се не могу разменити) још увек је недовољан да би подстакао комплексну регионалну економију и код некадашњих монофункционалних подручја њене могућности су веома ограничене."⁶⁸ Образац диверзификације заснива се на новим институционалним формама привредних субјеката чији број и разноврсност привредне делатности омогућава замену или допуну некадашње социјалистичке индустрије. "Као концепт темељи се на поимању да мале, адаптивније предузимачке структуре могу бити конкурентније и могу ефикасније искористи регионалне ресурсе."⁶⁹ Негативни исход овог обрасца је т.з. економија издрживости, односно "... предузећа нису инструменти раста или конукрентности; просто егзистирају као домаћи или колективни механизам чији је циљ једноставно само-издржавање."⁷⁰

⁶⁶ Gabor Lux, "Divergent patterns of adaptation among Central European Old Industrial Regions", *European Spatial Research and Policy*, (Łódź), Vo. 1/2009, (2009), p.148.

⁶⁷ Ibid., p.149.

⁶⁸ Ibid., p.150.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid., p.151.

Нове индустријске локације у пост-социјалистичком периоду су резултат реструктуисања индустрије и начина производње услед промена у економском систему и прикључењу пост-социјалистичких земаља у глобалне токове и мреже. Следећи логику капиталистичког економског реструктуисања нови индустријски простори стварају се истовремено и кроз разарање постојећих индустријских структура и путем изградње нових капацитета у новим индустријским подручјима. На територији града локације нове индустрије могу бити лоциране у постојећим индустријским подручјима или на новим локацијама иза урбаних граница града.

Деиндустријализација је створила велика напуштена индустријска подручја у унутрашности урбане територије пост-социјалистичких градова. У социјалистичком периоду величане као симбол успеха и доминације индустрије, данас ове локације представљају локације напуштене и проблематичне индустрије које би могле бити поново искоришћење у профитабилније пројекте од стране нових корисника. Рехабилитацијом ових локација омогућио би се поновни развој урбаног ткива пост-социјалистичког града, иако се показало да иста у великом броју случајева није увек могућа и лако спроводљива. Бертауд и Ренауд (Bertaud and Renaud) наводе следеће ограничавајуће факторе у односу поновног искоришћавања напуштених индустријских локација: "Као прво, повратак имовине и делимична приватизација често су остављали сложене власничке шеме, тако да је окрупњавање великих комада земље за поновни развој веома тешко. Затим, оно што је остављено од социјалистичких предузећа у погледу инфраструктуре и опреме утврђено је да је највећим обимом некорисно. Модерне технологије производње не могу се физички поставити у старим фабрикама без значајнијих трошкова и мали број инвеститора био је спреман да се изложи додатним трошковима. На ово треба додати трошкове које су потребни за чишћење животне средине који у случају некретнина у

Источној Европи могу бити велики због већег загађења које је проузроковано застарелим производним технологијама.¹⁷¹

Лоцирање нове индустријске активности на ивици или иза урбане територије града произлази од успостављеног тржишта некретнина и цена земљишта тако да је много инвеститора дало предност гринфилд локацијама. Све атрактивније понуде јефтених неизграђених локација ван урбане територије и ограничења напуштених индустријских локација проузроковале су стихијну и неконтролисану изградњу индустријских и привредних објеката на новим локацијама. Руралне средине близу урбане агломерације и поред транспортних инфраструктурних чворова (аеродроми, железнице и аутопутеви) су постале нова индустријска места. Процес индустријске децентрализације Станилов објашњава као комбинацију деловања следећих фактора: "... 1) фактори истискивања представљени кроз тешкоће поновног развоја места унутар града ..., 2) фактори привлачења представљени кроз доступност велике понуде земље по ниским ценама у приградским насељима и 3) променљиве шеме доступности ... [локације]."¹⁷² Ипак посреди говори се о изразито хетерогеним подручјима у којима се лоцирају предузећа различитих привредних делатности и карактера.

За Барта¹⁷³ (Barta) просторне промене које су настале након 1989 године код пост-социјалистичких градова су резултат деловања следећа 2 процеса:

⁷¹ Alain Bertaud and Bertrand Renaud, *Cities Without Land Markets: lessons of the failed socialist experiment*, (World Bank Discussion Paper No.227, 1994), p. 10, quoted in: Kiril Stanilov, *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, (Dordrecht: Springer, 2007), p. 94.

⁷² Kiril Stanilov, "The restructuring of non-residential uses in the post-socialist metropolis", in: Kiril Stanilov, eds, *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*,(Dordrecht: Springer, 2007), p. 95.

⁷³ Györgyi Barta, Pál Beluszky, Márton Czirfusz, Róbert Gyiri, György Kukely, "Rehabilitating the Brownfield Zones of Budapest", Discussion Papers 2006. No. 51 (Centre For Regional Studies Of Hungarian Academy Of Sciences), pp.57-58.

економског реструктуисања и економске субурбанизације. Економско реструктуисање или замена производне функције услугама и осталим неиндустријским наменама условила је сегментацију урбаног и индустријског простора. Некадашња јединствена индустријска подручја у граду попримају мозаичан карактер где се "... микро региони развијају типично са различитим наменама."⁷⁴ Овако дефинисан индустријски простор карактерише 'пролазност и мозаичност'.⁷⁵ Економска субурбанизација произлази од "... окупирања простора од стране нове економије, са енормним повећањем броја економских учесника и припајањем предузећа у агломерације и њихово умрежавање и повезивање."⁷⁶ Овај процес поместио је индустрију даље од градског центра и условио субурбанизацију индустријске производње.

Оно што се посебно мора потенцирати код ове трансформације индустрије је да нове индустријске просторе код пост-социјалистичких земаља не можемо изједначити са новим индустријским просторима у капиталистичким економијама. Јер како Лукс наглашава "... подвојеност између старе и нове индустрије је под знаком питања: чак и нове гринфилд индустрије су уско повезане са претходном производном средином, док старе индустрије веома често показују способност да се ревитализују."⁷⁷ По овом аутору историјски континуитет лоцирања индустрије у унутрашњности или у близини пост-социјалистичког града и даље се потврђује. У спроведеном истраживању он је констатовао да су "... највећи производни капацитети они стари - који далеко надмашују гринфилд пројекте"⁷⁸ где су се промене одвијале у власничким односима, технологијама производње и система

⁷⁴ Ibid., p.39.

⁷⁵ Детаљније видети Ibid., p.39.

⁷⁶ Ibid., p.58.

⁷⁷ Gabor Lux, "Industrial Development, Public Policy and Spatial Differentiation in Central Europe: Continuities and Change", Discussion Paper No. 62, (Pécs: Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 2008), p. 5.

⁷⁸ Ibid.

управљања. 'Нови феномени' како их Лукс назива повезују се са структурним и технолошким променама у индустрији где доминатна производна делатност произлази из нових индустрија базираних на знању и високим технологијама. За пост-социјалистичке земље како аутор потенцира посредни је ипак присутан традиционални модел производње који се базира на искоришћавању сировина и материјала и квалификованој и јефтиној радној снази. Пост-социјалистичке економије још увек своју индустријску базу темеље на "... малим или средњим технолошким активностима, недостатку иновативних производа и ослањању на трошкове радне снаге као најзначајније компаративне предности - што и даље доводи до очувања односа центар-периферија."⁷⁹

За Барта⁸⁰ пост-социјалистичко реструктуисање индустрије створило је 'биполарност индустријске структуре' кроз њене поделе на следеће две групе. Са једне стране је домаћа индустрија генерално представљена кроз предузећа која остварују веома мали раст или стагнацију и која нису извозно оријентисана и производе претежно за домаће тржиште. Друга група представљена је предузећима која су успешно интегрисана у међународне мреже и токове, која су најчешће у власништву мултинационалних компанија, које остварују значајан раст и извозно су оријентисане. По овом аутору кључно за даљи развој мађарских компанија је интеграција предузећа мултинационалних корпорација у домаћој економији. "Повезаност између компанија које представљају два пола мађарске економије, односно предузећа која производе за домаће тржиште и које су углавном у мађарском власништву са једне стране, и мултинационалних компанија заједно са својим подизвођачима са друге стране, је веома ограничена. Осим тога, подизвођачи мултинационалних компанија су често и само стране компаније; домаћа предузећа играју сасвим малу улогу у новој подели рада

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Györgyi Barta, "Industrial Restructuring in the Budapest Agglomeration", Discussion papers No. 30, (Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, 1999), p. 2-3.

(претежно код производних активности за које су потребни ниски технолошки стандарди и неквалификована, јефтина радна снага).⁸¹

3.3. Фактори трансформације пост-социјалистичких градова

"[С]ви ови градови су овде названи социјалистички не зато што су неопходно изгледали као што су социјалистички планери и идеолози желели да изгледају, већ зато што су то били градови индустријских друштава где је било укинато приватно власништво над средствима за производњу."⁸²

Као што социјалистичка друштва и градови нису били изграђени преко ноћи, тако се ни пост-социјалистичка трансформације није могла очекивати да заврши експресно. "Транзиција се не одвија у вакуму и не може се искључити улога комплексног историјског наслеђа, која још увек утиче на очекивања и понашања различитих друштвених група."⁸³ У овом смислу развој града након пост-социјализма Хамилтон⁸⁴ повезује 'путем зависности' (path dependency) или трослојним историјским наслеђем⁸⁵ из пре-социјализма, социјализма и пост-социјализма које делује на укупан успех

⁸¹ Ibid., p. 3.

⁸² Ivan Szelenyi, "Cities under Socialism- and After", in: Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Szelenyi, eds, *Cities after Socialism: Urban And Regional Change And Conflict In Post-Socialist Societies*, (Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 1996), p. 287.

⁸³ Kris Pikvens, "Državni socijalizam, postsocijalizam i njihovi urbani modeli: Teorijsko razmatranje iskustva centralne i istočne Evrope", u: Sreten Vujović i Mina Petrović, ur, *Urbana sociologija*, (Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva, 2005), str. 357.

⁸⁴ Детаљније видети у Hamilton, Pitchler-Milanovic and Dimitrovska Andrews, "Introduction", in: F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Natasa Pichler-Milanovic, eds, *Transformation Of Cities In Central And Eastern Europe: Towards Globalization*, (Tokyo: United Nations University Press, 2005), p. 11.

⁸⁵ Историјско наслеђе је сет политичко-друштвених-економских-културних околности које произлазе из стање, услова и ставова које зависе од простора и времена и које одређују важност и значење конкретних догађаја.

реформи, на просторни модел развоја и на трендове трансформације градова у пост-социјалистичком периоду.

Зашто су неке земље биле успешније у овом реформском процесу и за релативно кратак период постигле циљ, док остале каскају још увек иза, покушавајући коначно да заврше две и по деценијску транзицију? Одговор свакако није једноставан, али се ипак може сублимисати кроз следеће снаге које наводе Хамилтон и Френсис Картер (Francis Carter): "Прва од ових снага односи се на посвећеност, као и успех, владе и народа да имплементирају праве институционалне и тржишне реформе након 1989 године. Друга, произлази од обима у којима, и начинима на којим, континуитет 'пртљага' социјалистичке културе, економије, организације, и друштва још увек делују као кочница реформи. Трећа је сачињена од просторно различитих наслеђа уграђена у пре-социјалистичке друштвено-културне и бихејвиоралне средине које се преносе с генерације на генерацију, које су преживеле Совјетизацију, и данас подстичу, обликују, промовишу или отежавају реформе и услове транзиције. Четврта укључује главне карактеристике и утицаје спољашних снага кроз које улазе токови капитала, идеја, информација, иновација, знања, технологија и трговине, односно т.з.снаге 'глобализације'."⁸⁶

У основи, пост-социјалистичка урбана трансформација зависи од бројних фактора који су груписани у следеће две категорије: унутрашњи фактори и спољашни фактори. Према Тошићу кључни унутрашњи утицаји трансформације произлазе из "... елиминације државне контроле над земљиштем и сектором становања, приватизације и повратка имовине, децентрализације у одлучивању од централног нивоа ка општинском (у великим градовима чак и на под-општинском) ... нестајање кључних

⁸⁶ F.E. Ian Hamilton and Francis W. Carter, "Foreign Direct Investment and City Restructuring", in: F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Natasa Pichler-Milanovic, eds, *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*, (Tokyo: United Nations University Press, 2005), p. 116.

учесника социјалистичког система (централне агенције за планирање, монополистичке организације за планирање и управљањем развоја) и појављивање нових учесника, као што су тржишно-оријентисани приватни предузимачи и комерцијалне банке.¹⁸⁷ Ту се убраја и политичка децентрализација као значајан сегмент трансформације политичког система чији је крајни исход смањење утицаја и значаја државног сектора који је био концентрисан на централни ниво и све више потенцирање моћи и значаја локалног нивоа управљања. Екстерне утицаје Хамилтон дефинише као "... снаге које произлазе или из граница пост-социјалистичке арене као целину, као што су тржишне економије Западне Европе, Северне Америка, Источне Азије, или било другде, и које због тога могу бити назване као 'глобалне'; или из граница појединачних пост-социјалистичких држава, од суседних територија или градова, и који се могу сматрати 'регионалним' или 'регионално-међународним' снагама."¹⁸⁸

Најзначајнији спољашни фактор трансформације су стране директне инвестиције (СДИ). СДИ могу се реализовати путем оснивања и изградње нових капацитета, путем улагања у капитал постојећих друштава, путем спајања или сједињења са постојећим друштвима или дугорочним зајмовима у друштва. СДИ су посебно значајне јер представљају извор капитала и омогућавају економску, технолошку и организациону модернизацију предузећа. Пост-социјалистички развој градова услед утицаја СДИ Хамилтон условљава величином СДИ и географском локацијом подручја у ширем региону Европе. Наиме, издашност СДИ у великој мери утиче на успешност

⁸⁷ Iván Tosics, "City development in Central and Eastern Europe since 1990: The impacts of internal forces", in: Gregory Andrusz, Michael Harloe, and Ivan Szelenyi, eds, *Cities after Socialism: Urban And Regional Change And Conflict In Post-Socialist Societies*, (Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 1996), p. 44.

⁸⁸ F.E. Ian Hamilton, "The External Forces: Towards globalization and European integration", in: F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Natasa Pichler-Milanovic, eds, *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*, (Tokyo: United Nations University Press, 2005), p.79.

економског преструктуисања градова која се манифестује "... успешним приспобљавањем производње, ре-индустријализације и терцијаризације (односно растом и диверзификацијом потрошачких и производних услуга)."⁸⁹ Остали градови као резултат скромних СДИ трансформисаће се уз велике социјалне трошкове који произлазе из "... индустријске стагнације, де-индустријализације или руралне маргинализације."⁹⁰ Хамилтон наглашава да је утицај СДИ детерминисан самим географским простором који је подложен трансформацији, односно местоположајем градова у појединим географским регионима Европе. Брза и свеобухватна трансформација градова је карактеристична за подручја "... која се налазе у близини или која су приступачнија Европској Унији ..."⁹¹, док како се "... повећава растојање од Европске Уније на истоку и југо-истоку према Балкану и Источној Европи"⁹² тако је трансформација градова спорија и одвија се у појединим сегментима.

Ипак утицај СДИ увек не значи и дугорочни позитивни ефекат на укупну економију. Према Бартију, СДИ у Мађарској као 'мотор' индустријског развоја су условиле поделу структуре индустрије на два дела. Да би се избегао неповољни сценарио Азијских тигрова треба се држати даље од стратегије привредног раста која се заснива на "... најнижим надницама и другим начинима како би се задржали трошкови производње на ниском нивоу и који не би проузроковали одржив раст, већ би се ослањали на експлоатацију свих доступних ресурса."⁹³ Међутим, нажалост како Маркусен наглашава "... једина алтернатива региона који је напуштен

⁸⁹ F.E. Ian Hamilton and Francis W. Carter, "Foreign Direct Investment and City Restructuring", in: F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Natasa Pichler-Milanovic, eds, *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*, (Tokyo: United Nations University Press, 2005), p.117.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid.

⁹³ Györgyi Barta, "Industrial Restructuring in the Budapest Agglomeration", Discussion papers No. 30, (Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, 1999), p. 2.

или било који други претендент изгледа да је усклађивање локалних услова производње са оним код места конкурента, смањујући наднице и трошкове производње до најнижег заједничког именитеља. Многи напори да се побољша 'бизнис клима' ... су вођени убеђењем да локалитети немају другу алтернативу.¹⁹⁴

⁹⁴ Ann Markusen, "Sticky Places in Slippery Space: A Typology of Industrial Districts", *Economic Geography* (Worcester), Vol. 72, Issue 3 (1996), pp. 293-294.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

4. СКОПЉЕ: ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ ИНДУСТРИЈЕ

4.1. Зачетак индустрије у Скопљу

Почетци индустријске производње на територији данашње Републике Македоније појавили су се крајем деветнаестог века, 1880-тих година, када су почели са радом први "индустријски" капацитети. Прва предузећа која су се у тадашњим условима могла окарактерисати индустријским била су опремљена и организована веома скромно машинама које су у одређеној мери замењивале физички рад. Гледајући из данашње перспективе оне су биле како каже Сидовски "... првобитни прелаз од занатске ка мануфактурној радионици са ниски нивоом механизованости."⁹⁵ Ипак, с обзиром на свеукупни развој Отоманске империје у деветнаестом веку у оквиру које је била територија данашње Македоније (Слика 4.1) прве 'мануфактурне радионице' како наводи Сидовски могу се сматрати пионирима индустријског развоја.

4.1.1. Услови за развој индустрије

Касна појава и спори развој индустрије у односу на центре где је индустријска револуција започела била је последица деловања различитих политичких, економских и друштвених фактора који су својом међусобном повезаношћу и условљеношћу негативно утицали на развој индустрије. Укупан економски и друштвени развој територије Балкана која је била у оквиру Отоманске империје све до 1913 године знатно је заостајао у поређењу са балканским земљама које су раније стекле независност, а биле су део

⁹⁵ Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)* (Скопје: МАНУ, 1980), стр. 5.

империје. Незадовољство због репресије и жеља за ослобађањем и осамостаљивањем и велики број оружаних устанака стварали су сталну нестабилност у региону данашње Македоније.

Како наводи Сидовски главни ограничавајући фактор економског и индустријског развоја крајем деветнаестог века били су (полу)феудални односи. "Иако су феудални односи као начин друштвеног владања и привредног пословања били укинута 1839 године исти су опстајали на овом подручју све до коначног распада Отоманске империје."⁹⁶ Затим аутор убраја и факторе из економске сфере као отвореност тржишта ка иностраној конкуренцији и неразвијеност финансијског сектора. Према Сидовском, почетком деветнаестог века Отоманска империја отворивши своје границе за индустријске производе из европских земаља омогућила је улаз високо квалитетној индустријској роби. Развијено локално занатлијство и мала индустријска предузећа били су озбиљно угрожени од конкуренције која је долазила из високо развијених привредних средина. Као резултат овакве ситуације према Сидовском "... индустрија се развијала само у оним гранама које су производиле прехранбене и специјалне производе везане за карактеристике локалног становништва."⁹⁷ Према Соколову низак степен привредног развоја онемогућавао је већу концентрацију капитала потребну за изградњу индустријских капацитета. Индустријска предузећа била су основана од вишка капитала који су произлазили из трговачких или занатских предузећа. Према њему у периоду деветнаестог века привреда у Македонији се развијала у условима тоталног одсуства финансијског сектора. Банке, штедионице или новчане задруге које би подржале инвестиције у индустрији нису постојале. Тек је, "1863 године кратак период након оснивања, Отоманска банка отворила своје филијале у Солуну, Битољу и

⁹⁶ Ibid., стр. 6.

⁹⁷ Ibid.

Скопљу.⁹⁸ Све до почетка двадесетог века ове филијале биле су једине финансијске институције у градовима на територији данашње Македоније.⁹⁹

Истовремено, било је и фактора¹⁰⁰ који су деловали позитивно на развој индустрије: агломерација градског становништва, развијено занатлијство и изградња железничке инфраструктуре. Током читавог периода становништво у градовима на територији данашње Македоније повећавало се континуирано и брзим темпом. Крајем деветнаестог века проценат градског становништва на територији данашње Македоније био је далеко већи него у околним земљама. Како наводи Узунов око 1900 године на територији данашње Македоније у градовима је живело око 280.000 становника или 25-30% од укупног становништва док је у Србији "... 1905 године у градовима живело око 261.000 становника што је представљало око 9-10% укупног становништва."¹⁰¹ Постоје најмање два узрока која су утицала на тако велики проценат градског становништва. Прво, како наводи Георгиев¹⁰² током деветнаестог века сеоско православно становништво било је под сталном претњом муслиманских банди што је стварало несигурност и

⁹⁸ Лазар Соколов, "Индустријата во Македонија до 1912 година", у: Лазар Соколов, К. Сидовски, М. Мургаشانски и П. Тасевски, ур, *Индустријата во НР Македонија* (Скопје: Економски институт - Скопје, 1961), стр. 9.

⁹⁹ У Скопљу је 1904 године своју филијалу отворила Митиленска банка, док је две године касније 1906 своје филијале у Скопљу и Битољу отворила и Солунска банка. 1908 године Зиратна банка отворила је своје филијале у већим градовима: Солуну, Скопљу, Битољу, Велесу, Штипу, Прилепу и осталим. Исте године српски трговци оснивају новчану кредитну установу 'Фонд цркве Светога Спаса', Ibid., стр. 10.

¹⁰⁰ Детаљније видети у Ibid., стр. 10

¹⁰¹ Никола Узунов, Ангел Георгиев, Методија Несторовски, Злате Колевски и Трајко Славевски. *Степенот на (не)синхронизираноста меѓу процесите: индустријализација-деаграризација-миграција урбанизација во СР Македонија* (Скопје: Економски факултет - Скопје, 1984), стр. 118.

¹⁰² Детаљније видети у Ангел Георгиев, Докторска дисертација: *Економските аспекти на урбанизацијата на СР Македонија* (Скопје: Економски факултет, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" во Скопје, 1988), стр. 210.

страх. Као последица овога велики број сеоског становништва напуштало је села и склониште тражило у градовима. Друго, како потенцира Соколов¹⁰³ територијалне промене на Балкану које су настале током деветнаестог века и посебно након Берлинског конгреса 1878 године условиле су велику миграцију Мухацира из Босне и Помака из Бугарске, што је довело до додатног повећања становништва у Македонији, посебно у градовима.

У градовима се током овог периода концентрисао значајан део имоћног турског становништва и турске војске која је била највећи потрошач производа широке потрошње. Оваква концентрација становништва како каже Георгиев¹⁰⁴ подстакла је потражњу за занатлијском, пољопривредном, сточарском и трговачком робом и услугама што је условило даљи развој занатлијства и трговине. Због све веће потрошачке потребе становништва које занатлијство није могло да прати, акумулирани капитал пажљиво и споро почео се инвестирати у машине и опрему за прераду пољопривредних и занатлијских производа. Вишкови капитала остварени у трговини и занатлијству су почели да се инвестирају у оне индустријске гране у којима је било лако остварити прелаз од занатлијске производње ка индустријској. Ипак, као последица присутног ризика у инвестирани капитал занатлије и трговци избегавали су велика улагања у индустријску производњу.¹⁰⁵ Изградња саобраћајне железничке инфраструктуре обезбедила је ефикасно повезивање града Скопља са развијеним трговачким и индустријским урбаним центрима као Солун и Београд (Слика 4.2). Прва железничка

¹⁰³ Детаљније видети у Лазар Соколов, "Индустријата во Македонија до 1912 година", у: Лазар Соколов, К. Сидовски, М. Мургаشانски и П. Тасевски, ур, *Индустријата во НР Македонија* (Скопје: Економски институт - Скопје, 1961), стр. 5.

¹⁰⁴ Детаљније видети у Ангел Георгиев, Докторска дисертација: *Економските аспекти на урбанизацијата на СР Македонија* (Скопје: Економски факултет, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" во Скопје, 1988), стр. 208.

¹⁰⁵ Детаљније видети у Лазар Соколов, "Индустријата во Македонија до 1912 година", у: Лазар Соколов, К. Сидовски, М. Мургаشانски и П. Тасевски, ур, *Индустријата во НР Македонија* (Скопје: Економски институт - Скопје, 1961), стр. 11.

линија Солун-Скопље са продужетком до Косовске Митровице активирана је 1873 године. Затим следе железничка линија Скопље-Ристовац са продужетком до Ниша и Београда која је активирана 1888 године и железничка линија Солун-Битољ активирана 1894 године.

Након Првог светског рата на територији данашње Републике Македоније настале су значајне промене које су у великој мери утицале на даљи привредни и индустријски развој земље. Територија данашње Републике Македоније 1918 године као део административне области Вардарске Бановине улази у састав новостворене парламентарне монархије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), која је 1929 године званично преименована у Краљевину Југославију (Слика 4.3).

У оквиру нове државе услови у којима се развијала индустрија како наводи Сидовски постали су повољнији него раније. Нови капиталистички друштвено-економски систем омогућио је већу концентрацију трговачког и финансијског капитала, већу улогу банкарства и улаз иностраних инвестиција. Основане су банке, филијале и штедионице¹⁰⁶ које су кредитирале привредне активности. Формиране су и установе за унапређење привреде (професионална удружења и коморе)¹⁰⁷ и отвориле су се стручне школе (занатска, трговачка) за устручавањем радне снаге. Као резултат веће безбедности и друштвене сигурности у земљи престала је миграција из села у градове која је у отоманском периоду константно повећавала градско становништво. Истовремено у овом периоду велики део турског становништва који је већином живео у градовима у неколико

¹⁰⁶ "... у Скопљу је 1920 године основана Трговачко индустријска банка 'Вардар' АД ... 1921 године Извозно прометна банка и Скопска извозна банка ... 1923 године Банка 'Стара Србија' ... 1920 године филијала Народне банке... 1922 године филијала Државне хипотекарне банке ... 1927 година Поштенска штедионица.", Коста Сидовски, "Развитокот на индустријата на територијата на НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)", у: Лазар Соколов, К. Сидовски, М. Мургапански и П. Тасевски, ур, *Индустријата во НР Македонија* (Скопје: Економски институт - Скопје, 1961), стр. 31.

¹⁰⁷ "... Трговачко-индустријска комора (1921), Продуктна берза (1929).", Ibid.

наврата се исељавао ван граница Краљевине Југославије.¹⁰⁸ Као резултат исељавања и промена миграцијских токова већина градова се суочила са смањењем становништва, искључујући град Скопље. Према подацима који се могу наћи у резултатима пописа¹⁰⁹ из 1931 године број становника у Скопљу за период од 1921 - 1931 године повећао се за 63% или бројчано од 40.666 на 63.985 становника. Као резултат брзог повећања броја становника Скопље постаје пети град по броју становника у Краљевини Југославији иза Београда, Загреба, Суботице и Сарајева. У поређењу, Битољ као други по величини град на територији данашње Републике Македоније према резултатима пописа¹¹⁰ из 1931 за период од 1921-1931 године повећао је број становника за око 16%, или бројчано од 28.420 на 33.024 становника.

Скопље је након Првог светског рата проглашен административним центром Вардарске Бановине и веома брзо је постао и доминантни урбани центар на територији данашње Републике Македоније. Градови као Битољ, Прилеп, Ђевђелија, Дојран и Охрид као резултат нових државних граница од некада важних центара у јединственој економској мрежи Отоманске империје постали су безначајна погранична места у оквиру Краљевине. Ово је негативно утицало на њихову привреду јер су изгубили значајна тржишта и трговачке везе са градовима који су сада били са друге стране нових граница. Са новим државним границама "... промет сировина, опрема, готови фабриката и становништво окренули су се од југа [ка Солуну и Битољу] ка северу [ка Скопљу и Београду], чиме се и концентрација индустрије окренула из градова на југу ка градовима на северу."¹¹¹

¹⁰⁸ Детаљније видети у Ангел Георгиев, Докторска дисертација *Економските аспекти на урбанизацијата на СР Македонија* (Скопје: Економски факултет, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" во Скопје, 1988), стр. 286.

¹⁰⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, Knjiga I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstva*, (Београд: Државна штампариа, 1937), Табела 9, стр. XIV.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Никола Узунов, *Индустриски центри и региони во СР Македонија* (Скопје: Економски институт Скопје, 1970), стр. 8.

Привлаћечи трговачки и банкарски капитал Скопље је преузело место Битоља и постало економски центар у коме су биле заступљене све привредне делатности.

Привредна заосталост наслеђена из отоманског периода и ратна разарања и сиромаштво које су оставили Први и Други Балкански рат и Први светски рат негативно су утицали на развој индустрије, концентрацију капитала у индустрији и онемогућили су инвестирање у изградњи производних капацитета. Кроз анализу основних параметара (број запослених, производни капацитети и ниво техничке опремљености) Сидовски закључује да је у овом периоду "... привреда Македоније ... постигла релативно мали напредак у односу на остале делове [Краљевине] Југославије према којима је много заостајала."¹¹²

4.1.2. Просторни размештај индустрије

Следећи методологију систематизовања размештај индустрије у простору према урбанистичким плановима који су усвојени и на снази, овај историјски период подељен је на два подпериода. Први подпериод је релативно дужи и обухвата временски период од краја деветнаестог века па све до 1929 године када је усвојен и ступа на снагу Генерални регулациони план Скопља, док други подпериод обухвата период након 1929 године па све до почетка Другог светског рата 1941 године. Током првог подпериода просторни размештај индустрије одвијао се у отсуству урбанистичко-планског документа или било какве друге регулативе за изградњу. Током овог подпериода израђено је неколико докумената и нацрт планова урбаног развоја града међутим ни један није усвојен и примењиван.¹¹³

¹¹² Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)*. (Скопје: МАНУ, 1980), стр. 3.

¹¹³Први регулациони план града Скопља израђен је 1914 године на основу конкурсног такмичења. Првонаграђени конкурсни рад израђен је од стране архитекте Димитрија

У овом подпериоду индустријска предузећа представљена су кроз мале производне радионице скромних капацитета где се полу-механизована производња углавном одвија у малим објектима лоцираним у урбаној средини. Њихова величина је иста или нешто већа у односу на околне стамбене индивидуалне објекте и иста се лако уклапала у изграђену структуру. Додатно, технологија производње није представљала проблем за окружење зато што се најчешће радило о једноставној технолошко-механичкој преради материјала. Након Првог светског рата долази до промене у односу на просторно лоцирање индустрије. Јавља се тенденција лоцирања индустријских предузећа ван тадашње градске територије, тачније у њеној непосредној околини. Сложенија технологија, већи обим производње, како и близина саобраћајница утицали су на избор ових нових локација и условили су ову квалитативну промену.

Лека, који је требало да изради план. Почетком Првог светског рата израда плана је прекинута и сва документа и делови плана који су дотад били урађени су нестали. Остала је само једна скица у размеру 1:5000 на основу које је 1922 године инжењер Хранислав Спасић израдио Детаљни регулациони план, најпре само за простор на десној обали Вардара, а затим и за део простора са леве обале Вардара. Касније 1924 године на основу скице Димитрија Лека инжењер Петар Јанковић израдио је регулациони план за простор на левој страни Вардара. Ови планови били су или након кратког периода поништени или нису били уопште прихватани од стране градских власти, тако да нису много утицали на изградњу града. 1928 године од стране инжењера Момчила Томића израђен је Регулациони план који је обухватао простор са обе стране Вардара. План је био прихваћен почетком 1929 године, али веома брзо након смене градских власти био је поништен од стране новог градоначалника архитекте Јосифа Михајловића. Исте године Михајловић је на основу конкурсног решења архитекте Лека, израдио нови Генерални регулациони план Скопља као први урбанистичко-плански документ за град. Детаљније видети у Дивна Пенчиќ, Докторска дисертација *Влијанието на урбанистичките планови врз дисконтинуираната просторна транзиција на градот Скопје во дваесеттиот век*, (Скопје: Архитектонски факултет, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" во Скопје, 2011), стр.17-41.

Почетком двадесетог века, тачније 1904 године на територији данашње Републике Македоније према Узунову¹¹⁴ опстајала су и радила 40 индустријска предузећа. Од њих су само 5 била лоцирана у Скопљу које је био далеко иза Битоља где су била лоцирана чак 22 индустријска предузећа. До 1912 године у Скопљу су отворена још пет нових индустријских предузећа чиме се њихов број удвостручио. Како наводи Сидовски¹¹⁵ закључно са 1912-том годином у Скопљу са око 31.900 становника активно су радила 10 индустријска предузећа и то: четири млина, по једна фабрика бомбона и ратлука, пива, гајтана, коже, предузеће за израду металних производа као и једна електрична централа. Број запослених радника у доступним изворима није посебно наведен али имајући у обзир да су ово мали и веома скромни капацитети њихов број је занемарљив. У укупној привредној структури доминира пољопривреда, занатлијство и трговина. У структури индустрије према горенаведеним подацима доминира прехранбена индустрија и индустрија прераде коже и текстила што указује на локално усмерену производњу за задовољавањем локалних потреба становништа кроз коришћење локалних ресурса и сировина. У односу на остале урбане центре из региона привредни развој града Скопља веома заостаје. У поређењу са Београдом¹¹⁶ 1914 године са нешто испод 100.000 становника постојала су 70 индустријских предузећа у индустрији у којима је било запошљено око 5.000 радника, док су у Будимпешти¹¹⁷ 1910 године са око 880.000 становника

¹¹⁴ Детаљније видети у Никола Узунов, *Индустријски центри и региони во СР Македонија* (Скопје: Економски институт Скопје, 1970), стр. 4.

¹¹⁵ Детаљније видети у Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)* (Скопје: МАНУ, 1980), стр. 7.

¹¹⁶ Детаљније видети у Драган Петровић, *Историја индустрије Београда, Том I* (Београд: Српско Географско Друштво, 2006), стр. 80.

¹¹⁷ Детаљније видети у Györgyi Barta, Pál Beluszky, Márton Czirfusz, Róbert Gyiri, György Kukely, *Rehabilitating the Brownfield Zones of Budapest* (Pécs: Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, 2006), p. 15.

активна била 1.206 индустријска предузећа у којима је било ангажовано око 150.000 радника.

На основу података које наводи Сидовски¹¹⁸ о локацији активних предузећа и на основу Ситуационог плана из 1914 године (Слика 4.4) израђена је мапа Просторни размештај индустрије Скопља 1914 године (Мапа 4.1).

Анализом Мапе 4.1 може се потврдити њен дисперзивни карактер с тенденцијом лоцирања уз обале реке Вардара. За постојећу структуру индустрије најзначајни фактор размештаја предузећа и избор локације била је река Вардар. Млинови су користили речни потенцијал за погонску снагу, док су кожарско предузеће и фабрика гајтана користили воду као неопходну компоненту технолошко производног процеса. Остала 4 индустријска предузећа: електрична централа, фабрика бомбона и ратлука, фабрика пива и предузеће за израду металних и предмета од ламарине била су лоцирана на ужој територији града користећи повољности урбане агломерације без специфичних локацијских захтева индустрије.

Са почетком Балканских ратова па све до краја Првог светског рата услови за развој привреде и индустрије били су крајње неповољни. Већина предузећа радила је периодично или су обустављала рад као последица општог ратног стања у земљи; набавка сировина је постала изразито отежана, а продаја неизвесна. Одређени број производних предузећа била су заплењена и стављена у функцију окупатора док један део постојећих индустријских предузећа више нису била активна. Према подацима које наводи Сидовски¹¹⁹ у граду Скопљу од укупно 10 колико их је било пре почетка Првог светског рата, 1918 године су остала активна само 6 предузећа.

¹¹⁸ Детаљније видети у Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)* (Скопје: МАНУ, 1980).

¹¹⁹ *Ibid.*, стр. 9.

То су била: 2 млина, фабрика бонбона и ратлука, фабрика пива, фабрика коже и предузеће за израду металних производа.

У годинама које следе број нових индустријских предузећа значајно се повећава, конкуренција постојећег производног асортимана постаје израженија, уводе се нови производи на тржишту и појављују се предузећа у новим индустријским гранама. Први пут се оснивају капацитети у графичкој индустрији, индустрији прераде дрвета, хемијској и текстилној индустрији.¹²⁰ Као најзначајније индустријске капацитете основане у овом периоду издвајамо: "Дувански комбинат", фабрика прераде дрвета "Треска" и "Парна пивара". Дуван и дуванска индустрија традиционално представља један од најзначајних извора финансија за државе због чега је производња, прерада и продаја строго регулисана и ограничена.¹²¹ Прво складиште у Скопљу за сирови дуван изграђено је 1919 године да би се током периода број и капацитет погона константно повећавао. Локација складишта одређена је потребама за железничким транспортом сировина и материјала и иста се налази у непосредној близини железничких линија Скопље-Солун, Скопље-Београд и Скопље-Косовска Митровица. Прво предузеће дрвне индустрије, акционарско друштво "Треска" основано је 1922 године и исто је лоцирано поред железничке линије Скопље-Косовска Митровица у близини села Тафталице. Највећи и најсавременији производни капацитет тог времена акционарско друштво "Парна пивара" изграђена 1924 године и лоцирана је на ивици источне границе града око саобраћајног чвора поред железничке линије Скопље-Београд и друмског пута Скопље-Куманово.

¹²⁰ Ibid., стр.13-14.

¹²¹ Прикључењем територије данашње Републике Македоније у оквиру Краљевине СХС дотадашње ексклузивно право за откуп и прераду дувана Отоманске империје престаје да важи и закон о монополу дувана који је био у Србији на снази од 1885 године примењивао се и на новим територијама у оквиру Краљевине. Детаљније видети у Ibid., стр.216.

Користећи податке о локацији и године оснивања предузећа које наводи Сидовски¹²² и Генерални план ситуације града Скопља из 1932 године (Слика 4.5) израђена је мапа Просторни размештај индустрије Скопља 1929 године (Мапа 4.2) на којој је приказано укупно 18 индустријских предузећа која су била активна у том периоду.

Анализом просторног размештаја производних капацитета током овог подпериода може се уочити дисперзни размештај индустријских предузећа по територији града и истовремено тенденција груписања индустрије на локацијама нешто издвојеним од града у близини железничких линија. Прва тенденција, лоцирање и груписање индустрије, може се уочити поред железничке линије Скопље-Косовска Митровица на јужној граници града у близини фабрике "Треска" и на југоисточној граници у близини "Дуванског комбината". Друга тенденција, лоцирања и груписања индустрије, је поред железничке линије Скопље-Београд на источној граници града у близини "Парне пиваре". Оно што је карактеристично је да су то хетерогене групације сачињене од предузећа из различитих индустријских грана, иако у укупној структури индустрије доминирају прехрамбена предузећа.

4.1.2.1. Генерални регулациони план Јосифа Михајловића из 1929 године

1929 године за потребе планског развоја Скопља израђен је први Генерални регулациони план (Слика 4.6) од стране тадашњег градоначелника града архитекте Јосифа Михајловића. Доношењем овог плана означен је почетак свеобухватног приступа у урбанистичко планском уређењу града. Важност овог плана је да се њиме први пут врши програмско зонирање града "... на неколико центара, од којих би главнији били

¹²² Детаљније видети у Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)*, (Скопје: МАНУ, 1980).

трговачки део вароши, интелектуални центар вароши, индустријски део вароши, део за становање и део за спорт и забаву."¹²³

Приликом дефинисања местоположаја индустријског дела града Михајловић води рачуна о природној конфигурацији терена и ваздушних струја, као и комуникацијској повезаности са друмским и железничким саобраћајем. "Индустријски део вароши остао је ван реонске улице на истоку и југоистоку Скопља. Ово је врло погодно јер правац ветрова је такав да никада са те стране не дува ка вароши. Такође је и терен нижи од онога ка вароши. Према овоме простор између Кумановског друма и Вардара као и између пруге за Солун и пруге за општински мајдан намењен је индустрији. Оба терена могу се врло лако везати индустријским пругама са главном пругом."¹²⁴ Михајловић је уклопио у план савремена схватања о значају индустрије за будући привредни развој града и препознавајући постојеће тенденције груписања производних капацитета у град одредио је плански просторни размештај будуће индустрије. Индустријске локације су издвојене територије од града на којима су већ била лоцирана и радила постојећа индустријска предузећа. Индустријска варош је одређена према гравитационим снагама које тада најзначајнија предузећа за привредни развој града имају на остала предузећа: "Парна пивара" и "Дувански комбинат".

Према подацима које наводи Сидовски¹²⁵ из 1940 године на територији града Скопља и околини била су лоцирана 45 од укупно 111 индустријских предузећа колико су постојала на територији данашње Републике Македоније. У структури индустрије Скопља доминирала су предузећа у

¹²³ Јосиф Михајловић, "Регулациони план Скопља", *Скопски Гласник бр. 30/1929* (Скопље: 1929), стр.3.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Детаљније видети у Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)* (Скопје: МАНУ, 1980), стр. 257.

прехранбеној индустрији (10), текстилној индустрији (7), хемиској индустрији и индустрији грађевинских материјали (са по 5) што представља 60% укупног броја предузећа. Остала предузећа су била активна у следећим индустријским гранама: дуванска индустрија, индустрија метала, обојених метала и неметала, дрвне, кожарске, графичке индустрије, производња струје и екстракција угља.

Подаци о укупаном броју радника у индустрији у појединим градовима а тиме и у граду Скопљу нису наведени. Ово је најверојатније резултат малог обима производње, ситних производних капацитета и код одређене индустрије и утицај сезонских фактора који утичу на укупан број запослених у индустрији. Према подацима које наводи Сидовски¹²⁶ укупан број запослених на територији данашње Републике Македоније 1940 године био је 10.853 укључујући и запослене у дуванској индустрији. Без дуванске индустрије укупан број запослених био је 3.643 што представља само 1.8% укупне радне снаге у Краљевини Југославији. У поређењу са осталим урбаним регионима, Скопље је прилично заостајало. У Београду¹²⁷ и околини (укључујући и Земун и Панчево) уочи Другог светског рата постојало је укупно 327 фабрика (број предузећа није посебно назначен) у којима је било запослено 10.84% укупне радне снаге у Краљевини Југославији и стварале су око 6.26% вредности годишње производње. У Будимпешти¹²⁸ 1941 године активно је било око 1.700 индустријских предузећа.

¹²⁶ Детаљније видети у Коста Сидовски, "Индустријата на територијата на НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941.)", у: Лазар Соколов, К. Сидовски, М. Мургаشانски и П. Тасевски, ур, *Индустријата во НР Македонија* (Скопје: Економски институт - Скопје, 1961), стр. 82.

¹²⁷ Детаљније видети у Драган Петровић, *Историја индустрије Београда, Том I* (Београд: Српско Географско Друштво, 2006), стр. 232-233.

¹²⁸ Детаљније видети у Györgyi Barta, Pál Beluszky, Márton Czirfusz, Róbert Gyiri, György Kukely, *Rehabilitating the Brownfield Zones of Budapest* (Pécs: Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, 2006), p. 21.

Током овог периода Скопље све више истиче своју моћ привлачења индустрије у односу на остале урбане центре на територији данашње Републике Македоније. На процес привлачења индустрије утичу бројни фактори различитог интензитета. Сидовски за лоцирање индустрије на територији Скопља и околине потенцира следеће, 'Концентрација индустрије у Скопљу је резултат више економских фактора, али један од најважнијих је то што је Скопље са једне стране као економски, финансијски и административни центар привлачило страни и домаћи капитал док је са друге стране, био велики извор квалификоване и неквалификоване радне снаге. Као важан саобраћајни, дистрибутивни и потрошачки центар у њему је било лако довести сировине, које су се прерађене у готове производе могле пласирати, било у Скопљу као велики консумативни центар, било у унутрашњост Македоније или у остале делове [Краљевине] Југославије. Такође међу факторе који су деловали у правцу индустријализације била је и чињеница да је велики део капиталиста-трговаца живео у Скопљу. Они су оснивали предузећа у местима где су живели, тачније где су стварали капитал."¹²⁹

Светска економска криза која је почела 1929 године у развијеним капиталистичким земљама брзо се прелила и на остале делове света, па и на територију данашње Републике Македоније. Међутим, као резултат укупне друштвене и економске заосталости земље период кризе није узроковао драматичан преокрет у развоју индустрије. Према Сидовском криза се карактерисала умереним падом цена, падом укупне потрошње и отежаном производњом. Ублажени и амортизовани негативни ефекти у пословању земље у периоду кризе били су резултат специфичних карактеристика и услова у којима се привреда и индустрија у земљи и Скопље развијала у том

¹²⁹ Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)* (Скопје: МАНУ, 1980), стр. 258.

временском периоду. Сидовски¹³⁰ даље набраја следеће услове који су ублажили ефекте светске кризе: индустријска предузећа произвођила су специфичне локалне производе намењене и пласиране искључиво локалним тржиштима; индустријалци су били веома аверзични ризику и нису улагали у велике и ризичне производне подухвате; и развој индустрије у граду и шире у земљи одвијао се независно од банкарског капитала.

На основу података о локацији и години оснивања које наводи Сидовски¹³¹ и Генералног плана ситуације града Скопља 1932 године (Слика 4.5) израђена је мапа Просторни размештај индустрије Скопља 1941 године (Мапа 4.3) са приказани укупно 45 индустријских предузећа која су била активна.

Након 1929 године у граду је изграђено укупно 27 нових предузећа од којих су 13 лоцирана у Плански одређеном индустријском крају. Од ових, чак су 11 лоцирана у близини "Парне пиваре" док су остала 2 предузећа лоцирана у близини "Дуванског комбината". Преостала 14 нових предузећа лоцирана су дисперзно унутар града и шире околине.

Анализом Мапе 4.3 може се закључити следеће. Прво, тенденција концентрације индустрије у Плански одређеном индустријском крају, 17 од укупно 45 предузећа; друго, тенденција агломерисања производних капацитета у источном делу града у близини предузећа "Парне пиваре", 13 од 17 предузећа; и треће, дисперзно лоцирање највећег броја предузећа унутар градске територије, 28 од 45 предузећа. Незнатни је број предузећа чија локација није позната и које нису приказане у овом истраживању (укупно 6 предузећа).

¹³⁰ Детаљније видети у Коста Сидовски, "Индустријата на територијата на НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)", у: Лазар Соколов, К. Сидовски, М. Мургаشانски и П. Тасевски, ур, *Индустријата во НР Македонија* (Скопје: Економски институт - Скопје, 1961), стр. 32.

¹³¹ Детаљније видети у Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941)* (Скопје: МАНУ, 1980).

Тенденције концентрисања и агломерисања индустрије у индустријском крају указује на постепено формирање индустријског подручја на источне границе града, која ће у социјалистичком периоду бити коначно оформљена као зона средином 1960-тих година. Појавне форме индустрије у овом периоду ван индустријских подручја не указују на тенденцију груписања индустрије и стварања новог индустријског краја у будућем периоду.

4.1.3. Закључак

Разматрајући услове за развој индустрије током деветнаестог и прве половине двадесетог века на територији данашње Републике Македоније и појединачно града Скопља, можемо генерално да закључимо да је индустрија била слабо развијена, са малим бројем индустријских предузећа која су била слабо опремљена, са малим производним капацитетима и углавном у прехрамбеној и осталим индустријама које су засноване на преради локалних сировина и на производњи намењеној локалном тржишту. И поред значајног квантитативног раста у односу на број предузећа током овог периода према структури индустрије, обиму производње и ангажоване радне снаге можемо закључити да је индустрија имала маргинални значај за привреду града и за сам развој града.

Просторни размештај индустрије ипак бележи квалитативне промене. У почетку локације на којима се одвијала производња нису се значајније разликовале од локација за индивидуалне стамбене објекте. Индустријска производња није угрожавала нити загађивала ближу околину додатним саобраћајем, буком и загађењем ваздуха или воде, нити су објекти у којима се одвијала производња својом физичком структуром (величина и обликовање) утицали на карактер околине. Касније, након Првог светског рата нова предузећа лоцирана су у граничним деловима ван града на тада неизграђеним територијама. Ове локације биле су атрактивне јер су биле у

близини саобраћајних чворова, а "повољни" су били и услови за испуштање отпадних материја из процеса производње јер нису угрожавали никога. Посматрајући локације изграђених индустријских предузећа може се закључити да је близина железничких линија Скопље-Београд, Скопље-Солун и Скопље-Косовска Митровица постала примарни фактор за избор локације. Потреба за транспортом материјала и сировина, и добре саобраћајне везе са ванградским простором кроз железнички и друмски саобраћај, истичу сировинску локацијску оријентацију предузећа. Томе треба додати веће локацијске захтеве нових предузећа који произлазе из: карактера производње, већег обима производње, сложенијих производно-технолошких процеса, веће потрошње воде, електричне енергије и других енергената, тиме и већег загађења воде, земље и ваздуха, како и потребног простора за будуће ширење капацитета.

У односу на просторну организацију индустрије у граду може се констатовати да је у овом периоду размештај индустријских капацитета дисперзиван са тенденцијом поједине концентрације у подручјима чија атрактивност произлази од локационе економије (користи које произлазе од заједничке локације) и урбане економије (користи које произлазе од близине урбаног центра).

Иако значај индустрије за укупни привредни, друштвени и урбани развој града није очигледан, њено присуство у граду и те како утиче на могућности развоја у будућности. "... [И] таква каква је била, индустрија је имала велику улогу у даљем развоју градова, развоју осталих делатности, првобитном порасту образовања и квалифицираности, као и повећања веза с иностранством. Поступно и све више с индустријом, градови и становништво су добијали 'савремени' и 'европски' изглед, што говори о великом значају индустријализације на процес урбанизације у ширем смислу."¹³²

¹³² Ангел Георгиев, Докторска дисертација, *Економските аспекти на урбанизацијата на СР Македонија* (Скопје: Економски факултет, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" во Скопје, 1988), стр. 285.

4.2. Екстензивна социјалистичка индустријализација

Почетак Другог светског рата за Македонију доноси нове турбуленције и поделе. У пролеће влада Краљевине Југославије приступа Тројном пакту након чега следи државни удар, промена владе, прогон краља у емиграцији, капитулација војске и напад од стране фашистичких земаља. Земља је окупирана и распарчена између окупаторских снага при чему је највећи део територије данашње Републике Македоније био окупиран од стране Бугарске док мањи део од стране Италије. Комунистичка партија Југославије (КПЈ) која је радила у илегалу од 1919 године у пролеће 1941 године отпочела је ослободилачку и револуционарну оружану борбу против окупатора. Веома брзо партизански покрет под руководством КПЈ развија се у општонародни устанак против окупаторских снага. Након ослобођења на одржаним изборима КПЈ је учврстила своју политичку доминацију и отпочела процес промене државног и политичког уређења и стварања нове државе. Крајем 1945 године проглашена је Федеративна Народна Република Југославија (ФНРЈ) у чијем је саставу било шест равноправних народних република (након 1963 године именоване социјалистичким) међу којима и данашња Република Македонија са главним градом Скопљем (Слика 4.7).

Стварањем нове државе 1945 године отпочеле су корените и свеобухватне промене у друштвеној, економској и социјалној сфери у земљи. За Републику Македонију равноправни статус у оквиру федерације значио је коначно национално ослобађање и почетак властитог привредног, друштвеног и културног развоја.

Социјалистички преображај земље у првим послератним годинама базирао се на примеру Совјетског Савеза где се административно-централистички социјализам практиковао већ неколико декада. Устав ФНРЈ¹³³ из 1946 година између осталог одредио је основна начела

¹³³ Детаљније видети у "Устав на Федеративна Народна Република Југославија", *Службен лист на ФНРЈ бр.10/1946*, (Београд: Службен лист на ФНРЈ, 1946), стр. 73-86.

социјалистичког економског система: доминантна државна својина средстава за производњу, ограничавање приватне својине или њена експропријација ако је у функцији општег интереса, централна улога државе у одређивању правца привредног развоја путем општог привредног плана и контрола приватног сектора привреде. Као и код осталих социјалистичких земаља национализација је била неопходна како би се иницијално створио моћан државни сектор где би биле концентрисане укупне инвестиције и радна снага друштва. Овај сектор би затим кроз нова улагања у унапред одређеним привредним гранама омогућио раст и развој привреде и друштва. Национализација је спроведена законом донешеним 1946 године.¹³⁴ Овим законом приватна предузећа која су проглашена предузећима од општодржавног¹³⁵ и републичког значаја¹³⁶, а која су пословала у индустрији,

¹³⁴ Детаљније видети у "Закон о национализацији приватних привредних предузећа", *Службен лист на ФНРЈ бр. 98/1946*, (Београд: Службен лист на ФНРЈ, 1946), стр. 1245; "Закон о изменама и допунама закона о национализацији приватних привредних предузећа", *Службен лист на ФНРЈ бр. 35/1948* (Београд: Службен лист на ФНРЈ, 1948), стр. 434.

¹³⁵ Указима из 1946 године донешеним од стране Скупштине ФНРЈ по предлогу Владе ФНРЈ одређен је општонародни значај појединих предузећа на територији ФНРЈ. То су била најзначајнија предузећа за будући привредни развој земље. За Скопље су то биле: Пралиште-рудника хромне руде "Алатини Мајнс" лтд. Радуша, Државна фабрика "Алколоида", Реонска дирекција за производњу дувана и "Фабрика дувана". Детаљније видети у "Указ за одредуење претпријатија од општодржавно значење", *Службен лист на ФНРЈ бр. 59/1946*, (Београд: Службен лист на ФНРЈ, 1946), стр. 687 и "Указ", *Службен лист ФНРЈ бр. 84/1946*, (Београд: Службен лист на ФНРЈ, 1946), стр. 1041.

¹³⁶ Указом из 1946 године донешеним од стране Президиума Народног Већа НРМ на предлог Владе НРМ одређен је републички значај појединих предузећа. За Скопље то су : Електрична централна "Матка", Дизел електрична централа "Маџари", Државни металски завод – "Тито", Државна метална фабрика "Плуг", Државна фабрика за плочаст намештај "Напредок", текстилна фабрика "Кузман Јосифовски Питу", конфекционо предузеће "Прогрес", фабрика врећа "Цветан Димов", фабрика чарапа "Црвена звезда", фабрика свиле "Југ", фабрика кожа "Гоце Делчев", фабрика сапуна "Цветан Димов", фабрика сапуна "Елида", печатница "Гоце Делчев", фабрика кислорода "Лепенец", фабрика хемикалија и боја "Пролетер", Државно књигоиздавачко предузеће, фабрика и

грађевини, саобраћају и осталим привредним гранама постала су државна својина. Променом друштвеног система потребна је била и промена у начину и методама привредног пословања предузећа. Уредбом о организацији и пословању државних индустријских предузећа из 1945 године¹³⁷ сва индустријска и рударска предузећа у државном власништву организују се као посебни правни субјекти којима управља управни одбор чији су чланови постављени од стране министра индустрије и рударства. Министарство индустрије и рударства¹³⁸, на почетку директно, а касније индиректно кроз административно-оперативну дирекцију постаје организатор и руководилац појединих индустријских грана. Индустријска предузећа послују на бази плана и конкретних програмских задатака који су израђени од стране конкретног министарства. Овај план производње

стругара за дрвени намештај "Треска", фабрика керамике "КИС", радионица гипса "Пролетер", фабрика црепова и тула "Слон", фабрика црепова и тула "Југ", каменорезачка радионица "Македонски оникс", Рудник мермера "Скопје", фабрика конзервних производа "Мичурин", Парна пивара "Скопје", фабрика тестенина "Билјана", фабрика тестенина "Глорија", фабрика алкохолних и неалкохолних пића "Скопје", сушионица воћа, циглана "Рекорд", фабрика трикотаже "Дијамант", млин "Пелагонија", млин "Македонија", млин "Куманово", млин "Труд" и оризара "Ефтинија". Детаљније видети у "Указ", *Службен весник на НРМ бр. 29/1946*, (Скопје: Претседателство на Владата на Народна Република Македонија, 1946), стр. 313.

¹³⁷ "Уредба за организирањето и работата на државните индустриски и рударски предпријатија", *Службен весник на НРМ бр.12/1945*, (Скопје: Претседателство на Владата на Народна Република Македонија, 1945), стр. 4.

¹³⁸Указом о формирању владе ФНРЈ од 28.02.1946, рударство се издваја у посебно министарство, док се указом о укидању и оснивању министарства владе ФНРЈ од 10.01.1948, укида Министарство за индустрију и оснивају се Министарство тешке индустрије као општесавезно министарство и Министарство лаке индустрије, као савезно-републичко министарство. Детаљније видети у "Указ за образуење Владата на ФНРЈ", *Службен лист на ФНРЈ бр.12/1946*, (Београд: Службен лист на ФНРЈ, 1946), стр. 119 и "Указ о укидању и оснивању министарства Владе ФНРЈ", *Службени лист ФНРЈ бр. 3/1948*, (Београд: Службен лист ФНРЈ, 1948), стр. 29.

саставни је део генералног државног плана који је обухватао економске сфере производње, расподеле и потрошње.¹³⁹

Веома брзо након успостављања административно-централистичког система као резултат политичког сукоба и кризе у односима између Југославије и СССР донета је одлука о дистанцирању политике земље од осталих социјалистичких земаља Источног блока. Као последица разилажења током 1950-тих година Југославија је отпочела са развојем властитог социјалистичког економског система названим самоуправно-тржишни. Административно-централистички начин управљања замењен је самоуправним, док систем планирања контролисаним ослобађањем тржишта.¹⁴⁰ Током 1960-тих како би се постигао ефикаснији самоуправни социјалистички развој федерације отпочете су значајне привредне и политичке реформе.¹⁴¹ Привредне реформе односиле су се на различите мере и политике у економској сфери усмерене ка ефикаснијем пословању домаћих предузећа и њиховом укључењу на инострана тржишта користећи принципе компаративних предности. Политичке реформе односе се на уставне промене почевши од уставних амандмана из 1967, 1968 и 1971 године да би се комплетирале доношењем новог устава 1974. Уставом¹⁴² су се легитимисале промене у друштвеном и економском уређењу. У друштвеној сфери променили су се односи између дотад декларативно равноправних република додељивањем права сваком од народа о властитом самоопредељењу, укључујући и право на отцепљење из федерације. У економској сфери извршено је дефинисање титулара власништва друштвене својине и интегрисање концепта радничког самоуправљања у

¹³⁹ Детаљније видети у "Закон за петогодишниот план", *Службен весник НРМ бр. 24/47*, (Скопје: Претседателство на Владата на НРМ, 1947), стр. 231-251.

¹⁴⁰ Детаљније видети у Никола Узунов, *Стопанството на Република Македонија 1945-1990* (Скопје: МАНУ, 2001), стр. 53-62.

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Детаљније видети у "Устав на Социјалистичка Република Македонија", *Службен весник на СРМ бр.7/1974*, (Скопје: Службен весник на СРМ, 1974), стр. 105-161.

организацијама удруженог рада. Крајем 1970-тих и почетком 1980-тих година све израженији су проблеми из економске и привредне сфере. Инфлација се повећава делимично као резултат увозне инфлације кроз цене нафтних енергената као и због констатног повећања новца како би се финансирала нереално велика друштвена потрошња. Производња и даље бележи скроман раст или стагнацију, док је проблем незапошљености све израженији. Проблем презадужености земље и немогућност сервисирања доспелих обавеза према кредиторима постаје алармантан.¹⁴³ Да би се остварили трајнији стабилизациони резултати који би обезбедили раст привреде у будућности, било је неопходно применити интегрални приступ у решавању актуелног стања привреде и проблема привреде које произлазе из економско-друштвених противречности. 1983 године усвојена је политика дугорочне економске стабилизације. Никола Узунов¹⁴⁴ систематизира мере економске политике у следеће групе: мере усмерене ка сређивању тржишта, решавању енергетске кризе, проблеми биланса плаћања, смањење спољашних дугова, финансијска консолидација, смањење потрошње и стимулација производње. Према Узунову, "Мерама стабилизационе политике у периоду од 1981 до 1990 године постигнути су неки резултати, али укупна економска ситуација није се побољшала, већ напротив иста се погоршавала. Најважнији статистички показатељи постали су неповољни. Инфлација мерена кроз индекс цена, 1987 године достигла је ниво од 218% на годишњем нивоу, и то у условима државне контроле цена ... Производња, мерена кроз стопу друштвеног производа, спустила се испод 0%; продуктивност рада -2%, док су инвестиције опадале сваке године. Стопа незапослености достигла је 15%, док је реална куповна моћ и плата

¹⁴³ Детаљније видети у Никола Узунов, *Стопанството на Република Македонија 1945-1990* (Скопје: МАНУ, 2001), стр. 141-149.

¹⁴⁴ *Ibid.*, стр. 154.

запослених пала на ниво од пре 20 година. Укупни дуг према иностранству није се смањило."¹⁴⁵

Први покушаји суштинских реформи јављају се 1989 године када на политичку сцену као председник савезне владе СФРЈ долази Анте Марковић. У његовом првом обраћању јавности Марковић потенцира да решавање озбиљних проблема није у 'козметичким' променама постојећег система, већ да "... требамо развити комплетно нови тип социјализма у овој земљи ... са максималном демократијом, слободом и политичким плурализмом."¹⁴⁶ Крајем 1989 године влада председника Марковића предлаже пакет економских реформи које су се односиле на заустављање инфлације кроз стабилизацију домаће валуте и фиксирање курса динара за немачку марку, либерализацију тржишта и почетак приватизације предузећа путем доделе акција радницима. Распад јединствене политичке партије 1990-те године наговестио је драматичне промене у земљи у правцу ка њеној дезинтеграцији. Политичка фрагментација југословенске федералне структуре проузроковала је и економску фрагментацију и блокирање ефикасне размене стока и услуга. Републике су се све више оријентисале према себи ка све већем искоришћавању властитих капацитета и ресурса. Проглашавање независности и почетак самосталног економског и националног развоја појединих република био је неминован.

4.2.1. Услови за развој индустрије

Као и код осталих социјалистичких земаља тако и у Републици Македонији као дела федерације током целог социјалистичког периода политика индустријализације била је највећи државни приоритет и фокус

¹⁴⁵ Ibid., стр. 158.

¹⁴⁶ "Yugoslav Leader Urges 'New Type of Socialism' ", *Los Angeles Times* (Los Angeles), January 29, 1989, преузето из http://articles.latimes.com/1989-01-29/news/mn-2013_1_social-crisis, приступљено 30 маја 2013.

економских политика. Социјалистичка индустријализација била је кључна у изградњи новог друштвеног система и покретач друштвених, економских и социјалних промена. Индустријализацијом је примарно аграрна земља требало да се трансформише у модерну где би производња роба постала основна материјална база. Као резултат овога у индустрији је ангажован највећи део привредних инвестиција и највећи део радне снаге. С друге стране, индустрија је постала доминатна грана у стварању друштвеног производа и током времена континуирано повећавала своје учешће.

Велики значај за развој индустрије у Македонији имало је унифицирање привредног система на нивоу целе федерације. Унифицирањем су се створили једнаки услови привређивања и могућност равноправног учешћа на тржишту за све привредне субјекте, проширило се домаће тржиште и омогућило се међусобно допуњење привредних грана и рационалнији размештај производних капацитета на територији целе државе. Као резултат тога, привреда у Републици Македонији, а тиме и град Скопље почела се развијати у повољнијим условима у односу на снабдевања репроматеријалима, пласирањем производње и могућношћу оптимизације капацитета. У контексту економске заосталости земље наслеђене из пре-социјалистичког периода огроман утицај за развој индустрије у Републици Македонији имала је политика равномерног економског развоја спровођена у оквиру федерације. Како констатује Узунов, "У друштвено-политичком систему Југославије у том периоду као један од основних постулата био је декларисан и принцип равномерног развоја. Конкретније, овај принцип у економској политици био је дефинисан са задатком да се постигне бржи економски раст у мање развијеним подручјима. Циљ је био да се у будућност оствари равнотежа између степена развијености подручја, или другим речима, мање развијенија да достигну ниво развијенијих као крајни циљ."¹⁴⁷ Након Другог светског рата укупан привредни и економски развој

¹⁴⁷ Никола Узунов, *Стопанството на Република Македонија 1945-1990* (Скопје: МАНУ, 2001), стр. 166.

Републике Македоније прилично је заостајао иза осталих подручја федерације; земља је била економски неразвијена и веома сиромашна (Табела 4.1).

Табела 4.1 Диспаритети унутар СФРЈ, 1947 и 1988 године

	СФРЈ	Босна и Херцеговина	Хрватска	Македонија	Црна Гора	Србија	Словенија
Индекс БДП по глави становника 1947	100	85.8	104.3	70.3	99.7	94.6	163.2
Индекс БДП по глави становника 1988	100	67.5	128.4	64.2	73.8	90.3	201.8
% учешћа у територији	100	20	22.1	10.1	5.4	34.5	7.9
% учешћа у становништву 1988	100	18.8	20	8.9	2.6	41.4	8.3
% учешће у друштвеном производу 1987	100	12.9	25.4	5.9	2.3	36.6	16.9

Извор: аутор према подацима о индексу БДП по глави становника из Коста Михајловић и Василије Крестић, *Меморандум Српске академије наука и уметности Одговори на критике* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1995), стр. 65. (Табела 3); подаци о % учешћа у територији, у становништву и у друштвени производ из *Statistički godišnjak Jugoslavije 1988*, (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989), str. 406, цитирано у Никола Узунов, *Стопанството на Република Македонија 1945-1990* (Скопје: МАНУ, 2001), стр. 163.

И поред великог броја федералних програма за редистрибуцију доходака унутар федерације из економски развијенијих ка мање развијенијим подручјима разлике у степену привредне развијености су постале још израженије и може се потврдити да политика равномерног развоја није успела у целини. Постигнути ниво економског развоја 1991 године представља полазни ниво за самосталним развојем некадашњих социјалистичких република.

Као резултат форсиране индустријализације током целог социјалистичког периода структура привреде се променила. Од изразито аграрне земље где је учешће пољопривреде у друштвеном производу било безмало 60%, структура привреде Републике Македоније трансформисала се најпре у аграрно-индустријску, затим у индустријско-аграрну са

тенденцијом да постане индустријска. Међутим и поред брзе модернизације и релативно великог учешћа индустрије у друштвеном производу (види Табела 4.2), структура привреде крајем 1980-тих године упућује да је због релативно великог учешћа пољопривреде у друштвеном производу, Македонија и даље заостајала иза развијених земаља, што је био ограничавајући фактор за будући привредни и економски развој.

Табела 4.2 Структура привреде СРМ по делатностима према учешћу у друштвеном производу, 1947-1990 године

Делатност	Година				
	1947	1960	1970	1980	1990
Индустрија и рударство	15	15	33	42	54
Пољопривреда, сточарство и привредовање водом	58	37	23	17	17
Грађевина	8	8	12	10	5
Саобраћај и везе	5	7	7	6	6
Трговина	6	14	18	17	12
Остале делатности	8	9	7	8	6
Укупно	100%	100%	100%	100%	100%

Извор: Никола Узунов, *Стопанството на Република Македонија 1945-1990* (Скопје: МАНУ, 2001), стр. 136.

Просечне стопе раста друштвеног производа укупне привреде и укупне индустрије током социјалистичког периода у Републици Македонији приказане су у Табели 4.3.

Табела 4.3 Стопе пораста друштвеног производа укупне привреде и индустрије у СРМ, 1953-1990 године

Период									1953-1988			1981-1990
	1953-1956	1957-1960	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1981-1985	1986-1988		1981-1985	1986-1990	
Пораст укупне привреде (%)	9.1	7.1	8.5	7.5	6.1	5.8	0.6	0.1	5.6	0.6	-1.2	-0.3
Пораст индустрије (%)	13.7	10.8	14	8.2	8.3	8.5	3.9	2.6	8.8	3.8	0.5	2.2

Извор: аутор према подацима за период 1953-1988 године и адекватне подпериоде из *СГ за СРМ 1990* (Скопје: РЗС, 1990), стр. 66; за период 1981-1990 године и адекватне подпериоде податке из *СГ за СРМ 1991* (Скопје: РЗС, 1991), стр. 182.

Према подацима у Табели 4.3 генерално може се закључити да је раст привреде и посебно раст индустрије током овог периода био континуиран са искључком задњих година због чега је последња декада социјалистичког привредног развоја посебно издвојена. Ипак, темпо и карактер раста нису били исти и константни. Током подпериода од 1953 до 1965 године просечни раст привреде кретао се у интервалу од 9,1% до 7,1%, док раст индустрије бележи веће стопе у интервалу од 14% до 10,8%. За подпериоде од 1966 до 1980 године просечна стопа привредног и индустријског раста бележи тенденцију релативног смањења иако је током целог периода била релативно висока од 5,8% до 7,5%. Стопа индустријског раста је стабилизована нешто изнад 8%. Високе и равномерне стопе раста индустрије условљене су брзом и стабилном индустријализацијом земље. Ове стопе очекивано су нешто ниже у односу на претходни подпериод, у коме су као последица позитивних ефеката почетне фазе индустријализације, иницијалне стопе раста веома високе и неравномерне. Међутим, оно што је кључно за будући тренд развоја индустрије су статистички показатељи за период 1981- 1990 где просечна стопа индустријског раста износи 2,2% док је просечна стопа привредног раста негативна и износи -0,3%. Анализирано по подпериодима од 1981-1985 године просечна стопа индустријског раста се више него дупло смањила и свела на 3,8%, док стопа привредног раста бележи још већи пад на 0.6%. У подпериоду од 1986-1991 године према приказаним подацима раст индустрије стагнира са просечне стопе од 0,5%, док је раст привреде први пут након социјалистичког преображаја земље био негативан.

Током социјалистичког периода број запошљених у индустрији како у Републици Македонији тако и за град Скопље се константно повећавао (Табела 4.4).

Табела 4.4 Број запослених у индустрији у СРМ и Скопљу, 1952-1990 године

	1952	1968	1976	1980	1984	1990
Република Македонија	20.745	79.703	125.833	156.007	188.255	206.191
Скопље	4.248	24.981	37.779	42.264	48.822	52.883
% учешћа (Скопље/Република Македонија)	20,47	31,34	30,0	27,1	25,93	25,65

Извор: подаци за 1952 године из *СГ за НРМ 1954* (Скопје: РЗС, 1954), стр. 56; за 1968 године из *СГ за СРМ 1969* (Скопје: РЗС, 1969), стр. 271; за 1976 године из *СГ за СРМ 1977* (Скопје: РЗС, 1977), стр. 306; за 1980 из *СГ за СРМ 1981* (Скопје: РЗС, 1981), стр. 382; за 1984 године из *СГ за СРМ 1985* (Скопје: РЗС, 1985), стр. 426 и за 1990 из *СГ за СРМ 1991* (Скопје: РЗС, 1991), стр. 249.

Промена структуре привреде условила је и промене у структури становништва и урбаним насељима. Урбанизација као процес раста градова кроз концентрацију становништва, привредних делатности и административних функција постала је условљена брзим развојем индустрије. Развој индустрије директно је деловао на размештај становништва и био главни узрок миграције становништва из села у градове. Ово се посебно може потврдити на примеру града Скопља који у социјалистичком период постаје политички, економски, административни и културни центар републике. Рурално становништво из различитих делове земље у потрази за бољим условима напушта сеоска насеља и сели се у град. Ова миграциона тенденција прећутно је омогућена од стране власти јер је додатно повећавала могућности развоја индустрије у граду на уштрб релативног стагнирања сеоских насеља. Према званичним резултатима пописа током социјалистичког периода, укупно становништво у Републици Македонији повећало се за око $\frac{2}{3}$ или 66%, док се становништво у граду Скопље повећало за 3,6 пута или 363% (Табела 4.5).

Табела 4.5 Број становништва у РМ и Скопљу према попису, 1948 - 1994 године

	1948	1953	1961	1971	1981	1994
Република Македонија	1.152.986	1.304.514	1.406.003	1.647.308	1.913.571	1.945.932
Град Скопје	87.654	139.211	197.341	312.980	405.874	444.760

Извор: подаци за период од 1948 -1981 године, *СГ за СРМ 1981* (Скопје: РЗС, 1981), стр. 373 и 459; подаци за 1948 године за град Скопље из http://sr.wikipedia.org/wiki/Попис_становништва_1948_у_ФНРЈ, приступљено 5 Март 2013 године; податке за 1994 године, *СГ за СРМ 1994* (Скопје: РЗС, 1994), стр. 373 и 459.

Овај механички прилив становништва у граду није могао реално бити апсорбован од стране привредних капацитета што је очекивано довело и значајно допринело ка повећању градске незапошљености, проблемима станбене изградње, дивоградње, као и осталим проблемима који су ван предмета истраживања оваг рада.

Оријентисање привреде земље према северу и повезивање са осталим регионима и републикама у оквиру Југославије наставило се још већом брзином. Истовремено, регион данашње Републике Македоније почео се развијати и формирати у правцу комплексног привредног региона. Изградња путне саобраћајне инфраструктуре побољшала је начин повезивања града Скопља са осталим деловима републике. Одлуке о инвестицијама у појединим индустријским капацитетима заснивале су се у великој мери на планираним потребама ширег јединственог тржишта Југославије. Изградња и рад ових великих капацитета одређена је и условљена локалном и шире југословенском сировинском и потрошачком оријентираношћу. Нова индустријска предузећа била су већег капацитета и боље опремљена тако да је индустрија у целини постала солиднија и савременија, што у основи прави значајну квалитативну промену њеног развоја. Питања у вези структуре производње, ефикасности, економичности, модернизације, пласман, организације, размештаја, лоцирања, еколошких захтева и сл. нису била потпуно занемарена али су била мање битна. Како би се искористиле предности унутрашње економије, односно економије обима производни асортиман капацитета је проширен и оријентисан ка преради властитих полупроизвода у оквиру предузећа. На овај начин остварило се повећање производног пласмана новим производима који су се пласирали на домаћа и страна тржишта.

4.2.2. Просторни размештај индустрије

"Концентрација капитала, пре рата најважнији фактор, сада је изгубио значај, јер је друштвена својина омогућавала избор локације која није толико зависна од места акумулације."¹⁴⁸

У нове услове пословања одлуке о оснивању и лоцирању појединих производних капацитета произлазиле су из генералних планова привредног развоја. На почетку држава,¹⁴⁹ а затим су и самоуправни органи били одговорни за спровођење државних приоритета форсиране индустријализације.

Кључно за концентрацију индустрије у Скопљу и његову доминацију у урбаном систему републике су пре свега фактори економске природе јер ниједан природни услов посебно није толико значајан да да посебно индустријско обележје граду. Изразито наглашенији индустријски развој града Узунов¹⁵⁰ сматра да је резултат утиција следећих фактора: добрих саобраћајних веза са осталим републикама у СФРЈ и иностранством, повољнијим инфраструктурним условима и тиме релативно нижим трошковима транспорта, најповољнијим извором радне снаге према квалификацијама и профилима, већом концентрацијом капитала у предратном периоду и инвестицијским фондовима у послератном периоду,

¹⁴⁸ Никола Узунов, *Индустријски центри и региони во СР Македонија* (Скопје: Економски институт Скопје, 1970), стр. 16.

¹⁴⁹ 1947 године донешен је закон о првом петогодишњем плану о развоју привреде за период 1947-1951 године који је био у тоталној сагласности са Савезним Петогодишним Планом водећи рачуна о специфичним потребама републике. Детаљније видети у "Закон за петогодишниот план", *Службен весник НРМ бр. 24/47*, (Скопје: Претседателство на Владата на НРМ, 1947), стр. 231-251.

¹⁵⁰ Никола Узунов, *Разместеност на индустријата во СР Македонија* (Скопје: Економски факултет Скопје, 1977), стр. 28.

и највећим потрошачким центром као резултат највеће агломерације становништва.

Према усвојеној методологији систематизовања просторног размештаја индустрије у односу на временски оквир усвајања и важности урбанистичких планова, период интензивне социјалистичке индустријализације подељен је на следеће подпериоде: подпериод од 1948-1965 Генерални регулациони план из 1948 године и подпериод од 1965-1991 Основни урбанистички план из 1965 године који је измењен и допуњен 1985 године.

4.2.2.1. Подпериод 1948-1965 године

У првим годинама социјализма обнова привредног пословања у земљи одвијала се путем консолидације и рестартовања затечених индустријских капацитета и њихово прилагођавање новом карактеру власти. Нова предузећа стварала су се путем фузионирања, реорганизације, обнове и консолидације национализованих производних капацитета. Затекнута индустрија након рата по свом обиму и квалитету није представљала значајну основу за брзи развој материјалне производње земље. Чак и новоизграђена индустрија се није нешто посебно разликовала од мануфактурне производње. За илустрацију износимо податке из монографије првог социјалистичког индустријског предузећа Државни металски завод – "Тито", основаног у Скопљу маја 1945 године, "Производња се одвијала веома тешко, јер се радило са веома примитивним приручним и машинским алатом. Скоро увек су недостајали материјали, а једино се располагало различитим отпадцима и дотрајалом опремом. То је био производни програм у првој години пословања."¹⁵¹

¹⁵¹ Ерол Ризаов, Мирче Адамчевски и Васил Богоев, *СОЗТ Металски Завод – Тито – Скопје 1945 – 1985*, (Скопје: Металски Завод – Тито – Скопје, 1985), стр. 9.

Број новоизграђених предузећа у првим годинама социјализма био је симболичан. Оно мало нових фабрика изграђено је на индустријским локацијама које су биле оформљене и одређене у периоду пре Другог светског рата. Нова индустријска предузећа била су нешто већег обима од национализованих индустријских предузећа, међутим и ова предузећа такође као и затекнута нису била модерна и са великим производним капацитетом. Промене код размештаја индустрије и индустријских локација су веома мале и карактеришу се згушњавањем постојећих локација наслеђених из пре-социјалистичког периода на којима су били или дограђивани стари објекти или изграђивани нови објекти.

Подаци о броју новоизграђених индустријских капацитета у граду у економској литератури нису посебно наведени. Индиректно, према подацима које наводи Узунов,¹⁵² о активним индустријским предузећима и издвојеним погонима који су постојали 1966 године, може се извести генерални податак да од укупно 55 активних индустријских предузећа која су била лоцирана у граду Скопљу и околини, 21 индустријско предузеће је било изграђено у периоду 1945-1950 године, 11 предузећа у периоду од 1951-1955 године, 9 предузећа у период 1956-1960 године, док само 7 предузећа у период 1961-1966 године. Само 7 предузећа била су затекнута из пре-социјалистичког периода. Ово апсолутно повећање броја индустријских предузећа и није реално узимајући у обзир политике административног укрупњавања, консолидације и реорганизације предузећа. Укрупњавање индустрије било је неопходно да би се постигла већа концентрација производних средстава и радне снаге.). Како наводи Узунов, "То не значи да су остала 38 предузећа од укупно 45 колико су радила пре почетка Другог светског рата била ликвидирани. Релативно мали број су била ликвидирани, док је најзначајн број био темељно реорганизовано. Највећи број такве реорганизације изведен је одмах након ослобођења, стога и тако велики број

¹⁵² Детаљније видети у Никола Узунов, *Индустријски центри и региони во СР Македонија*, (Скопје: Економски институт Скопје, 1970), стр. 24.

предузећа. Ипак у овом периоду веома је мали број сасвим нових предузећа."¹⁵³ Нова социјалистичка индустријска предузећа основана административном одлуком функционисала су или на једној јединственој локацији (било да је то на сасвим новим или на некој од постојећих локација) или дисперзирано на неколико локација (где су били лоцирани различити индустријски погони део једног предузећа

Средином 1950-тих година настају најзначајније квалитативне промене код индустрије у Скопљу када су изграђени или је отпочета изградња највећих и најзначајнијих индустријских предузећа на територији града који су обележје социјалистичког индустријског урбаног развоја и који данас у највећем броју представљају озбиљан проблем и изазов урбане политике. Појавила су се комплетно нова индустријска предузећа на новим локацијама у новим индустријским гранама (металопрерађивачка индустрија, индустрија неметала, прехранбена и хемијска индустрија). То су били велики комбинати који су запошљавали и по неколико хиљада радника.

4.2.2.1.1. Генерални регулациони план 1948 године

Први урбанистичко плански документ града након ослобођења, Генерални регулациони план, урађен је 1948 године у сарадњи између југословенских и чехословачких архитеката, предвођеним чешким архитектом Лудјеком Кубешом. Овај план требао је да омогући експанзивни развој града према социјалистичким начелима модернизације, примарно кроз убрзани индустријски развој. Циљ овог плана како каже Кубеш био је "Да се град Скопље, главни град Народне Републике Македоније, да све што треба да има један административни, економски и културни центар; да се омогући преформирање града у оквиру индустријализације Републике Македоније; повезати све елементе у једну целину; ослободити град од

¹⁵³ Ibid., стр. 25.

досадашњих хигијенских, грађевинских и техничких недостатака; у целини осигурати темеље за живи и здрави развој будућих слободних генерација радног народа."¹⁵⁴ У архив града Скопља архивирани су само три скице као графички прилози плана, док текстуални део плана није архивиран. Значајне информације о овом плану су садржане у делу урбанистичког плана из 1965 године насловљеном "Скопје Урбанистичка студија- Книга 2".¹⁵⁵

План је направљен према тада већ широко усвојеним принципима модернизма установљеним Атинском повељом. Планом се предвиђа вишеструко повећање територије града како би се обухватиле јасно подељене градске функције: становање, рекреација, рад и саобраћај (Слика 4.8). У погледу индустрије овај план темељи се на савременом приступу о просторном размештају индустрије. Најпре, индустрија се класификује према њеном штетном утицају на животну средину и негативним ефектима на окружење. Затим, за први пут дефинирају се индустријска подручја за слободни индустријски развој као облик планског организованог размештаја индустрије. Задње, које је изведено из претходне две констатације је примена принципа позитивног уклапања елемената индустријске структуре у градској просторној структури.

Планом нове границе града су значајно померене и град обухвата површину од 4.637 ха, што је скоро повећање за око четири пута у односу на територију одређену планом из 1929 године. У ширем смислу овај План града обухвата и територије изван града т.з 'Велико Скопље' са укупном

¹⁵⁴ Лудјек Кубеш, *Извештај 1948*, стр.11 цитирано у Минас Бакалчев, Докторска дисертација, *Домувањето како урбан фрагмент на примерот на Скопје*, (Скопје: Архитектонски факултет, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" во Скопје, 2004), стр. 70.

¹⁵⁵ Детаљније видети у *Скопје Урбанистичка студија-Книга 2* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1964), стр. 183-186.

површином од 9.676 ха.¹⁵⁶ Од укупних 4.637 ха градске површине према мапи Приказ индустријске површине: План из 1948 године у односу на План из 1929 године (Мапа 4.4), око 603 ха или 13% градске површине додељена је за индустријске намене.

Овим Планом индустрија и привредни капацитети постају значајан фактор урбаног развоја и интегрални део градског ткива. Територија намењена индустрији обухвата проширење инцијалне индустријске локације одређене Планом из 1929 године као и дефинисање комплетно нове територије унутар града. Постојеће групације индустријских капацитета лоциране на источној граници града у т.з. 'индустријској вароши' и њеној околини постају основа за стварање већег индустријског подручја. Ово индустријско подручје углавном се поклапа са предходним планским просторним размештајем индустрије и лоцирано је на потезу између железничке линије Скопље-Београд и леве обале реке Вардар према сеоском насељу Мацари. Овим планом предвиђа се ново индустријско подручје на комплетно новој територији лоцираној југо-источно од "Дуванског комбината" поред пруге Скопље-Солун унутар градске територије. Планом се такође врши разграничење у лоцирању индустрије према карактеру индустрије на тешку, лаку и сервисну. Тешка индустрија се предвиђа на територије северно од пруге Скопље-Солун¹⁵⁷, док лака индустрија и сервиси планирано је да се лоцирају у проширењу постојеће индустријске зоне између железничке линије Скопље-Београд¹⁵⁸ и леве обале Вардара. Сервисне индустрије требало је да повежу различите програмске функције града, пре свега рад и становање и размештене су поред најзначајније

¹⁵⁶ Детаљније видети у *Скопје Урбанистичка студија- Книга 2* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1964), стр. 185.

¹⁵⁷ Подручје названо у ОУП из 1965 и ОУП из 1985 године Зона Југ или Југоисточна зона респективно.

¹⁵⁸ Подручје названо у ОУП из 1965 и ОУП из 1985 године Зона Исток или Североисточна зона респективно.

саобраћајне артерије града. И даље кључно за лоцирање индустрије су саобраћајни чворови и повезаност локације са друмским, железничким и први пут предвиђеним речним каналима за робни транспорт.¹⁵⁹

Овај План је веома значајан за будући развој и размештај индустрије јер како ће се потврдити даље у раду, њиме је одређен смер просторног размештаја индустрије. Планом се афирмише нови модел размештаја индустрије сагласно савременим процесима и односима који утичу на просторно-функционалну структуру урбаног система града. Нови модел просторног размештаја индустрије заснива се на лоцирању индустрије у подручјима које ће најмање узроковати проблеме ширег окружења града, где су услови за повезивање са инфраструктуром и саобраћајницама најповољнији, где је планом омогућено даље проширење и повећање локације и где се ефикасно остварује повезаност између различитих функција урбане структуре: места рада (локација индустријских предузећа) и места становања (локација стамбених насеља).

Кад су Планом дефинисане територије индустрије у граду није се могао реално предвидети драматични пораст становништва и развој и концентрација индустрије током наредних декада. Према наведеним подацима¹⁶⁰ првом ревизијом плана која је спроведена 1955 године утврђен је пораст становништва до 300.000 у периоду од 30 година уместо иницијалне пројекције до 200.000 становника у наредних 50 година. Друга ревизија је уследила 1962 године, али је њена израда прекинута јула 1963 године када је земљотрес погодио град. У односу индустријских подручја са другом ревизијом потврђена су подручја у источном и југо-источном делу града првобитно утврђене Планом којима је придодата локација "Рудници и железарница Скопје" која је била у изградњи. Новина у овој ревизији Плана је

¹⁵⁹ Пројекат пловни Вардар у урбанистичко-планским документима који следе је напуштен.

¹⁶⁰ Детаљније видети у *Скопје Урбанистичка студија- Книга 2* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1964), стр. 184-186.

предлог за нову индустријску зону у западном делу града узводно од реке Вардара у близини насеља Ђорче Петров. Оправданост за нову зону у западном делу града¹⁶¹ произлази из очекиваног растерећења градског саобраћаја од запада ка истоку.

У овом периоду како најзначајнија изграђена предузећа издавајемо: индустријски комбинат црне металургије "Рудници и Железарница Скопје" и гигант хемијске индустрије "ОХИС". Изградња "Рудници и Железарница Скопје" започела је 1960 године, док се прва производња реализовала крајем 1967 године. Овај производни капацитет (Слика 4.9) био је највећи према обиму производње, броју запослених и величини локације не само у Скопљу него уопште и у целој индустрији Републике Македоније. Дизајниран према плановима и потребама ширег југословенског тржишта и финансиран највећим делом средствима из фондова федерације, овај капацитет био је усаглашен са капацитетима и производним програмима осталих железара у Југославији. Производи који су у највећој мери били пласирани на ширем југословенском тржишту представљали су сировине за даљу прераду и дораду од стране других индустрија које су израђивале производе са већом вредношћу. Само мањи део производње био је намењен локалном тржишту и за извоз. Основна концепција овог капацитета је била да предузеће оптимално ради у условима интегрисаности производних капацитета металне индустрије и јединог ширег тржишта. У промењеним институционалним и материјалним условима који су се појавили након осамостаљења земље овај капацитет генерираће велике проблеме и тешкоће и представљаће један од најзначајних изазова привредне политике Републике Македоније и града Скопља.

Оцењена као једна од приоритетнијих индустријских грана привредне политике хемијска индустрија током овог подпериода доживљава значајни квантитативни и квалитативни развој. У граду на локацији

¹⁶¹ Подручје названо у ОУП из 1965 године и ОУП из 1985 године зона Запад или Западна зона респективно.

одређеној за тешку индустрију (према сеоском насељу Драчево) 1960 године основан је хемијски гигант органско хемијска индустрија "Наум-Наумовски-Борче Скопје" даље у тексту "ОХИС". Предузеће је 1966 године било сачињено од 12 погона са веома широком палетом хемијских произода и најразличнијих технолошких процеса (Слика 4.10).

На основу података са теренског истраживања, графичког приказа размештаја постојеће индустрије (Слика 4.11) и снимка изграђеног стања (Слика 4.12) израђена је мапа Просторни размештај индустрије Скопља 1963 године (Мапа 4.5).

Анализом Мапе 4.5 може се приметити рапидно повећање броја и површине индустријских локација. Према графичком приказу укупна површина индустријских локација износи око цца 680 ха што представља надмашивање предвиђених индустријских површина од 603 ха утврђене Планом из 1948 године. Међутим њен размештај на предвиђеним локацијама за индустрију одступа (види Мапа 4.6 Размештај индустрије Скопља: фактичко стање 1963 године у односу на планирано стање из 1948 године). Значајно одступање јавља се у погледу лоцирања индустрије ван територије Планом намењене за индустрију. Међу најзначајнијим могу се набројати: "Рудници и Железарница Скопје", "ОХИС", "Усје", фабрика стакла "Скопје" и фабрика "Карпош".

Анализом Мапа 4.5 и Мапа 4.6 могу се сумирати следеће карактеристике просторног размештаја индустрије Скопља у овом подпериод. Прва карактеристика је ширење индустрије одређене Планом у смеровима поред железничке линије Скопље-Београд и Скопље-Солун али ван територије планског обухвата. На овим територијама изграђени су велики индустријски капацитети са већим бројем објеката на великим локацијама. Поред пруге Скопље-Солун и на путу ка сеоском насељу Драчево изграђени су следећи капацитети тешке индустрије: цементара "Усје", фабрика стакла и фабрика хемијских произода "ОХИС". Поред пруге Скопље-Београд могу се издвојити: "Металски завод Тито", Термоцентра

"Термо-Маџари", "Кланица и ладилник Скопје" и фабрика прераде коже и обуће "Го-Дел". Друга карактеристика је даље груписање и концентрисање индустрије на постојећим територијама изградњом нових предузећа и/или доградњом постојећих. Индустијска групација око "Пиваре Скопје" допуњена је следећим капацитетима прехрамбене индустрије, млиновима "Жито Скопје" и фабриком хлеба "Жито Лукс", као и фабриком бомбона "Европа". Индустијској групацији око фабрике тестенина "Глорија" и старе локације предузећа за прераду коже додата су предузећа фабрика аутобуса "11 Октомври", фабрике алкохолних пића "Бисерка", предузеће за израду гумених производа "Аутогума", фабрика ливних метала "Коце Металец" и друге. Трећа карактеристика просторног размештаја је изградња великог индустријског капацитета "Рудници и Железарница Скопје" на новој локацији изван Планом утврђене индустријске територије северно од пруге Скопље-Београд у близини постојећег индустријског подручја лоцираног на источним границама града. Локација овог индустријског капацитета својом величином и бројем објеката сама по себи представља посебну индустријску зону. И задња, четврта карактеристика просторног размештаја је и даља концентрација индустрије у граду Скопље које уствари само по себи постаје индустријски центар. Индустрија у региону око Скопља је незначајна и по броју индустријских капацитета и по обиму производње. Иста је лоцирана на различитим издвојеним локацијама око града тиме не делујући на било какве агломерацијске тенденције производних активности изван града.

4.2.2.2. Подпериод 1965-1991 године

Основно обележје овог подпериода је обнова града након катастрофалног земљотреса у Скопљу 1963 године и реконструкција, проширење и модернизација постојећих индустријских капацитета изграђених у предходном подпериоду. Значајне промене у политичким и економским сферама 1970-тих година утицале су на даљи привредни и

индустријски развој. Након уставних промена из 1974 године функције федерације у области инвестиција су се знатно смањиле.¹⁶² Истовремено и карактер друштвене својине негативно је утицао на акумулацију капитала. Како наводи Узунов, "... државни органи ослобађали су се обавезе да врше акумулацију и инвестициона улагања, док су код 'самоуправне организације удруженог рада' непосредни произвођачи били забринуте за своје 'личне доходе', како су се тад звали, т.е плате, и за заједничку потрошњу, али не и за инвестирање."¹⁶³ Ово су били основни разлози да је током 1970-тих година изградња производних капацитета била ослоњена на средства из иностраних кредита. Користећи повољности 'јефтених кредита' због ниских каматних стопа на међународном тржишту капитала и политичког кредибилитета којег је СФРЈ уживала у међународној јавности, републике су преко страних извора капитала отпочеле 'широки фронт инвестирања'. Кориштење иностраних извора капитала у следећој деценији резултираће озбиљном дужничком кризом након повећања каматних стопа. Истовремено, значајна увозна зависност од производних технологија, енергената и сировина у условима светске енергетске кризе и повећање цена нафте на светском тржишту током 1970-тих година допринело је даље ка проблему задуживања земље иностраним кредитима.¹⁶⁴

¹⁶² Детаљније видети у Никола Узунов, *Стопанството на Република Македонија 1945-1990* (Скопје: МАНУ, 2001), стр. 58-59.

¹⁶³ *Ibid.*, стр. 59.

¹⁶⁴ Према анализи порекла основних сировина у индустрији за град Скопље Узунов долази до следећих података о степену зависности сировинама и репроматеријалима индустрије града. Наиме индустрија у Скопљу зависи од локалне сировине (снабдевене из града или републике) 36.2%, сировине од осталих република 34.2%, док чак 29.5% од увоза. Паралелно, анализом тржишта на којима се пласира индустријска производња аутор закључује да се највећи део производње индустрије Скопља пласира локално (унутар града и земље) чак 53.7%, на ширем југословенском тржишту од 38.4% и само 7.9% у иностранству. Детаљније видети у Никола Узунов, *Индустријски центри и региони во СР Македонија*, (Скопје: Економски институт Скопје, 1970), стр. 130-133.

Град Скопје током овог подпериода углавно стабилног индустријског раста остварио је динамичнији и квалитативнији развој у односу на претходни подпериод највише као резултат обимне реконструкције и нових улагања која су уследила након катастрофалног земљотреса 1963 године и економских реформи 1965 године. У раним јутарњим сатима 26 јула 1963 године Скопје је погођено земљотресом јачине 6.1 степени Рихтерове скале. Преко 1.000 становника је погинуло, 3.000 било је повређено, 75% објеката уништено и око 200.000 становника остало је без својих домава.¹⁶⁵ Изградња и обнова града темељила се на принципима солидарности и помоћи, како југословенске¹⁶⁶ тако и светске јавности¹⁶⁷.

Током овог подпериода изграђени су нови и дооформљени најзначајнији индустријски капацитети града чиме је привреда града добила оформљенију физиономију. Производно пословање било је усмерено преласком од екстензивног ка интензивном начину, замењујући квантитет квалитетом и повећање производње уз технолошке иновације. Генерално, развој индустрије наставио је кроз проширење капацитета изграђених у предходном подпериоду. Путем оптимизације и специјализације

¹⁶⁵ Детаљније видети у *Skopje Resurgent: The Story of a United Nations Special Fund Town Planning Project* (New York: United Nations, 1970), p. 20.

¹⁶⁶ Током 1964 године донети су многобројни закони како би се омогућило финансирање обнове средствима из федерације: закон о фонду за обнову и изградњу Скопља, закон о народном зајму за обнову и изградњу Скопља и закон о доприносима у фонду за обнову и изградњу Скопља. Детаљније видети у "Закон за Фондот за обнова и изградба на Скопје", "Закон за народниот заем за обнова и изградба на Скопје", "Закон за придонесите за Фондот за обнова и изградба на Скопје за 1964 година", *Службен лист на СФРЈ бр.36/1963*, (Београд: Службен лист на СФРЈ, 1963), стр. 803-806. Према подацима које наводи Узунов у Фонду су средства била ушлаћивана за период од 1964 до 1970 године докле је и сам Фонд постојао. Детаљније видети у Никола Узунов, *Стопанството на Република Македонија 1945-1990* (Скопје: МАНУ, 2001), стр. 169.

¹⁶⁷ Углед и релација које је СФРЈ имала са развијеним западним земљама, земљама из Источног блока и земљама из покрета несврстаних допринели су прикупљању издашне финансијске и техничке помоћи.

производње унутар предузећа форсирала се економија обима и опсега у пословању. Производне и тржишне везе (вертикална и хоризонтална интеграција) успостављале су се између различитих погона или пословних јединица унутар самог предузећа. Најзначајније сировине и материјали, енергенси и услужне делатности произлазиле су из самог предузећа, док су кооперативни односи са осталим предузећима били веома мали. На овај начин створила су се велика предузећа са различитим производним и привредним процесима, док је број нових предузећа био мали.

4.2.2.2.1. Основни Урбанистички План Скопља 1965 године

Почетком 1960-тих година започета друга ревизија Генералног регулационог плана из 1948 године прекинута је због земљотреса. Израда новог планског документа за развој разрушеног града била је више него неопходна. Део техничке помоћи Уједињених Нација била је намењена за израду свеобухватне студије о планском урбаном развоју града. Нови план требало је да адекватно третира и реши истовремено стварне потребе града у периоду реконструкције, као и дугорочне потребе неопходне за његов будући развој. Одговоран за спровођење пројекта био је Адолф Циборовски, искусни пољски архитект и планер познат јавности као руководилац пројекта за изградњу и обнову бомбардоване Варшаве након Другог светског рата. Израда појединих делова новог урбанистичког плана града била је додељена експертима из различитих планских подручја и различитих земаља. У изради плана учествовали су: "Завод за урбанизам и архитектура – Скопје"; "Polservis" консултанги инжињери из Варшаве, Пољска; "Doksijadis" консултанги за развој из Атине, Грчка и "Wilbur Smith" инжињери консултанги из Колумбије, САД. Полазећи од друштвено-економске пројекције о развоју града, демографије становништва у граду и региону, главне намене земљишта, транспортног система, густине и обима саобраћаја

и осталих аспеката, израђена је обимна студија која интегрише регионално планирање и урбанистичко планирање и архитектуру у јединствен планерски документ. Финални резултати ове студије публиковани су у 25 књига од којих свака појединачно третира важне аспекте развоја града.

Основна карактеристика овог Плана је увођење планерског приступа у планирању урбане територије града. Према Сиљаноској "Овакав приступ означава прелаз из 'пројектантског или градо-градитељског' приступа из предходних планова ка 'планерским или градо-планерским' где је пројектански израз само сегмент шире просторно-економске и социјалне анализе."¹⁶⁸ Дивна Пенчић овај урбанистички план третира као типични зонски план. "По први пут у историји урбанистичких планова за Скопље план не представља архитектонску визију, већ је генерални план који представља основу за израду будућих детаљних урбанистичких планова, који конкретније треба да одреде правце развоја града."¹⁶⁹ Овај план је репрезент тада већ широко прихваћеног приступа 'свеобухватног планирања' који доминира након Другог светског рата. У основи овог приступа планирања је израда велике шеме града т.з. основни (мастер) план који је кроз интегрисање свих неопходних елемената требало да омогућити будући развој града (Слика 4.13). Овај начин планирања са ове дистанце вероватно је био неопходан да би се интегрисале истовремено планерске визије о развоју града након великог рушења и моћ власти у изради

¹⁶⁸ Јасмина Сиљаноска, Докторска дисертација *Планерските аспекти на обликувањето на градскиот простор*, (Скопје: Архитектонски факултет, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" во Скопје, 2001), непагирано цитирано у: Дивна Пенчић, Докторска дисертација *Влијанието на урбанистичките планови врз дисконтинуираната просторна транзиција на градот Скопје во дваесеттиот век*, (Скопје: Архитектонски факултет, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" во Скопје, 2011), стр. 78.

¹⁶⁹ Дивна Пенчић, Докторска дисертација *Влијанието на урбанистичките планови врз дисконтинуираната просторна транзиција на градот Скопје во дваесеттиот век*, (Скопје: Архитектонски факултет, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" во Скопје, 2011), стр. 82.

стратегије и пројекти великог обима, пре свега инфраструктурни објекти и објекти од јавног значаја.

Полазна хипотеза о будућем развоју индустрије у граду темељи се на статистичким предвиђањима о планираном расту становништа, укупној запослености и запослености у индустрији. Планом се предвиђало да ће се становништво у граду у наредних 20 година повећати од 220.000 на 350.000 становника при чему би се запосленост у индустрији повећала од нешто испод 30% на око 34% од укупне радне снаге у граду (Табела 4.6).

Табела 4.6 Демографски развој Скопља, 1965-1971-1981године

	1965	1971	1981
Становништво	220.000	270.000	350.000
Укупна запосленост (% запослених/становништво)	75.000 (34,1%)	110.000 (41,0%)	147.000 (42%)
Запосленост у индустрији (% запослених у индустрији/укупне запослености)	22.100 (29,5%)	38.500 (35%)	50.000 (34%)

Извор: аутор према подацима из *Основен урбанистички план-Книга 15* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр. 113. (Табела).

Планом су нове границе града значајно померене и град обухвата површину од 11.156 ха, што је скоро увећање за 2,4 пута у односу на територију одређену Планом из 1948 године. Од укупних 11.156 ха према графичком приказу индустријске површине Мапа 4.7 Приказ индустријске површине: План из 1965 године у односу на План из 1948 године око 1.215 ха или 10,9% градске површине додељена је за индустријске намене.

Према Мапи 4.7 План предвиђа развој индустрије у граду на територији постојеће индустрије како би се формирале у заокружене индустријске зоне. То су индустријска зона Железара оформљена изградњом индустријског комплекса "Рудници и Железарница Скопје" са проширењем ка северу, индустријска зона Исток у којој је лоциран највећи број предузећа са продужењем ка истоку, индустријска зона Југ која је сачињена од постојећих капацитета из хемијске и индустрије неметала са продужењем ка југо-истоку, и нова индустријска зона Запад лоцирана узводно од реке Лепенец између реке и преусмерене железничке линије Скопље-Косовска

Митровица. Укупно земљиште додељено индустријској активности града 1965 године од 520 ха планирано је да се повећа до 1981 године на 1.215 ха. Распредељено по индустријским зонама планирано повећање индустрије приказано је у Табели 4.7.

Табела 4.7 Планирана индустријска површина по зонама, 1965-1971-1981 године

Зона	1965				1971				1981			
	Постојећа индустрија (ha)	Постојећа индустрија (ha)	Нова индустрија (ha)	Укупно	Постојећа индустрија (ha)	Нова индустрија (ha)	Резервисано за нову индустрију (ha)	Укупно	Постојећа индустрија (ha)	Нова индустрија (ha)	Резервисано за нову индустрију (ha)	Укупно
Железара	290,2	290,2		290,2	290,2		100	390,2				
Исток	62,4	96,9	55	151,9	138,4	63,4	105,8	307,6				
Југ	131,4	140,9	75	215,9	207,2	80	42,3	329,5				
Запад	30,5	26,5	17,5	44	24	20,5	136,5	181				
Распредељени	5	5	-	5	7		0	7				
Укупно	519,5	559,5	147,5	707	666,8	163,4	384,6	1.215,3				

Извор: аутор према подацима из Основен урбанистички план-Книга 15 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр. 121 (Табела: Хипотези на индустријскиот развој во 1965-1971-1981 по региони) и стр. 123. (Табела: Хипотези на развојот на индустријата во 1965-1971-1981 по реони)

У Табели 4.7 приказан је нето ефекат промена код индустријских локација; промене код постојећих локација и њихово планирано повећање до 1971 године и до 1981 године; нове индустријске локације које се планирају до 1971 године и до 1981 године, као и Планом резервисано земљиште за индустријске активности за које није одређена конкретна намена. Овим Планом предвиђено је да се постојеће индустријске локације од око 520 ха 1965 године повећају на 707 ха до 1971 године (види Слика 4.14). Од укупног повећања за адаптацију постојећих локација предвиђено је 40 ха, док је за нове индустријске локације намењено 148 ха у планираним зонама Исток, Југ и Запад. Социјалистичко урбанистичко планирање није било спроведено само као генерално одређивање правца просторног развоја индустрије, већ је требало конкретно лоцирати у простору оно што је било планирано у

развојним плановима привреде града. Према Плану¹⁷⁰ до 1971 године предвиђено је лоцирање у зони Исток 6 нових капацитета на површини од 55 ха са око 1.600 запослених; у зони Запад 3 нових предузећа са око 1.900 запослених на 17,5 ха, док у зони Југ 4 нова предузећа са око 2.750 запослених на 75 ха. Током овог периода планирано је да се индустрија увећа за 187,5 ха, иако би укупно увећање било око 220 ха. Разлика произлази из планираног дислоцирања индустрије из урбаног ткива на површину од око 40 ха.

За период од 1971 године до 1981 године укупна површина града под индустријском локацијом предвиђено је да се увећа за додатних 508 ха од којих: за адаптацију постојећих капацитета увећање од око 107 ха; за нову индустрију планирано увећање од 16 ха, док је резервисано неалоцирано земљиште за индустријске намене планирано на 385 ха (Слика 4.15). Иако укупно увећање индустријских локација за конкретни период износи око 558 ха, нето повећање локације планирано је за 508 ха, јер је око 50 ха индустријске локације требало дислоцирати.

Израђивачи плана као проблем за будући развој града наводе постојеће индустријске локације, нарочито локације тешке индустрије, које су лоциране у оквиру града. Према њима индустрија у граду треба прилагодити граду. "Железара је већ сада опкружена стамбеним површинама које су изграђене највећи део након земљотреса и сигурно ће за неколико година практично бити у центру града. Веома је битно новим планом, посветити велику пажњу овој индустрији, у односу на њено проширење и повезивање са главним саобраћајницама."¹⁷¹ Овим Планом први пут се предвиђа дислокација постојеће индустрије од око 90 хектара која је оцењена као ограничење за будући развој града (Слика 4.16). Просторно ова предузећа су у највећем броју лоцирана на потезу некадашње железничке пруге Скопље-Косовска Митровица, која се обимном

¹⁷⁰ Детаљније видети у *Основен урбанистички план-Книга 15* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр. 251.

¹⁷¹ *Ibid.*, стр. 245.

реконструкцијом железничког градског система након земљотреса интегрира у новопроектвану северну железничку обилазницу. Ту се убрајају следећа предузећа¹⁷²: Фабрика хромних производа и феро легура „Радуша“ са 5,25 ха, столарски погон грађевинског предузећа „Бетон“ са 2 ха, фабрика намештаја „Треска“ са 4 ха, фабрика сапуна „Цветан Димов“ са 1,5 ха и Дувански комбинат Скопје са 27 ха. Остала предузећа планирана за дислоцирање лоцирана су или унутар града, као фабрика за прераду дрвета „Светлост“ са 10 ха и фабрика филмова „Техно филм“ са 2 ха, док је фабрика керамичких блокова и црепова „Пролетер“ са 40 ха лоцирана на периферији града.

Констатовани неусклађени однос између локацијских захтева индустрије са једне стране и локацијских услова средине са друге стране одредило је препоруке о будућем просторном концепту индустријског развоја. Према планерима концепт просторног развоја индустрије у граду треба да се ослања на следећим препорукама¹⁷³: прво, велики индустријски капацитети који имају потребу за снабдевањем водом и испуштањем великих количина отпадних вода треба да се лоцирају на подручју поред леве обале реке Вардара; друго, како би се постигао максимални продуктивни капацитет предузећа предвиђа се даља концентрација и проширење индустријских капацитета на постојећим локацијама; треће, индустријски капацитети који зависе од железничког транспорта треба да се лоцирају у близини нове ранжирне станице код сеоског насеља Мацари; четврто, лоцирање нових индустријских предузећа за производњу сировина и полупроизвода постојеће индустрије треба да се лоцирају у јужној индустријској зони како би се постигло функционално повезивање са новим

¹⁷² Предузећа планирана за дислокацију одређена су на основу података из *Скопје Просторен План Книга 3-Том I* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1964), стр. 247. (Мапа: *Postoeќa industrija I statistiќki podatoci/Existing industries and Statistics* и легенда ознака).

¹⁷³ Детаљније видети у *Основен урбанистички план-Книга 15* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр. 115.

кооперативним индустријама; и задње, размештај индустрије у граду у односу на остале урбане функције пре свега становање и саобраћај треба бити пропорционалан како би се омогућио складни урбани развој и уједно смањила потреба за повећањем јавног транспорта. Планом су узети у обзир следећи локацијски захтеви индустрије: "а) штетан и наметљив карактер индустрије б) потреба за железничким транспортом в) потреба за одређеном количином воде г) радна способност (број запослених по јединици земљишта) и д) потреба за сарадњом са осталим капацитетима."¹⁷⁴ На основу ових локацијских захтева израђена је следећа матрица (Табела 4.8) о могућем лоцирању индустријских предузећа према карактеру индустрије: штетан или нештетан, са или без железничке пруге, са потрошњом или без потрошње воде, висока или ниска запошљеност у односу радне снаге и кооперативност или не у односу на могућу сарадњу и кооперативних односа између појединих капацитета.

Табела 4.8 Класификација индустрије према локацијским захтевима

		штетне				нештетне			
		кооперира		некооперира		кооперира		некооперира	
		са железничком пругом	без железничке пруге	са железничком пругом	без железничке пруге	са железничком пругом	без железничке пруге	са железничком пругом	без железничке пруге
висока запошленост	користи воде					Ц			Ф
	не користи воде					Д			Е
ниска запошленост	користи воде			А		Ц		Ф	Ф
	не користи воде	Б				Д			

Извор: *Detaljni urbanisticki plan Istочно industrijske zone-Knjiga 17* (Skopje: Zavod za urbanizam i arhitektura – Skopje, 1965), str. 11.

¹⁷⁴ Ibid., стр. 114.

Легенда ове матрице сумира захтеве локација за следеће карактеристичне групе индустрије:¹⁷⁵

- група А означава тешку индустрију која је штетна и треба да се лоцира ван града, има потребу за железничким транспортом и велики је потрошач воде, велики број радника концентрисан је на одређеној локацији која је неповезана са осталим производним субјектима;

- група Б означава тешку индустрију која је штетна и треба да се лоцира ван града, има потребу за железничким транспортом и није велики потрошач воде, запошљава велики број радника концентрисаних на одређеној локацији и повезана је са осталим производним субјектима у околини. Ова индустрија треба да се лоцира северно од зоне Железаре;

- група Ц означава лаку индустрију која није штетна, има потребу за железничким транспортом и велики је потрошач воде, запошљава велики или мањи број радника и повезана је са осталим производним субјектима у околини. Ови капацитети треба да се лоцирају у зони Исток,

- група Д означава лаку индустрију која није штетна, има потребе за железничким транспортом и није велики потрошач воде, запошљава велики или мањи број радника и повезана је са осталим производним субјектима у околини. Ови капацитети треба да се лоцирају у зони Југ;

- група Е означава лаку индустрију која није штетна, нема потребе за железничким транспортом и није велики потрошач воде, запошљава мањи број радника концентрисаних на одређеној локацији и није повезана са осталим производним субјектима у околини. Ови капацитети треба да се лоцирају у близини станбених зона; и

- група Ф означава лаку индустрију која није штетна, нема потребе за железничким транспортом али је велики потрошач воде, запошљава мањи број радника концентрисаних на одређеној локацији и није повезана са

¹⁷⁵ *Detaljni urbanistički plan Istочно industrijske zone - Kniga 17* (Skopje: Zavod za urbanizam I arhitektura – Skopje, 1965), стр. 11.

осталим производним субјектима у околини. Ови капацитети треба да се лоцирају у зони Запад.

У функцији будућег привредног, пре свега индустријског развоја града Планом су третирани и решени постојећи и антиципирани будући проблеми становања. У овом контексту предвиђа се изградња нових станбених насеља у граду (Слика 4.17) као и нова саобраћајна инфраструктура и транспортна решења (Слика 4.18 и Слика 4.20). У погледу становања планирано је ново високоспратно станбено насеље на подручју старог аеродрома лоцирано између зоне Исток и Југ које би служило као извор радне снаге за индустрију. Ово насеље названо Аеродром како су планери предвиђали требало је да "... обезбеди станове за око 110.000 становника што представља 32% градског становништва."¹⁷⁶ Недостатак станбених јединица услед оштећења станбених објеката земљотресом и констатно повећање броја становника у граду ургентно је решен путем изградње нових монтажних једносспратних и двосспратних јединица у следећим новим насељима: Влае, Хром, Дексион, 11 Октомври, Пинтија, Драчево, Лисиче, Железара, Бутел I и II, Ченто и Маџари. Прва два насеља намењена су као место становања радника који би били запослени у новопредивиденој зони Запад, док местоположај осталих насеља одређен је близином постојећих индустријских локација (Слика 4.17).

У погледу решавања проблема саобраћајне инфраструктуре пре свега саобраћаја за потребе индустрије Планом је предвиђено, "За источно подручје ... нова улица поред реке Вардар. За јужно подручје ... продужење Јужног булевара, а за западно подручје изградња улице Илинденска и њено продужење у правцу запада."¹⁷⁷ Овај приступ према планерима био је неопходан како би се решио проблем концентрисања индустрије у граду и слаба повезаност места рада са местом становања (Слика 4.18).

¹⁷⁶ *Основен урбанистички план - Книга 15* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр.116.

¹⁷⁷ Ibid.

Значајни део реконструкције железничког система директно је повезан са планираним развојем индустрије. У периоду изградње првих линија ка Солуну и мало касније ка Косовској Митровици скопски железнички транспортни систем развијао се континуирано, међутим без тоталне процене за будуће потребе и свеобухватна транспортна решења. Током израде овог Плана констатовано је да постојећи систем (Слика 4.19), узимајући у обзир планирано повећање индустријских територија (дооформљене постојећих зона и стварање нове зоне Запад) и повећање индустријске активности (потребе за довожењем материјала и сировина и одвожењем финалних производа железничким путем), има озбиљне недостатке који би у будућност проузроковали веће проблеме и тиме ограничили раст и развој индустрије.

Како би се омогућио правилнији урбани развој града и развој индустрије у граду Планом¹⁷⁸ се предвиђа обимна реконструкција железничког система (Слика 4.20). Нова северна железничка обилазница била је предвиђена да истовремено повеже источни са западним делом града и омогући 'градске улазе у индустријске комплексе' унутар зона. Јужна железничка пруга Скопље-Косовска Митровица изграђена 1873 године, новим се решењем дислоцира и прикључује се према новопроектованој северној железничкој обилазници. Како би се задовољиле потребе великих индустријских предузећа главна ранжирна станица лоцирана је источно од града у сеоском насељу Трубареву у близини индустријске зоне Железара и зоне Исток. Нова железничка петља преко које би се извршило повезивање ван града између железничких линија Скопље-Београд и Скопље-Солун планирана је источно од града у близини сеоског насеља Драчево.

Изградња потпуно нових индустријских капацитета већином је завршена током предходног подпериода. У овом подпериоду почетком друге половине 1970-тих година почиње изградња комплекса нафтне индустрије "Рафинерија за нафту Миладиновци", а од нових производних погона у

¹⁷⁸ Детаљније видети у *Извештај за железничкиот систем - Книга 12* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965).

оквиру постојећих предузећа издвајамо: нове инвестиције и изградњу капацитета "Рудници и железарница Скопје", проширење постојећих капацитета индустрије алуминијумских производа "Алумина", проширења и реконструкција хемијске индустрије "ОХИС", и повећање капацитета фабрике цемента "Усје".

Према сагледању аутора нема битних промена у развоју и размештају индустрије у граду у односу на претходни подпериод тако да се нова индустрија у овом периоду може сагледати кроз анализу Мапа 4.10. Наиме, у овом подпериоду индустрија се и даље повећава и концентрише у постојећа индустријска подручја. Бројна предузећа која су активна у одређеној индустријској грани кроз форсирање економије обима и опсега условила је комплементарност производних процеса у оквиру индустријских комплекса, али не и стварање нових предузећа и просторну агломерацију индустрије. Индустрија није специјализована што онемогућава комплементарну повезаност и зависност између предузећа.

Оно што је карактеристично за овај подпериод је да планирани развој индустрије први пут утиче на урбани развој града и условљава просторни размештај осталих функција града, пре свега као становање. При томе се могу приметити две тенденције (види Слика 4.17). Прва тенденција је лоцирање нових насеља у непосредној близини постојеће индустрије. Насеља Драчево, Лисиче, Пингија, Аеродром и 11 Октомври лоцирана су у близини зоне Југ и Исток, док насеља Маџари, Ченто, Железара, Бутел I и II лоцирана су у близини зоне Исток и зоне Железара. Друга тенденција је лоцирање нове индустрије у близини постојећих и нових стамбених насеља. Новопредвиђена индустријска зона Запад лоцира се у непосредној близини насеља Хром, Влае и Дексион.

4.2.2.2. Основни урбанистички план Скопља - измена и допуна из 1985 године

Завршетак перспективне етапе урбанистичког планирања одређена Планом из 1965 године до 1981 године, значајне промене у основним параметрима планирања, пре свега непропорционалан и неконтролисан раст градског становништва и економска ограничења у развоју града условиле су да се 1985 године приступи изменама и допунама Плана из 1965. Са урбано-планерске перспективе измена и допуна Плана усмерена је ка рационалном коришћењу простора у урбанизованом подручју града у оквиру планског обухвата до 2001 године (Слика 4.21).

Главне смернице развоја града су "...заштита и очување пољопривредног земљишта; већи степен искоришћавања градског грађевинског земљишта и изграђених инфраструктурних објеката и инсталација; као и ограничавање потреба од даљег проширења градског грађевинског подручја."¹⁷⁹ Измена и допуна Плана је требало посебно да адресира и реши следеће констатоване проблеме у урбаном простору града¹⁸⁰: прво, евидентно оштећење друштвене својине као последица непостојања фактичког титулара власништва што је условило и угрожавање извора и осталих простора од друштвеног интереса; друго, и поред непостојања тржишта некретнина присутан је промет земљишта и реалнија цена купропродаје што је омогућило реализовање добити од стране појединаца; треће узурпација појединих подручја са одређеним функцијама (зелени заштитни појаси и инфраструктурни коридори) за друге намене као изградња станова, привредених и осталих објеката; четврто, наплашћени проблеми и дисторзије у урбаном простору као резултат недоследности у реализацији детаљних урбанистичких планова; и пето, нерешени проблем

¹⁷⁹ Основен план на град Скопје: Изменување и дополнување-Книга 7 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1985), стр. 5.

¹⁸⁰ Ibid.

прекомерног становништва и проблеми становања условили су заузимање градских простора¹⁸¹ за бесправну стамбену изградњу. Истовремено, изразити проблеми у економској и привредној сфери током 1980-тих и мере савезне владе за стабилизацију земље требало је да се инкорпорирају у планирани просторни развој града. На овај начин извршило би се "... синхронизовање друштвено-економског развоја града у сагласношћу са постулатима Дугорочног програма за економску стабилизацију."¹⁸²

Планом се предвиђа да укупна површина урбаног земљишта града до 2001 године износи 7.088,6 ха¹⁸³ (у које су прикључена сателитска насеља Драчево, Радишани и рекреативна зона Сарај) што представља смањење планског обухвата града одређеног Планом из 1965 године од 4.067,4 ха или смањење за 36,5% (види Мапа 4.8 Приказ индустријске површине: План из 1985 године у односу на План из 1965 године). У погледу површине са индустријском наменом Планом се не предвиђа значајно проширење индустријске површине (око 1.270 ха у однос на 1.215 ха), док се уочавају промене у правцу лоцирања индустрије ван граница града, иако се углавном респектира постојећа размештеност капацитета. Смањењем планског обухвата града и повлачењем граница града у односу на План из 1965 године искључене су неизграђене индустријске територије северно од зоне Железара, југо-источно од Југоисточне зоне, док површина Западне индустријске зоне остаје иста али са промењеним границама. Укупна површина додељена за индустријске намене Планом из 1985 године износи 17,6% од укупне градске површине што је највеће учешће индустрије према урбанистичким плановима Скопља и исто је резултат значајног смањења

¹⁸¹Територије захваћене станбеном дивоградњом према процени планера износе 620.8 ха 1985 године од којих 132.4ха или 21% отпада на локације намењене за индустрије и сервисе. Детаљније видети у *Просторен план на град Скопје, Састојби и тенденцији - Книга 1* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура Скопје, 1981), стр. 152.

¹⁸² *Основен план на град Скопје: Изменување и допуњавање - Книга 7* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура "Скопје", 1985), стр. 5.

¹⁸³ *Ibid.*, стр. 10.

површине укупног планског обухвата и незнатно повећање планиране површине за индустрију.

Потреба за увођењем критеријума за утврђивањем економске вредности земљишта овим Планом је посебно наглашена јер непостојање тржишта некретнина у социјалистичком периоду креирао је значајне дисторзије у урбаном простору. Иако формално правно тржиште некретнина није постојало, у реалним односима између субјеката исто је фактички признато и тиме је земљиште реалније вредновано. "Ако је условно речено пољопривредено земљиште вештачки прецењено, у граду је нажалост земљиште односно простор вештачки потцењен, јер земљиште у граду је друштвено, па у вези с тим и не постоји промет земљишта у класичном смислу речи, а његово учешће и утицај у коришћењу простора је незадовољавајући."¹⁸⁴ За вредновање пољопривредног земљишта одређен је критеријум бонитет класе земље, док за вредновање грађевинског земљишта критеријум локација.

Полазна основа за планиране потребе града произлази од процене експанзије урбаног становништва као и број радних места у укупној привреди града. До 2001 године предвиђања су била да просечна годишња стопа пораста становништва износи 1,5%. Пројектирано повећање становништва и број запослених у индустрији је представљено у Табели 4.9.

Табела 4.9 Демографски развој Скопља, 1981-1991-2001 године

	1981	1991	2001
Становништво	405.874	480.200	533.700
Запосленост у индустрији	46.545	н/д	76.330

Извор: аутор према подацима о броју становништва 1981, *СГ на СРМ 1981*, (Скопје: РЗС, 1981), стр. 459; за 1991 и 2001 из *Основен план на град Скопје: Изменување и допуњавање-Книга 7* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1985), стр. 6; подаци о запослености у индустрији 1981 и 2001 из *Основен план на град Скопје: Изменување и допуњавање-Книга 7* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1985), стр. 24 и 25.

¹⁸⁴ Ibid., стр. 65.

Просторни развој града конципиран је према полазним претпоставкама о правцима и приоритетима привредног развоја, просторне потребе за будућим развојем и критеријумима за лоцирањем индустрије.

Према доминатним доктринама, индустрија је и даље основни фактор привредног развоја града са највећим учешћем у друштвеном производу, радном снагом и инвестицијама. Промена у структури индустрије треба бити усмерена ка пропульзивнијим гранама које би истовремено креирале развој осталих индустријских грана и привредних сектора и које би обезбедиле већи степен финализације, конкурентности и већи извоз.¹⁸⁵ На овај начин се све више потенцира развој индустрије која користи суптилне производне процесе као машиноградња, производња саобраћајних средстава, електроника и сл. Оно што је новина овим Планом, а резултат је мера економске стабилизације, је потреба за повећањем ефикасности у пословању привреде кроз јачање дотад запостављених сектора привреде, као терцијерни и квартални сектор. "... [Т]ерцијерни сектор, а посебно комерцијалне услуге (складишта, тржишта, манипулативни центри, робни терминали) ... створили би услове за развој и рационално искоришћавање регионалног инфраструктурног саобраћајног система, који представљају значајну екстерну економију ... Како би се активирале компаративне предности града посебно треба да буду развијене кварталне секторске делатности као што су информатика, планирање, пројектовање, финансије и сл. и остале услуге које су повезане научно-истраживачким центрима, преко којих се обезбеђује веза између науке и привреде."¹⁸⁶ Први пут планом се предвиђа развој мале привреде, односно малих индустријских капацитета и осталих производних делатности које се могу уклопити у постојећу урбану структуру и које би пословале у вишим фазама прераде.

У односу на просторне потребе индустрије овим Планом се потврђују постојеће индустријске зоне унутар града одређене Планом из 1965 године

¹⁸⁵ Ibid., стр. 22.

¹⁸⁶ Ibid., стр. 7.

(Слика 4.22). Исте су преименоване у Југоисточна зона (Планом из 1965 године одређена као Зона Југ), Североисточна зона (Планом из 1965 године одређена као Зона Исток и Зона Железара) и Западна зона. Први пут овим Планом одређују се индустријска подручја ван града у оквиру региона.

Табела 4.10 Планирана индустријска површина по зонама, 1979-2001 године

	Постоећа површина индустрије 1979 година (ha)	Планирана површина индустрије 2000 година (ha)
Севоисточна зона	450,4	472
Југоисточна зона	442,6	602
Западна зона	35	132
Распредељени	39,8	63,6
Укупно град	967,8	1.269,6
Зона Миладиновци	370	450
Зона Пчиња	/	225,4
Зона Драчево- Зелениково	/	50
Укупно ван града	370	725,4
Укупно регион	1.337,8	1.995

Извор: аутор према подацима из *Основен план на град Скопје: Изменување и дополнување - Книга 7* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1985), стр. 24

Према Табели 4.10, 1979 године постојећа градска површина под индустријским наменама износила је 967,8 ха што представља 72,34% укупне индустријске површине у Скопском региону од 1.337,8 ха. 2002 године укупна површина под индустријским наменама у граду планирана ја на 1.269,6 ха, док у региону на 1.995 ха.

Потребе за локацијама нове индустрије како планери потенцирају биће решаване "... ван подручја града ... и ... извршиће се дислокација неких индустријских капацитета иза градског подручја."¹⁸⁷ Планом се наглашава потреба за успостављањем кооперантских односа са индустријских места ван града где би били лоцирани капацитети ниже фазе индустријске производње. Лоцирање великих производних система у граду налаже присуство великог броја привредних субјеката који би се укључили у производне процесе постојећих капацитета кроз екстернализовање њиховог

¹⁸⁷ Ibid., стр. 24.

пословања са осталим предузећима. На овај начин ефекти екстерне економије позитивно би утицали на укупну привреду града. Кооперантска индустрија представљена кроз мале производне погоне који би производили производе т.з. 'ситне индустрије' била би лоцирана у међуградским подручјима са индустријском наменом и то Скопље – Тетово, Скопје - Куманово и Скопље- Велес (Слика 4.23). На овај начин постигло би се како планери наглашавају "... равномерно и етапно растерећење града путем дисперзирања капацитета индустријске производње, саобраћаја, спољне трговине и трговине на велико и интелектуалних услуга у другим центрима Републике и суседним подручја Скопља."¹⁸⁸ Планом је одређено формирање 3 нове индустријске зоне: индустријска зона ван града лоцирана источно на тремећи између градова Скопље-Велес-Куманово где је током 1980-тих година лоцирана рафинерија нафте код селао Миладиновци; затим индустријска зона поред реке Пчиње на територији сеоских насеља Долно и Горно Коњари и индустријска зона на територији насеља Драчево и Зелениково као наставак Југоисточне зоне.

У односу на критеријуме за лоцирање индустрије Планом се посебно третира утицај индустрије на загађење града што даље условљава просторни размештај нове индустрије и дислоцирање постојеће. У ужем градском подручју предвиђа се лоцирање индустрије која незагађује представљене кроз капацитете ситне индустрије и нове пропульзивне индустријске гране које испуњавају строге локацијске услове. Њихово лоцирање унутар града је могуће на постојећим индустријским територијама или на слободним локацијама или на постојећим локацијама путем пренамене простора складишта у производну функцију.¹⁸⁹ Постојећа тешка индустрија лоцирана у Југоисточној и Североисточној зони и поред констатованих негативних утицаја на животну средину остаје на постојећим локацијама уз нагласак да

¹⁸⁸ *Просторен план на град Скопје - Книга 6* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1985), стр. 23.

¹⁸⁹ Детаљније видети у *Ibid.*, стр. 28.

доградња, реконструкција и заокруживање производног процеса треба да се реализује у оквиру постојећих локација. Ту се убрајају следећи капацитети: Фабрика стакла "Скопје", цементара "Усје", "ФАС 11 Октомври", "Металски завод - Тито", "Го-дел", "Газела", "Рудници и Железарница Скопје" и др. Прехрамбена индустрија лоцирана у Североисточној зони која је и највећим делом изграђена пре Другог светског рата (представљена кроз производне капацитете индустрије пива, кондиторских производа, производња тестенина) планира да се дислоцира ван територија града, на пример фабрика "Европа" и "Жито Лукс" у сеоском насељу Батинци.¹⁹⁰ Нова тешка индустрија, која је велики загађивач животне средине лоцирала би се ван градске територије у новооформљеној зони Пчиња.

На основу података са теренског истраживања и снимка постојећег стања (Слика 4.24) израђена је мапа Просторни размештај индустрије Скопља 1991 године (Мапа 4.9). Анализом Мапе 4.9 може се уочити повећање броја и површине индустријских локација у периоду од 1965-1991 године. Према приказу укупна површина индустријских локација износи око 1.030 ха¹⁹¹ где индустрија на новим локацијама износи око 350 ха, што предствља повећање од 51,5% у односу на фактичко стање из 1963 године. Ово указује и даље на интензивни процес индустријализације (види Мапа 4.10 Размештај индустрије Скопља: фактичко стање 1991 године у односу на планирано из 1965 године).

Анализом Мапе 4.10 може се констатовати да фактичка површина индустрије у односу на планирану Планом из 1965 године није реализована у целини (око 1.030 ха у односу на планиране од 1.215,3 ха). Значајно подбацивање у реализацији јавља се код територије северно од локације комплекса "Рудници и Железарница Скопје", северне територије Западне

¹⁹⁰ Детаљније видети у Ibid., стр. 47.

¹⁹¹ Према изведеном истраживању аутора у Западној зони површина индустрије износи око 75 ха, у Североисточној зони око 599 ха, у Југоисточној зони око 249 ха, док површина расуте индустрије износи око 107 ха.

зоне и део Југоисточне зоне источно од локације "ОХИС"-а. Индустрија се и даље интензивно концентрише у постојећим зонама, доминатно у Североисточној зони, затим Југоисточној и јавља се нова индустрија већег обима у Западној зони. Истовремено, интензивира се лоцирање нових капацитета у расутиим подручјима унутар градске територије које нису утврђене Планом. Концентрација производних капацитета у постојећим индустријским подручјима произлази из повољности агломерацијских фактора, као економије обима постојеће индустрије, локализационе економије и урбане економије.¹⁹²

Према просторном размештају индустрије приказаном на Мапи 4.10 могу се сублимирати следеће карактеристике просторног размештаја индустрије у овом подпериоду. Прва карактеристика је да се територија индустрије у Скопљу и даље повећава појавом нових локација у оквиру индустријских зона, међутим то су претежно складишта и сервиси у функцији индустрије. Као најзначајније у Североисточној зони издвајамо: фабрика картонске амбалаже "Комуна", складиште "Фершпед", складиште "Технометал", складиште "Макошпед", винарију "Сковин". У Југоисточној зони могу се издвојити локације: "Енергомонт", складиште "Скопски пазар", млин "Жито Лукс" и већи број малих предузећа у близини цементаре "Усје". У Западној зони издвајају се капацитети следећих предузећа: погон "Алкалоид-Лафома", "Колектив", "Адинг", "ГП Бетон" и складиште "Дрога-Колинска". Друга карактеристика је концентрација индустрије на постојећим индустријским локацијама у оквиру комплекса "Рудници и Железарница Скопје", "Металски Завод – Тито", "ОХИС", цементара "Усје" чиме се локације ових предузећа и даље згушњавају. Трећа карактеристика је појава нелегалних локација грађевинских предузећа дуж обале реке Вардар, најчешће сепарације које су настале након земљотреса 1963 године и које су биле у функцији реконструкције и обнове разрушеног града. Четврта

¹⁹² Детаљније о агломерацијским факторима види у Билјана Апостоловска Тошевска, *Индустријска географија* (Природно-математички факултет, 2011) стр. 62-64.

карактеристика је да дислоцирање дисперзне размештене индустрије у граду предвиђено Планом из 1965 године није реализовано и ова индустрија и даље постоји и активна је на постојећим локацијама. Пета карактеристика је изградња великог капацитета нафтне индустрије у близини сеоског насеља Миладиновци на комплетно новој локацији у близини саобраћајне магистрале Скопље-Београд, што ће се посебно актуелизовати у будућем периоду у погледу правца лоцирања индустрије ван подручја града у оквиру региона.

4.2.3. Закључак

У социјалистичком периоду индустрија у Скопљу постаје значајни елемент и фактор урбане средине. Током овог периода остварен је интензивни развој индустрије изражен кроз квантитативни раст обима индустријске производње, запосленост у индустрији, диверзификацију производних грана и повољнију општу индустријализацију и урбанизацију. Међутим, квалитативни аспект промена оцењен кроз структуре индустрије (где доминира нижи степен прераде), производни асортиман (усмерен ка производњи репроматеријала, производа за широку потрошњу и задовољавању основних потреба) и техничко-технолошке карактеристике производног процеса (енергетски неефикасне, увозно зависне и еколошки неприхватљиве) потврђује да ова индустрија није могла омогућити значајнији раст, већ само континуитет постојећег нивоа. Закашњена индустријализација колико год била форсирана од стране власти није могла надокнадити оно што је пропуштено у односу на почетно стање.

Са урбанистичко-планерске перспективе може се констатовати да су планери и архитекте понете социјалистичком идеологијом и послератни период обнове земље креирали решења тада доминатне планерске парадигме: модеран индустријски град у социјалистичкиом друштвено-политичкиом и економском контексту. Урбанистичко планирање

потчињено делегатима самоуправних органа, односно индиректније централне политичке власти, као део генералног привредног планирања требало је да обухвати и најситне детаље не само за локације појединачног предузећа (величина производних и придружних објеката), већ и број радника у предузећима, њихову концентрацију.

Према размештају индустрије у граду може се констатовати да у овом периоду просторна организација индустрије од дисперзне постаје моноцентрична, односно индустрија као доминатна привредна делатност концентрише се у урбаном подручју града. Најзначајни облик просторне манифестације индустрије у граду постаје индустријска зона, односно концентрација индустријских активности у појединим подручјима града које користе заједничку инфраструктуру у функцији индустрије. Међутим по среди је једноставна проста концентрација индустријских капацитета која онемогућава стварање индустријских комплекса. Крајни исход даље концентрације индустрије у простору је непостојање функционалног и организационог повезивања привредних субјеката у шире производне и привредне процесе, односно развој индустрије без могућности агломерисања.

Типично за сваки социјалистички град тако и за Скопље је да су остале урбане функције као становање, транспорт, зеленило и спорт и рекреација биле подређене државном приоритету форсиране индустријализације и годинама занемарене и запостављене.

Сумирано, основна карактеристика досадашњег просторног модела развоја града је "... моноцентричан и концентричан развој града у ужем градском подручју Скопља, као доминантни и једини центар у коме се одвијају безмало све активности управног, јавног, образовног, културног и привредног живота у региону. Шири витални простори и даље остају неразвијени и подржавају притисак на град и његову урбану средину што се

мултиплицира притиском који врше остали центри Републике и остали шири простори.¹⁹³

¹⁹³ *Основен план на град Скопје: Изменување и дополнување-Книга 7* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1985), стр. 8.

5. СКОПЉЕ: ПОСТ-СОЦИЈАЛИСТИЧКА ПРОСТОРНА ТРАНСФОРМАЦИЈА ИНДУСТРИЈЕ

5.1. Услови за развој индустрије

1991 године након колапса социјалистичког режима и дезинтегрисања југословенске федерације, Скопље прераста у престоницу сада већ суверене Републике Македоније (Слика 5.1). У литератури не постоји јединствен разлог за распад СФРЈ. За неке аналитичаре то је била економска криза и противречности социјалистичког самоуправног система; за друге проблеми политичке природе који су постали израженији уставним одредбама из 1974 године којима је омогућено осамостаљење и отцепљење република; трећи истичу промене на међународној сцени, пре свега пропадање Варшавског пакта и Источног блока и тиме промену места федеративне државе између подељених блокова.¹⁹⁴

Почетак распада федерације за многе ауторе представља ванредни конгрес КПЈ одржан јануара 1990 године у Београду. Делегати из Словеније и Хрватске незадовољни неприхватање предлога за реформисањем политичког и државног система федерације демонстративно напуштају конгрес. Овим делегатима придружили су се делегати из Босне и Херцеговине и Македоније чиме се и званично распада најмоћнији и једини политички субјекат. Следствено овоме следили су први парламентарни избори у социјалистичким републикама које су још увек биле формално у оквиру федерације. У новембру 1990 године у Републици Македонији одржани су први вишепартијски избори док је прва конститутивна седница македонског парламента одржана почетком јануара 1991 године.

Јуна 1991 године парламенти Словеније и Хрватске доносе одлуке о унилатералном проглашавању независности република и стварању

¹⁹⁴ Детаљније видети у Јовиќ Дејан, *Причините за распадом на СФРЈ* (Скопје: Темплум, 2004).

властитих независних држава. Југословенска народна армија (ЈНА) како би заштитила политички суверенитет и интегритет федерације отпочиње активности на територији Словеније. У Словенији је сукоб окончан јула 1991 године, међутим ефекти оружаног преливања следе за Хрватску и Босну и Херцеговину. Рат у Хрватској трајао је све до лета 1995 године, док у Босни и Херцеговини све до децембра 1995 година када је формално завршен потписивањем Дејтонског мировног споразума.

У крајње неповољним условима регионалног окружења и још увек присутне јединице ЈНА, у августу 1991 године парламент Републике Македоније доноси одлуку о расписивању референдума о изјашњавању грађана о проглашењу независне суверене и самосталне државе. На референдумско питање¹⁹⁵ за суверену и самосталну државу Македонију са правом да ступи у будући савез суверених држава Југославије потврдно је гласало 95.26%¹⁹⁶ грађана који су се изјаснили на постављено питање. 1992 године уследило је признавање самосталне и независне државе од стране великог броја земаља. Кључно за будући развој и решавање безбедносног питања земље је повлачење југословенске армије са њене територије. Након постигнутог политичког договора између председника Глигорова и тадашњег началника генералштаба ЈНА генерала-пуковника Благоја Ађића, крајем марта 1992 године армија мирно напушта територију земље. Исте године у априлу Република Македонија проглашава монетарно осамостаљење и уводи властиту новчану јединицу. Тиме је заокружен процес територијалног, политичког, економског и монетарног осамостаљивања. Међутим изазови нове државе нису тиме престали. Неуспех напора

¹⁹⁵ "Одлука за расписивање на референдум во Република Македонија", *Службен Весник на РМ* 37/1991, (Скопје: Службен весник на Република Македонија, 1991), стр. 605.

¹⁹⁶ Детаљније видети у "Извештај за спроведување и резултатите од претходното изјаснување на граѓаните на Република Македонија на референдумот, одржан на 8 септември 1991 година",

http://www.sec.mk/arhiva/1990_Referendum/Izvestaj_za_sproveden_referendum_1990.pdf приступљено на 30.05.2013.

међународне заједнице да спречи даље конфликте и оружене сукобе на територији Босне и Херцеговине резултира увођењем међународних санкција против Савезне Републике Југославије (СРЈ).¹⁹⁷ Доношењем резолуције Савета безбедности Уједињених Нација у мају 1992¹⁹⁸ одлучено је да се прекине и ограничи сваки вид сарадње и активност са СРЈ. За Републику Македонију посебно су биле значајне економске санкције које су се односиле на ограничења увоза и пласман стока и услуга, имајући у виду да је Србија била најзначајнији економски партнер Македоније.

Постојећа опасност од могућег преливања оружаних сукоба који су се одвијали на територији некадашње Југославије угрожавала је крхка стабилност земље. На захтев председника Републике Македоније, Савет безбедности Уједињених Нација у децембру 1992 године доноси одлуку о проширењу мандата УНПРОФОР-а¹⁹⁹ на територији земље. Припадници међународних снага су имали мандат да делују "... превентивно, прате и извештавају о свим дешавањима у пограничним подручјима која би могла поткопати поверење и стабилност Македоније и угрозити њену територију"²⁰⁰ и били су стационирани у пограничним областима земље са Републиком Албанијом и СРЈ. У фебруару 1994 године Република Грчка у вези билатералног спора са именом земље уводи трговачки ембарго блокирајући промет стока и услуга између обе суседне земље. Санкције

¹⁹⁷ Савезна Република Југославија проглашена је у априлу 1992 године и представља правног наследника некадашње СР Србије и СР Црне Горе.

¹⁹⁸ Детаљније видети у United Nations Security Council Resolution 757 of 30 May 1992, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/011/16/IMG/NR001116.pdf?OpenElement> приступљено на 30 мај 2013.

¹⁹⁹ UNPROFOR или United Nations Protection Force су мировне снаге Уједињених нација створене са мандатом да делују на територији некадашње СФРЈ.

²⁰⁰ Детаљније видети у Former Yugoslavia-UNPROFOR, Department of Public Information, United Nations-as at September 1996, http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unprof_b.htm приступљено 02 јун 2013.

трају 19 месеци и укинуге су септембра 1995 године након интензивних дипломатских активности и потписивања Привременог споразума. Потписивањем Привременог споразума отпочео је процес нормализације билатералних односа, иако је спор са именом још увек актуелан.

Транзиција из социјалистичког у капиталистички привредни систем не може се остварити без промене власничких права и поновног увођења права приватне својине као основног и неприкосновеног права. Приватизација друштвене својине представља најзначајнији услов трансформације социјалистичке привреде и иста се спроводила у земљи кроз различите законе којима је обухваћена трансформација свих предузећа²⁰¹ Приватизација предузећа у друштвено власништво започиње 1994 године где су према подацима Агенције за трансформацију предузећа са друштвеним капиталом предмет приватизације била 1.216 предузећа са 228.850 запослених од којих у индустрији 403 предузећа са 149.174 запослених.²⁰² Током 1994 године према подацима наведеним од стране Агенције ²⁰³ није приватизовано ни једно предузеће, да би се процес интензивирао 1995 године при чему са просечним стањем 31.12.2005 приватизовало се укупно

²⁰¹ "Закон за трансформација на претпријатијата со општествен капитал", *Службен весник на РМ бр. 38/1993*, (Скопје: Службен весник на РМ, 1993), "Закон за реструктурање на дел од претпријатијата кои во своето работење искажуваат загуби", *Службен весник на РМ бр. 2/1995*, (Скопје: Службен весник на РМ, 1995), "Закон за трансформација на претпријатијата и задругите со општествен капитал кои стопанисуваат со земјоделско земјиште", *Службен весник на РМ бр. 19/1996*, (Скопје: Службен весник на РМ, 1996) и "Закон за приватизација на државниот капитал во претпријатијата", *Службен весник на РМ бр. 37/1996*, (Скопје: Службен весник на РМ, 1996)

²⁰² Детаљније видети у *Факти за приватизацијата бр.3/4,1996* (Скопје: Агенција на Република Македонија за трансформација на претпријатија со општествен капитал, 1996 година), стр. 39.

²⁰³ Детаљније видети у *Факти за приватизацијата бр.3/4,1996* (Скопје: Агенција на Република Македонија за трансформација на претпријатија со општествен капитал, 1996 година), стр. 40-41.

604 предузећа са 59.966 запослених, од којих 149 предузећа у индустрији са 35.195 запослених.

До 2000 године²⁰⁴ укупан број приватизованих предузећа био је 1.616 са 225.790 запослених, од којих у индустрији 481 предузеће са укупно 135.902 запослених. Може се приметити да је број предузећа предмет трансформације повећан од иницијално објављених података из 1994 године. У ове цифре убрајају се и предузећа у пољопривреди, како и предузећа које су изменама у законским прописима продужила поступак трансформације који је био стопиран у претходном периоду. Овако споро темпо приватизације економисти повезују са доминантим моделом приватизације кроз продају предузећа на бази 'случај по случај' у коме су кориштени метод откуп од стране запослених и од стране менаџера базирајући се на закону приватизације кроз интерне акције.²⁰⁵ "Већина домаћих аутора сматра да Македонија ... има компаративне предности у односу на остале пост-социјалистичке земље код трансформације привреде, имајући у обзир степен присутности тржишних елемената у економији у предтранзиционом периоду. Очекивања су била да ће се ове предности материјализовати кроз темпо реформи и остварених резултата. Нажалост, чињенице говоре да је на плану реформи 1994 године Македонија безмало на почетку, са бројним присутним ограничавајућим факторима који инхибирају процес. Уколико се оставе по страни последице негативних екстерних ефеката које је земља претрпела и трпи као резултат 'рата југословенске сукцесије' и познати проблеми са Грчком, остају бројни фактори субјективне и објективне природе (политички, социолошки,

²⁰⁴ Детаљније видети у *Факти за приватизацијата бр.1, 2000* (Скопје: Агенција на Република Македонија за трансформација на претпријатија со општествен капитал, 2000 година), стр. 35.

²⁰⁵ Детаљније видети у Трајко Славевски, *Македонската економија во транзиција: пропуштени можности, алтернативни решенија* (Скопје: Екопрес,1995), стр. 31-52.

социјални, институционални, теоријско-спознајни и тд.) који одређују темпо транзиције."²⁰⁶

Највећи број предузећа се трансформисао путем откупа од стране запослених и преузимањем управљања. Само 10% трансформираних предузећа (или укупно 155) приватизовало се страним капиталом чије учешће у укупној процењеној вредности износи око 10%.²⁰⁷ Током процеса трансформације остварени су укупни приходи од око 270 милиона еура.²⁰⁸ Број трансформисаних предузећа и укупни приходи по годинама приказани су у Табели 5.1.

Табела 5.1 Остварени приходи од приватизације у РМ, 1994-2000 године

Година	Износ прихода у ЕУР	Број трансформисаних предузећа
1994	7,265,242	106
1995	23,620,700	430
1996	54,503,800	378
1997	34,613,170	218
1998	57,284,186	303
1999	46,794,467	53
2000	45,695,135	128
Укупно:	269,776,700	1,616

Извор: аутор према подацима из *Факти за приватизацијата бр.1, 2000* (Скопје: Агенција на Република Македонија за трансформација на претпријатија со општествен капитал, 2000), стр. 20.

²⁰⁶ Ibid., стр. 3.

²⁰⁷ Детаљније видети у *Факти за приватизацијата бр.1, 2000* (Скопје: Агенција на Република Македонија за трансформација на претпријатија со општествен капитал, 2000), стр. 8.

²⁰⁸ Према подацима Агенције од укупних прихода приватизације, око 165 милиона евра произлази од продаје предузећа, док остали приходи произлазе од продаје резидуалних акција, законски прописане обавезе, дивиденде и осталог. Као доминантан начин плаћања јављају се штедна улагања са 54%, затим обвезнице са 22% док је продаја готовином само 24%. Детаљније видети у *Факти за приватизацијата бр.1, 2000* (Скопје: Агенција на Република Македонија за трансформација на претпријатија со општествен капитал, 2000), стр. 20.

У економским круговима генерално је прихваћено становиште да је модел приватизације примењеним методама имао значајне недостатке. Исти је онемогућио значајан прилив свежег капитала и брзо организационо и производно реструктуисање предузећа и повећање њихове конкуретности. Критичари владине политике приватизације потенцирају да није успела да се оствари праведност у начину расподеле друштвеног капитала. Трајко Славевски у овом контексту коментарише, "Лажна је дихотомија 'праведне' и брзе, наспрем 'ефикасне', па 'мада и споре' приватизације."²⁰⁹ Чак и код званичних докумената државне институције која је била одговорна за спровођење процеса приватизације потенцирано је да влада није интервенисала како би одстранила значајне злоупотребе у овом процесу. Ту се убрајају:²¹⁰ примењена методологија о процени вредности предузећа са друштвеним капиталом која је потцењивала вредност друштвеног капитала; значајни притисак од стране менаџера на раднике акционаре да се откажу права управљања и исто да се додели менаџерима на одређени период; нетранспарентност у процесу приватизације и недовољна информисаност јавности и малих акционара о њиховим правима; незаинтересованост менаџера за нова улагања у предузећа како се не би повећала вредност предузећа да би га касније откупили за мању вредност. Крајни резултати приватизације и њена успешност у земљи могу се сублимисати кроз следеће констатације: "Осим промене карактера власништва може се рећи да процес приватизације није дао очекиване ефекте, пре свега ефекат који се односи на привлачење иностраног капитала, или на унутрашње реструктуисање привреде, побољшање управљања и ревитализовање приватизованих предузећа. Овакво стање је резултат чињенице да досадашња приватизација

²⁰⁹ Трајко Славевски, *Македонската економија во транзиција: пропуштени можности, алтернативни решенија* (Скопје: Екопрес,1995), стр. 6.

²¹⁰ Детаљније видети у *Факти за приватизацијата бр.3/4, 1996* (Скопје: Агенција на Република Македонија за трансформација на претпријатија со општествен капитал, 1996), стр. 29.

није допринела повећању ефикасности укупне македонске економије. Приватизација није допринела развоју тржишта капитала и није помогла његовом оживљавању, нити је помогла побољшању динамизације економских токова. Примењена концепција у приступу процеса транзиције (кроз постављање доминатног акцента првенствено на процес приватизације, без истовременог подстицања одговарајућих процеса институционализације и имплементације тржишних механизма) дао је управо очекиване резултате које је једино могао да да. Односно, обезбедио се плурализам власништва што не имплицира функционисање тржишне привреде.²¹¹

Од почетка транзиције, а посебно током приватизационог периода економско стање у земљи је веома неповољно. Статистички подаци о индексу физичког обима производње (Табела 5.2) током укупног пост-социјалистичког периода бележе пад или стагнацију. У првој декади може се увидети драматични пад производне активности где је током првих 5 година индекс производње смањен за 57% у односу на показатеље из 1989 године. У другој декади транзиције индекс физичког обима индустријске производње бележи скромни тренд повећања, иако се исто може назвати стагнирање индустријске активности око постигнутог економског еквилибријума од око 50% од нивоа из 1989 године.

Табела 5.2 Индекс укупне индустријске производње у РМ, 1989-2010 године

Година	1989	1990	1991	1995	2000	2001	2005	2008	2009	2010
Индекс 1989=100	100	89,4	74,0	42,9	47,4	45,9	47,7	55,1	50,3	47,9

Извор: СГ на РМ 2011 (Скопје: ЗСРМ, 2011), стр. 686-687.

Сличан закључак може се донети и о укупном броју запослених као и броју запослених у индустрији према презентираним статистичким подацима (Табела 5.3). Током прве декаде укупан број запослених у односу

²¹¹ Весна Стојанова, *Некои економски аспекти на постприватизациониот период – менаџментот, интерното реструктурирање и работната сила*, у Економска транзиција во Македонија и Бугарија (Скопје: Фондација Фридрих Еберт, 1997), стр. 160.

на број запослених 1989 године смањено се за 40%, док број запослених у индустрији за 46%. Крајем друге декаде укупан број запослених у односу на број запослених 1989 године био је смањен за 16%, док број запослених у индустрији за 44%.

Табела 5.3 Укупан број запослених у привреди и у индустрији у РМ, 1989-2010 године

Година	1989	1990	1991	1995	2000	2001	2005	2008	2009	2010
Укупно запослени у Републици Македонији (%)	516.534 (100)	507.324 (98)	468.372 (91)	356.617 (69)	311.716 (60)	297.780 (58)	411.031 (80)	434.858 (84)	426.252 (83)	435.524 (84)
Запослени у индустрији (%)	213.525 (100)	206.191 (97)	188.873 (88)	136.577 (64)	114.359 (54)	109.193 (51)	125.721 (59)	125.018 (59)	121.136 (57)	119.518 (56)

Извор: аутор према подацима за 1989, *СГ на РМ 1999* (Скопје: ЗСРМ, 1999), непагирано. Подаци за 1990, 1991 и 1995, *СГ на РМ 1999* (Скопје: ЗСРМ, 2000), стр. 164-165. Подаци за 2000 и 2001, *СГ на РМ 2002* (Скопје: ЗСРМ, 2002), стр. 259. Подаци за 2005 и 2008 године, *СГ на РМ 2009* (Скопје: ЗСРМ, 2009), стр. 256. Подаци за 2009 и 2010, *СГ на РМ 2011* (Скопје: ЗСРМ, 2011), стр. 248.

Статистички подаци код земаља ЦИЕ које су се налазиле у процесу транзиције у првим годинама трансформације манифестовале су готово универзалне законности. У првим годинама драстични пад друштвене производње и негативна стопа раста биле су неизбежне. Средином 1990-тих година долази до оптимистичког преокрета у економским перформансима ових економија. Негативни трендови пада друштвеног производа замењени су позитивним стопама.

У Табели 5.4 су приказане реалне стопе БДП за регион ЦИЕ и у Балтичким земљама и за Републику Македонију. Иако стопе раста након 1994 године бележе позитиван тренд код земаља ЦИЕ, Република Македонија значајно заостаје иза земаља овог региона, што се може видети и кроз реалан БДП за 1999 годину који је за 26% мањи од оног које је имала 1989 године, док је код земаља у региону у просеку за 3% мањи од пре-транзиционог периода.

Табела 5.4 Стопа раста реалног БДП у РМ и ЦИЕ, 1989-2000 године

Година	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	Процењени ниво реалног БДП 1999 (1989=100)
Република Македонија	0.9	-9.9	-7.0	-8.0	-9.1	-1.8	-1.2	1.2	1.4	2.9	2.7	5.0	74
ЦИЕ Европа и Балтичке земље	-0.1	-6.6	-10.7	-3.2	0.3	3.7	5.4	4.1	3.6	2.6	2.1	4.1	97

Извор: *Transition report 2000: Employment, skills and transition* (London: EBRD, 2000), pp.65 (Table A.3.1)

Најзначајнији фактор који условљава побољшање економских перформанси и повећања стопа привредног раста су СДИ и интегрираност економије у финансијским токовима ТНК. У Табели 5.5 су приказани упоредни подаци о СДИ у земљи и посматран регион ЦИЕ, при чему се може констатовати да је у Републици Македонији инвестирано само 0,36% од укупних СДИ које су били усмерени у региону.

Табела 5.5 Износ СДИ у РМ и ЦИЕ, 1989-2010 године

Година	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	кумулатив СДИ 1989-99 УСД мил	СДИ пер capita, (СДИ % од БДП) у 1999
Република Македонија	Н/П	0	0	0	0	24	12	12	18	175	27	268	14 (0.8%)
ЦИЕ Европа и Балтичке земље	183	319	1,710	3,098	4,175	3,919	9,673	8,202	9,500	15,198	18,086	74,064	135 (3.9%)

Извор: *Transition report 2000: Employment, skills and transition* (London: EBRD, 2000), pp.74 (Table A.3.9)

Нови услови пословања омогућили су стварање нових предузећа у свим

привредним делатностима. Нови привредни субјекти представљају значајан потенцијал за приватне иницијативе и могућности за повећањем привредне и производне ефикасности. Према приказаним статистичким подацима Табеле 5.6 може се потврдити тенденција апсолутног повећања броја предузећа, али и релативно смањење њиховог учешћа и присутност у Скопљу.

Табела 5.6 Број индустријских предузећа у Републици Македонији и Скопљу у периоду 1991-2010

Година	1994	1997	1999	2001*	2002	2004	2005	2009**	2010**
Република Македонија	6.884	9.292	10.671	16.860	18.192	20.316	21.441	7.964	8.534
Скопље (%)	2.799 (41)	3.736 (40)	4.201 (39)	6.754 (40)	7.159 (39)	7.666 (38)	7.928 (37)	Н/Д	2.855 (33)

Извор: аутор према подацима: за 1994, СГ на РМ 1995 (Скопје: ЗСРМ, 1995), стр. 78. Подаци за 1997, СГ на РМ 1998 (Скопје: ЗСРМ, 1998), стр. 84. Подаци за 1999, СГ на РМ 1998 (Скопје: ЗСРМ, 1998), стр. 84. Подаци за 2001, СГ на РМ 2002 (Скопје: ЗСРМ, 2002), стр. 514. Подаци за 2002, СГ на РМ 2003 (Скопје: ЗСРМ, 2003), стр. 504. Подаци за 2004, СГ на РМ 2005 (Скопје: ЗСРМ, 2005), стр. 512. Подаци за 2005, СГ на РМ 2006 (Скопје: ЗСРМ, 2006), стр. 478. Подаци за 2009, СГ на РМ 2011 (Скопје: ЗСРМ, 2011), стр. 472. Подаци за 2010, СГ на РМ 2011(Скопје: ЗСРМ, 2011), стр. 472 и 476.

Забелешка*: 2000 године методологија класификовања предузећа је промењена. Категорија индустријска предузећа у којој је припадала електропривреда и производња чакала и песка подељена је на Прерађивачку индустрију, Вађење камена и Снабдевање електричном енергијом, гасом и водом. Да би подаци били упоредљиви са подацима пре 2000 године укупан број индустријских предузећа добијен је сакупљањем података из Прерађивачке индустрије, Вађење камена и Снабдевање електричном енергијом, гасом и водом.

Забелешка**: Као резултат промене методологије у начину евидентисања индустријских предузећа, укупан број предузећа за године 2009 и 2010 знатно је смањен. Ипак учешће индустријских предузећа у Скопљу у односу на укупан број предузећа у Републици Македонији није знатно промењен; тренд смањења је и даље присутан.

Управо њихово лоцирање у ужи и шири простор града утиче на обрасце размештаја привредне и индустријске активности у конкретном подручју, што ће се потврдити кроз ово истраживање.

5.2. Планирани просторни размештај индустрије

Следећи полазне методолошке основе у односу на доношење и важност урбанистичко-планских докумената пост-социјалистички период треба поделити на три подпериода. Први подпериод временски би обухватао иницијалне године транзиције са доминатним реформским процесом приватизације све до 2002 године. У овом подпериоду није донет нови урбанистичко-плански документ већ је на снази последњи социјалистички урбанистички план града из 1985 године. Други подпериод подудар се са годинама донешења првог урбанистичког плана у пост-социјалистичком периоду 2002 године па све до 2012 године до када је исти на снази. Трећи подпериод отпочиње доношењем најновијег урбанистичко-планског документа, Генералног урбанистичког плана из 2012 године којим се одређују основни планерски и привредни приоритети будућег развоја града до 2022 године.

С обзиром да од доношења првог урбанистичког плана није прошао довољно дуг временски хоризонт да би се објективно анализирао и сумирала сагледавања о променама у урбано производном простору града, врши се модификација у примени методологије истраживања.²¹² Код истраживања савремених и актуелних процеса објективност може бити угрожена због претпостављеног субјективног односа и пристрасности истраживача. Ипак, успостављени нови начини захватања простора и организовања активности у простору од стране појединаца и група присутни више од 20 година одредили су нови начин искоришћавања ресурса, пре свега урбаног земљишта. Следствено, утицај друштва на урбане форме је завршен чиме се успостављени начини просторног организовања производних активности могу третирати као дефинитивни, док трендови нових образаца размештаја индустрије коначним. Просторна

²¹² Временски оквир планског обухвата Генералног урбанистичког плана из 2002 године је до 2020 године са планираним сагледавањема реализације и ефектима 2023 године.

трансформација индустрије у пост-социјалистичком периоду анализираће се интегрално, кроз презентацију донетих и важећих урбанистичко-планских докумената, као и кроз фактичко стање истраживаних индустријских локација са пресечним стањем из 2013 године.

Затим, методологија израда мапа кроз које се следи просторни размештај индустрије у овом периоду исто тако модифицирана је у односу на претходне периоде према начину приказивања индустријског простора и према територијалном обухватању производних активности. У претходна два историјска периода места производних активности у граду су била приказивана кроз конкретне локације. У овом периоду, нове индустријске локације нису посебно назначене због следећих ограничавајућих фактора: (1) постојање великог броја малих привредних субјеката на локације малих површина прави да теренско истраживање појединачних локација није целисходно и оправдано, (2) диверзифицираност привредне активности код ових предузећа (комбинација производне, трговачке и комерцијалне активности) онемогућава да се теренским истраживањем релативно једноставно и брзо одреди доминантна намена локације, и (3) лака и једноставна пренамена производних објеката нове индустрије онемогућава једнозначно мапирање локације као индустријска услед констатне променљивости пословања предузећа. Такође, мапе из претходних периода приказивале су индустријске активности у урбаном простору града, док мапе из пост-социјалистичког периода приказивају и производне активности ван урбане територије града. Ово је неопходно јер као што ће ово истраживање потврдити, тенденције лоцирања нове индустрије су управо на местима ван урбаног подручја града у околини Скопског региона.

5.2.1. Генерални урбанистички план Скопља 2002 године

Први урбанистичко-плански докуменат у пост-социјалистичком периоду за Скопље, Генерални урбанистички план донет је 2002 године за

плански период до 2020 године и са перспективне етапе у наредних 10 година (Слика 5.2). Доношење новог урбанистичког плана било је више него неопходно како због нових услова пословања насталих након проглашења независности земље, тако и због краја планског периода утврђеног претходним Планом из 1985 године, до 2001 године. Израда овог документа је у сагласности са осталим планским документима о развоју земље, пре свега економска стратегија и просторни план Македоније, еколошки акциони планови о будућем развоју и исти је компатибилан и са европским планским документима. "Предложеним решењима ГУП-а ствара се физичка, функционална, економска и естетска целина градског простора која омогућава већи квалитет животних и радних услова грађана и која кореспондира са захтевима и потребама за укључивањем у интеграционе процесе региона, државе и шире у простору Европе."²¹³

Утемељен на афирмираним принципима одрживог развоја овим Планом треба да се омогући праведан, равномеран и просперитетни развој града и исти треба да реши постојеће и антиципиране проблеме о намени земљишта и коришћењу и уређивању урбаног простора. Планери овим Планом посебно наглашавају потребе за рационалним и ефикасним искоришћавањем простора и земљишта полазећи од постулата 'одрживог града' односно "... град који ће, уклопљен у природно окружење узимати од природе онолико колико и узвраћати и који емитује онолико негативних ефеката кроз своје границе колико дозвољавају заједнички утврђени капацитети подручја која га опкружују."²¹⁴ Како би се ово постигло фаворизује се 'плурализам развојих линија' наспрам индустрије као једини покретач привредног развоја и поред тога што иста и даље остаје доминатна привредна делатност. Планом се први пут потврђују специфични и

²¹³ Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 1 - Синтезен приказ на планските решенија (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр.13.

²¹⁴ Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 4 - Документациска основа на планот (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр. 222.

јединствени потенцијали локације као основни предуслов одрживог развоја, јер се утврдило да до тад примењивани модел урбаног развоја привредних активности не може одговорити реалном стању и потенцијалима неурбане територије града. Планом се такође посебно потенцира његова комплексност и интегралност јер "... многи од проблема које настојимо да решимо планирањем града нису створени у самом граду, нити се могу решити у оквиру града."²¹⁵

Овим Планом одређени су, између осталог и следећи циљеви: "... оптимизација величине, структуре и функције градског организма у саобразношћу са условима и могућностима [г]рада; преиспитивање граница урбаног опсега у односу на рационално коришћење земљишта у [г]раду и очување пољопривредног земљишта у региону; равномеран развој садржаја и функција тачније равномерна просторна размештеност привредних и непривредних капацитета; урбана реконструкција и обнова као модел решавања субурбаних простора и застарелих индустријских комплекса у градском подручју; преиспитивање постојећих просторних услова и зоне развоја индустрије и стварање могућности за новим просторним облицима организације индустрије и остале радне активности; стварање оптималне структуре производних делатности и сектора и њихова просторна алокација; примена принципа одрживог развоја у сагласности са планираним развојним потребама и могућностима."²¹⁶

Полазне хипотезе о планираном развоју града темеље се на демографској статистици и предвиђањима о будућем привредном развоју у периоду третираном Планом. Подаци о броју становника, укупан број

²¹⁵ Ibid., стр. 197.

²¹⁶ Детаљније видети у *Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 1 - Синтезен приказ на планските решенија* (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр. 13-14.

запослених и број запослених у индустрији у граду за планирани период приказани су у Табели 5.7.

Табела 5.7 Демографски развој Скопља, 1994- 2010-2020 године

	1994	2010	2020
Становништво	444.730	433.045	458.897
Запосленост у индустрији	37.955	40.700	51.000
Укупна запосленост	154.878	111.000	158.000

Извор: аутор према подацима о броју становништва из *Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 4 - Документациска основа на планот* (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр. 253; подаци за запосленост у индустрији, *Ibid.*, стр. 46 и подаци о укупне запослености, *Ibid.*, стр. 233.

Полазећи од трендова крајем социјалистичког периода и тадашњег стања о броју становника, може се констатовати да пројекција не предвиђа драстично повећање, већ умерен планиран демографски раст града. Скопље током социјалистичке интензивне индустријализације бележи значајан и драматичан пораст укупног становништва услед повећање индустријске активности (Табела 4.5). Упоређивањем пројекције из Плана из 1985 године (Табела 4.9) може се констатовати значајно неиспуњавање планираних величина како у погледу броја становника (фактичко стање 2000 године: 470.942²¹⁷ наспрем планираног за 2001 годину од 533.700 тако и у погледу планираног броја радника у индустрији (фактичко стање 1996 године: 29.505²¹⁸ наспрем планираног за 2001 од 76.330).

Привредни развој града у овом периоду према процени планера и у контексту нових развојних парадигми треба да се базира на индустријским капацитетима који су преструктуисани и ревитализовани као и на све значајнијој малој привреди представљеној кроз услужне, производне и

²¹⁷ Државен завод за статистика на РМ,

<http://makstat.stat.gov.mk/pxweb2007bazi/Dialog/Saveshow.asp>, приступљено на 30 септембар 2013 године.

²¹⁸ *Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 4 - .Документациска основа на планот* (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр. 174.

занатлијске капацитете која је у функцији индустрије. "...[Р]азвој града оствариће се на квалитативно већем нивоу, подупирући се пре свега на терцијерне и кварталне делатности, чиме ће се садржински моделирати његова функција општо државног центра. Индустрија ће и у наредном периоду имати значајан али не и доминантан утицај у развоју града Скопља."²¹⁹ План интегрира у себи нове парадигме привредног и друштвеног развоја које се темеље на тржишном пословању, концепту одрживог развоја, редефинисања места и улоге државе у погледу директног регулисања привредних односа, јачања улоге и функције локалне самоуправе услед политичке децентрализације и креирања и значаја локалних економија. "Нови начин схватања локалне економије тражи идентификацију и вредновање локалних ресурса и потреба у урбаном, регионалном и глобалном контексту. Решење садашње структурне кризе индустријског друштва тежи ка парадигмама еколошке неоиндустријске модернизације. Ова кретања базирају се на новим друштвено-економским односима, партнерству и сарадњи, у чему велику улогу имају градови. Исти подстичу економски раст кроз развој локалне економије."²²⁰

Услед прихваћеног 'плурализма развојних линија' планери у привредни простор града уводе и термин радна зона. Радне зоне представљају подручја града намењена за различите привредне активности. Ту се убрајају: индустријске зоне, подручја намењена пољопривреди, грађевинској индустрији, инфраструктура (саобраћајна, телекомуникацијска и поштанска), подручја за комерцијалне намене, за туристичке капацитете, сервисне (мала привреда, занатске радионице, различите услуге) и привредне зоне. Груписање одређене активности у појединим радним зонама има изразито наглашен еколошки аспект, односно утицај пословања

²¹⁹ Ibid., стр. 258.

²²⁰ Ibid., стр. 232.

појединачних субјеката на животну средину. План²²¹ не третира 'тешку' или 'лаку' индустрију, нити производне наспрем услужних делатности. Планом, се генерално према законским регулативама о заштити животне средине, врши груписање активности на 'чисте' и 'нечисте'. Тако, делатност која се карактерише великом потрошњом производних ресурса, која продуцира отпад и загађује воду, ваздух и земљу, која ствара буку изнад прописаног нивоа, која употребљава или се бави прометом лако запаљивих, отровних или радиоактивних материјала треба да се лоцира у подручја за 'нечисту' делатност. Индустрија која загађује лоцира се у подручја 'чисте индустрије'. Радна зона сервиса је веома хетерогена групација која је сачињена од субјеката мале привреде, занатске производне и услужне радионице, малих и средњих предузећа за које је заједничко да су еколошки погодни за околину. Слободна привредна зона карактерише се изразитом флексибилношћу, стихијношћу и спонтаношћу јер доминантни субјекти ове зоне, мала и средња предузећа релативно лако и брзо промене своју делатност од загађујуће индустрије, кроз комплементарне и компатибилне услужне активности до искључиво комерцијалне активности.

Планом се генерално одређује да се нови капитални индустријски капацитети у традиционалним и нечистим индустријама лоцирају ван градског подручја. Постојеће индустријске зоне се предвиђа да се дооформе водећи рачуна о критеријумима о заштити животне средине.²²² Североисточна зона као највећа и најразвијенија зона Планом се предвиђа да се даље профилира у зону у којој би све израженија постала функционална повезаност привредних субјеката, имајући у виду да поред индустријских

²²¹ Детаљније видети у *Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 3 - Билансни показатели напланските решенија* (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр. 15-16.

²²² Детаљније видети у *Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 4 - Документациска основа на планот* (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр. 259-262.

предузећа у овој зони су традиционално лоцирани и сервиси и услужне делатности (транспорт, царинска складишта, шпедитерске услуге и сл.). Празне и напуштене локације, као и локације које су узурпирани за остале урбане функције, пре свега становање треба да удоме нове привредне функције мале привреде. На овај начин постигла би се већа искоришћеност постојећих индустријских локација и концентрација привредних и производних активности. И поред великих очекивања током социјалистичког периода за развој и афирмације Југоисточне зоне, овим Планом иста се потврђује као зона која је практично немогуће да се развија или реорганизује за нове базичне индустрије. Лоцирана стратешки између места рада и места становања иста данас представља погодну локацију за нове мале чисте индустрије или за сервисе у услужним делатностима. Ова зона нема капацитете нити инфраструктуру као Североисточна зона, тако да потенцијално функционално повезивање и организовање привредне активности у простору није могуће. Западна зона предвиђа да се прошири на територије између реке Лепенец и насеље Новоселски пат, иако иста није успела да се профилира као оформљено индустријско подручје са тоталном и неопходном инфраструктуром.

Нова индустрија планира се да се лоцира ван урбаног подручја града на територије које су Планом из 1985 године дефинисане за индустријске зоне. Ту се убрајају првенствено зона Миладиновци (општина Илинден) у непосредној близини аутопута Е-75, између Скопља и Куманова; затим зона поред речног тока Пчиње између сеоских насеља Средно и Горно Коњари (општина Петровец); као и зона на потезу између руралних насеља Драчево и Зелениково. Новина представља зона Маркова река као даље проширење Југоисточне зоне паралелно са зоном Драчево-Зелениково. У овој зони радили би капацитети мале привреде у индустрији или услужне делатности повезане са процесима градске депоније "Дрисла" и потребама за функционално управљање отпадом, односно његову рециклажу кроз различите фазе селекције, пресовања и

паковања. У овом периоду доноси се и законска регулатива²²³ о стварању слободних економских зона као и нови просторни облици организовања индустрије и остале радне активности. Зона Бунарџик као прва економска зона лоцирана је у близини сеоског насеља Бунарџик (општина Илинден) на подручју где се укрштају најзначајније транспортне магистрале Е-75 (Коридор 10) и Е-65 (Коридор 8).

Оно што је посебно интересно издвојити из овог Плана је третман стихијне и на спонтан начин створене радне зоне Визбегово поред саобраћајне магистрале Скопље-Приштина на 4 км од центра града. Ова зона коју планери²²⁴ третирају као непланско проширење Западне индустријске зоне услед недефинисане намене подручја, одсуство урбанистичких решења и потребне инфраструктуре, и иста треба да се тотално пренамени и презервише у оно што је током социјалистичког периода била, рурално подручје са посебним акцентом на афирмацији археолошког налазишта "Римски аквадукт" лоцираном у то подручју. Ово решење је у основи противречно са 'плурализмом развојних линија' јер генерална намена Плана је да промовише нови развој, а не да ограничава постојећи и исто је кориговано Планом из 2012 године.

Политика рационалног искоришћавања постојећег урбаног земљишта следи се и даље овим Планом. Планом²²⁵ је одређено да урбано подручје градског обухвата 7.656,40 ха, што је повећање за око 8% у односу на плански урбани опсег Планом из 1985 године. За привредне активности додељена је површина од 1.774,34 ха од које за индустријску намену

²²³ "Закон за слободни економски зони", *Службен весник на РМ бр. 56/99* (Скопје: Службен весник на РМ, 1999), стр. 2777-2785.

²²⁴ Детаљније видети у *Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 4 - Документациона основа на планот* (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр. 260.

²²⁵ Детаљније видети у *Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 3 - Билансни показатели на планските решенија* (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр. 4-5.

укупна површина од 1.050,29 ха (за индустријске зоне површина од 938,03 ха; за грађевинску индустрију 40,52 ха; и за слободну привредну зону 71,74 ха). Планом се не врши разграничење ове површине према конкретним индустријским подручјима у граду.

Према подацима које наводе планери²²⁶ укупна ангажована површина за привредне активности у граду 1998 године износи 1.367,42 ха од којих доминира индустријска намена земљишта са 824,15 ха (за индустрију и рударство 747,46 ха и за грађевинску индустрију 76,69 ха). Према фактичком стању из 1998 године нови урбанистички план предвиђа повећање површине за индустрију за додатних 226,14 ха. Ово повећање планира да се оствари кроз повећање територије за индустрију за 190,57 хектара, пренамену (смањење) локације грађевинске индустрије од 36,17 ха и нова подручја слободне привредне зоне од 71,74 ха. Фактичка и планирана индустријска површина приказана је у Табели 5.8.

Табела 5.8 Индустријска површина у Скопљу, 1998-2010 године

Зона	Постојећа површина индустрије у граду 1998 године (ха)	Планирана површина индустрије у граду за 2010 годину (ха)
Североисточна зона	469.47	Н/П
Југоисточна зона	197.7	Н/П
Западна зона	95.35	Н/П
Распредељено	61.63	Н/П
Укупно	824.15	1050.29

Извор: аутора према подацима из *Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 3 - Билансни показатели напланските решенија* (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр. 4.

Планом из 2002 године запажа се тренд смањења планиране површине индустрије у граду у односу на планиране површине индустрије Планом из 1985 године (1.050,29 ха наспрам 1.269,6 ха види Табела 4.10).

²²⁶ *Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 3 - Билансни показатели напланските решенија* (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр. 4.

5.2.2. Генерални урбанистички план Скопља 2012 године

Најнови документ о планираном урбанистичком развоју Скопља донет је крајем 2012 године. Основни разлози за доношењем новог плана, између осталог, произлазе из потребе за: обезбеђивањем континуитета у урбанистичко-планској документацији, имајући у обзир да је перспективна етапа од 10 година одређена Планом из 2002 истекла; усаглашавањем урбанистичких докумената новим планским документима о просторном развоју земље и региона²²⁷; одређивањем дугорочних циљева организације и уређивањем простора у контексту могућности и ограничења наметнуте потребом за заштитом животне средине; и обезбеђивањем услова за одрживим економским и друштвеним развојем града и ширег региона. "Процес системских трансформација у држави тражи другачије урбанистичке одговоре на просторне потребе, урбанизам који на нови начин и различитог сензибилитета реаговаће на наслеђене просторне изазове [г]рада, применом динамичног, флексибилног и одрживог урбаног модела, који ће се симултано адаптирати на интензитет и брзину глобалних промена."²²⁸

План из 2012 године омогућава успостављање новог урбаног модела развоја града. То је "... урбани модел чији основни прерогатив води ка смањењу загађености, минимизирању коришћења необновљивих ресурса, приступ храни, коришћењу локалних материјала, минимизирању транспорта и незапошљености. Овај урбани модел и структура града омогућава развој свих форми, садржаја и функција и представља нову

²²⁷ "Закон за просторно и урбанистичко планирање", *Службен весник на РМ бр. 51/2005* (Скопје: Службен весник на РМ, 2005); "Просторен план на Република Македонија", *Службен весник на РМ бр. 39/2004* (Скопје: Службен весник на РМ, 2004); Просторен план на Скопски регион 2005-2020 (нацрт верзија).

²²⁸ *Генерален урбанистички план на град Скопје 2012-2022 Книга 1* (Скопје, Агенција за планирање на просторот, 2012), стр. 1.

способност за управљањем градским земљиштем.²²⁹ План полази од принципа одрживог развоја као полазни приступ планског привредног развоја који у себи интегрише процесе трансформације и економског развоја услед унапређења животне средине и побољшања услова живљења становника у региону. Овај План базира се на новим приступима у урбанистичком планирању: комплексност и интегралност, мултидисциплинарност и интерактивност.²³⁰

Приступ комплексности и интегралности подразумева стварање прижељкиваног окружења за све урбане функције као рад, становање, рекреација и то не само на простору и територији унутар Планом одређене границе града већ и на његове контактне зоне у ширем простору региона. Овакав приступ полази од становишта да постојеће границе града не одражавају реалност у урбаном развоју. Просторни развој града убудуће је могући једино кроз т.з. 'компактни град', град који је истовремено и покретач економског раста и еколошка средина и место напредног демократског, културног и друштвеног развоја. То је "... [г]рад, посматран као екосистем [који] искориштава друге системе како би одржао или повећао властиту комплексност. Ограничавање искоришћавања система, узимајући у обзир принципе њиховог одговарајућег функционисања и чинећи их одрживим је оптимална стратегија како би се завршио модел територијалног планирања. Ако је један део модела компактан комплексни град, други део сачињен је од комплексних, развијених природних система и ткиво усева, пашњака и оgrade, стварајући разнолики мозаик који успоставља неопходну рамнотежу

²²⁹ Ibid., стр. 5.

²³⁰ Генерален урбанистички план на град Скопје 2012-2022 Книга 2 (Скопје, Агенција за планирање на просторот, 2012), стр. 394.

између искоришћавања и успех који обезбеђује њихово очување. Мозаик је систем мрежа који се показао као одржив вековима у уздржаној Европи."²³¹

Увођење мултидисциплинарног приступа у урбаном планирању укључивањем експерата и стручњака из различитих научних области (економије, политике, социјалне науке, екологије) омогућава израду стратегије просторног развоја у свим сегментима и проналажење најоптималних решења како би се постигли планирани циљеви. Мултидисциплинарност се огледа у следећим подручјима и циљевима Плана²³² циљеви повезани са будућим територијалним развојем града; са организацијом просторних целина; са лоцирањем и међусобном релацијом наменских садржаја; са организацијом саобраћајне и комуналне инфраструктуре; са квалитетом животне средине; са очувањем и афирмацијом природних вредности и вредности непокретног културног наслеђа. Сваки од ових општих циљева је затим детаљније разрађен кроз посебне циљеве који су одређени развојним перспективама националне и локалне економије и планским правцима развоја осталих компонената урбане структуре града. Планом се требају постићи дугорочни циљеви одрживог просторног развоја кроз изналажење најприхватљивије трајекторије еколошког економског развоја, усмеравање развоја у планирани опсег града и искоришћавање могућности које произлазе из постојећих наслеђених проблема.

Приступ интерактивности произлази од саме постављености Плана као основни планерски документ од којег даље треба да произађу детаљни урбанистички планови према планским и функционалним захтевима како би се постигао одржив економски развој. "Генерални урбанистички план је

²³¹ Salvadaor Rueda, "City Models: Basic Indicators" (Quaderns 225, 2000) цитирано у: Manuel Gausa et. al., *The Metapolis Dictionary of Advanced Architecture: City, Technology and Society in the Information Age*, (Barcelona: Actar Birkhauser Distribution, 2003), стр. 580.

²³² Генерален урбанистички план на град Скопје 2012-2022 Книга 1 (Скопје, Агенција за планирање на просторот, 2012), стр. 8-10.

стратешки развојни план са општим елементима просторног развоја и уједно основни документ за усмеравање и артикулацију функционалног, садржинског, капацитативног и обликованијег израза [г]рада.²³³ Читава заједница локалне економије учествује у процес стратешког планирања укључујући различите субјекте из јавног, приватног и невладиног сектора да би се идентификовао заједнички интерес локалне економије и избалансирао привредни развој подручја са потребама за заштиту животне средине. На овај начин омогућава се већа кооперативност субјеката и креирање заједничке платформе за развој локалне економије.

Опсег града према подацима из Плана²³⁴ из 2012 износи 8.790,04 ха и представља повећање градске урбане територије у односу на План из 2002 од 1.133,64 ха или 14,8%. Према пројекцији о демографском развоју региона и града наведеним у Просторном плану скопског региона²³⁵ очекивања су да ће у региону бити око 600.000 становника, при чему су могуће две варијантне. Прва варијатна полази од процентуалног учешћа Скопског региона код укупног становништва Републике Македоније од 27,% (према Попису становништва из 2002 године) које би се задржало и до 2020 године, док друга варијанта полази од актуелне манифестације и тенденције демографског развоја у региону. Планиране пројекције о укупном броју становништва у граду и региону приказане су у Табели 5.9.

У планираном периоду очекивања су да ће се у граду динамизирати економски развој што ће условити промену у структури производног и сервисног сектора и промене у наменском коришћењу грађевинског земљишта.

²³³ Ibid., стр. 1.

²³⁴ Детаљније видети у *Генерален урбанистички план на град Скопје 2012-2022 Книга 3* (Скопје, Агенција за планирање на просторот, 2012), стр. 682.

²³⁵ *Просторен План на Скопски Регион 2005-2020* (нацрт верзија), (Скопје: Агенција за планирање на просторот, 2005), стр. 290.

Табела 5.9 Демографски развој Скопља, 2002-2020 године

	Попис становништва 2002	Пројекција I 2020	Пројекција II 2020
град Скопје	506.926	538.100	521.130
Скопски регион	71.218	80.200	76.680
Укупно	578.144	618.300	597.810

Извор: аутор према подацима о попису становништва 2002 из <http://makstat.stat.gov.mk/pkweb2007bazi/DialogSaveshow.asp> приступљено 25 новембар 2013; податке за Пројекција I и II из *Просторен План на Скопски Регион – Нацрт* (Скопје: Агенција за планирање на просторот, 2005), Табела 87 и 88, стр.291

Према Просторном плану скопског региона²³⁶ пројектоване стопе раста БДП за град и његов регион крећу се у распону од 5,5% до 7,5%. Да би се постигле ове стопе у структури индустрије треба да доминирају нове пропульзивне индустријске гране, са извозно оријетисаним домаћим предузећима на европском и светском тржишту, нови капацитети и ангажовање нове радне снаге од стране страних компанија. Индустрија је и даље значајна за будући развој града иако иста није примарна и једина привредна активност у граду. Терцијерни сектор све више добија на значају при чему структурне промене привреде треба да омогуће мултифункционалност у понуди услуга, уместо досада доминантна трговина. У планском периоду треба да се омогући и даља концентрација терцијарних и кварталних делатности чији обим и интензитет зависи од прикључења града и региона у мреже европских градова.

Од укупне површине урбаног опсега града на привредне активности отпада 1.313,58 ха (или 14,94%) од којих према Табели 5.10 на индустрију 782,19 ха (или 8,9%). Ова подручја су одређена по групама намене²³⁷; и то

²³⁶ *Просторен План на Скопски Регион 2005-2020* (нацрт верзија), (Скопје: Агенција за планирање на просторот, 2005), стр.290

²³⁷ Намена земљишта и његова категоризација у групама одређена је према "Правилник за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање", *Службен весник на РМ бр. 140/2010* (Скопје: Службен весник на РМ), стр. 72-73.

група Г - класа намена индустрије²³⁸ површине од 782,19 ха и група Б - класа комерцијалних и пословних намена површине од 531,39 ха. Према Плану из 2012 године просторна организација и дистрибуција привредних активности у планираном периоду је усаглашена са текућим стањем привредних активности у простору. У основи и даље се прати смањење индустријске активности у урбаном простору града у односу на површине утврђене Планом из 2002 године (Табела 5.10).

Табела 5.10 Планирана површина индустријско-комерцијалне намене Скопља, 2020 година

Зона	Класа Г површина (ха)	Намена Г	Класа Б површина (ха)	Класа Г и Б површина (ха)
Североисточна зона	130,32	Г2-Г4	99,93	230,25
Железара	273,97	Г1	81,92	355,89
Нова индустрија	111,2	Г2-Г4	/	111,2
Југоисточна зона	156,69	Г2-Г4	29,9	186,59
Западна зона	60,16	Г2-Г4	101,47	161,63
Расута	49,85	Г2-Г4	218,17	268,02
Укупно	782,19		531,39	1313,58

Извор: аутор према подацима из ГУП Скопје 2012 – Збирни нумерички показатели, (Скопје, Агенција за планирање на просторот, 2012), Табела Скопје збирно, стр. Непагирано.

Ово значи да ће се индустрија и даље лоцирати у постојећим индустријским подручјима у граду или у привредним и производним зонама ван планског обухвата града.

5.3. Пост-социјалистичка трансформација индустрије

Трансформација индустрије која се одвијала током транзиције одражава и подржава нове начине пословања у новом друштвеном систему

²³⁸Намена Г1 означава тешку и загађујућу индустрију, намена Г2 лаку и незагађујућу индустрију, Г3 означава сервисе и одржавање и поправљање опреме у функцији производне активности и Г4 означава складишта и магацине за складирање робе на отвореном или затвореном простору. Детаљније видети у Ibid.стр. 73.

тако да су њени просторни исходи резултирали у тржишно оријентисаној и често пута конфликтној трансформацији локације. Интегралност некадашњих индустријских подручја у граду је нарушена; индустрија је распарчена и расута у урбано ткиво. Нека подручја унутар зона још увек имају индустријску функцију, неке су запуштена некадашња социјалистичка индустрија, а није мали број локација где се обавља нова неиндустријска функција: комерцијална, услужна, административна, резиденцијална, образовна, логистичка и сл.

Истраживање овог рада базира се на теоријским концептима о процесу трансформације и реструктуисања производне активности и на теренском истраживању конкретних индустријских локација у Скопљу. Циљ истраживања је да се научно потврди и демонистрира нови просторни образац локације индустријских активности у Скопљу који је настао у пост-социјалистичком периоду. Анализа истраживања почиње од полазне хипотезе у овом раду, а то је да се *трансформација социјалистичког индустријског простора карактерише комбинацијом континуитета и промена, и да је локација нове индустријске активности резултат деловања процеса концентрације и дисперзије производних активности.*

Крајни резултати спроведеног истраживања потврдиће да су доминатни исход трансформације индустријског простора локације **напуштене** индустрије (промена) и да **дисперзни размештај индустријске активности ван урбаних граница града** има већу улогу у погледу просторног усмеравања новог индустријског размештаја. Појава и развој нових индустријских места ван граница града дисперзно размештени у појединим подручјима потврђује изражен процес децентрализације индустрије и њену концентрацију у подручјима која имају локацијске предности у односу на остала подручја у Скопском региону.

Како би се потврдиле горенаведене хипотезе спроведено је истраживање на **166** појединачних социјалистичких индустријских локација (**укупно 862,4 ха**) у урбаном подручју града, на новим локацијама у оквиру

постојећих индустријских подручја и на 3 привредне и индустријске зоне ван граница града. Непостојање статистичке базе података (о демографији предузећа у граду и региону о броју, делатности и локацији); као и ограниченост временских серија, затвореност индустријских предузећа и надлежних органа јединице локалне самоуправе у погледу доставе података према унапред припремљеном упитнику у великој мери је ограничила квантитет податка о предмету истраживања. Како би се спровело истраживање аутор је приступио прикупљању података кроз теренско истраживање појединачних локација и попуњеног упитника и њихове анализе у комбинацији са подацима о локацији из геореференцијалних мапа. На овај начин утврдиће се, пресечно стање 2013 године доминатни статус трансформације конкретне локације (деиндустријализација, неиндустријска трансформација, обнова индустрије или реиндустријализација), као и карактеристике локације које условљавају њену (не)атрактивност. Кроз анализу појава нових индустријских локација у урбаном опсегу града и ван његових граница у ширем региону утврдиће се просторне тенденције процеса концентрације и дисперзије нових привредних и производних активности.

5.3.1. Методологија истраживања

Економска интерпретација појмова процеса трансформације

Не постоји јединствено прихватање дефиниције деиндустријализације и реиндустријализације у економској литератури. Дефиниција је у великој мери условљена обимом истраживања и методом приступа. За потребе овог рада ови процеси посматраће се са аспекта макроекономије (економије у целини) и са аспекта микроекономије (економије предузећа).

Са аспекта макроекономије процес деиндустријализације повезује се истовремено са смањењем учешћа запослености у производној делатности у односу на укупну запосленост и учешће производње у БДП. Међутим, оно што смо показали раније је да деиндустријализација код развијених капиталистичких земаља и код социјалистичких земаља у транзицији нема исту природу. Код развијених земаља иста је позитивна и последица је промена у економској структури земље и терцијеризације економије, док је код других негативна и резултат је економског неуспеха и проблема индустрије.²³⁹ У овом контексту је и гледиште Владимира Глигорова да, "[Д]еиндустријализација није синоним за транзицију. Зашто у неким земљама јесте или постаје, то је ствар њихове привредне политике, а у крајној анализи ствар је система јавне одговорности који у тим земљама постоји. Код мање успешних земаља у транзицији је дошло до веома значајне деиндустријализације, где читаве гране нестају. Неке индустрије су физички уништене, неке су ликвидиране или су остављене да таворе, а неке се одржавају у живот субвенцијама, чиме ће им бити запечаћена судбина, само не одмах него нешто касније."²⁴⁰ Реиндустријализација, односно поново успостављање индустријске активности посматра се у релацији економског раста услед повећања производње и запослености након деиндустријализације. Реиндустријализација је посебно неопходна и наглашава се у мерама владиних политика јер индустрија и даље за поједине земље представља најзначајни стимулатор и покретач привредног раста. У овом контексту, владине политике за реиндустријализацију код земаља у развоју "... би поправиле нешто од преране деиндустријализације, међутим ... генерално је веома тешко да се надокнаде изгубљени производни капацитети, због фактора који утичу на микро ниво као што је губитак

²³⁹ Детаљније видети у R.E.Rowthorn and R Ramaswamy, *Deindustrialization-Its Causes and Implications, IMF Working Paper WP/97/42 (1997)*

²⁴⁰ Владимир Глигоров, *Деиндустријализација*, <http://www.emg.rs/vesti/srbija/1206.html>, приступљено септембар 2012 године.

учешћа на тржишту, фиксног капитала, повезаност и са изворима инпута и са тржишта аупута, вештине, прећутно знање, и остали институционални квалитети који су изграђени кроз време."²⁴¹ Политика реиндустријализације како економисти потенцирају мора бити конзистентна и ефикасна, заједно са стабилним макроекономским окружењем које не би допринело даљем паду индустријске активности. Исто није лако да се постигне.

Са аспекта микроекономије процес деиндустријализације односи се на корпоративно-економске трансформације конкретног предузећа које се манифестују кроз значајно смањење обима производње и броја радника, промене делатности у неиндустријским или трајно напуштање производне активности. Са ове перспективе реиндустријализација се повезује са новим економским, корпоративним и пословним моделима предузећа који су усмерени ка већој и бољој искоришћености фактора производње, флексибилности и екстернализације пословања, нове хијерархије управљања, нових високопродуктивних индустријских грана или делова производног процеса које генерирају највећу вредност у процесу производње.²⁴²

Код социјалистичких земаља успешност економског реструктурирања индустријских предузећа у највећем делу зависи од крајњег исхода процеса трансформације економије, јер предузећа су микро елементи те трансформације. Република Македонија и град Скопље нажалост нису успешна прича транзиције.²⁴³

²⁴¹ Fiona Tregenna, Manufacturing Productivity, Deindustrialization, and Reindustrialization, UNIWIDER Working Paper No. 2011/57 (2011), p.17.

²⁴² Детаљније видети у Allen Scott, "Flexible Production Systems and Regional Development: The Rise of New Industrial Space in North America and Western Europe", Research Paper No 168, (Toronto: Centre for Urban and Community Studies University of Toronto, 1988).

²⁴³ Интеграција у Европској Унији и НАТО-у обезбедели су новим чланицама економски успех трансформације и безбедност и сигурност територијалног интегритета. Повећање чланства ЕУ током ове задње деценије одвијало се у неколико наврата. Источна Немачка је била прва која је постала део Уније као резултат уједињења земље 1990 године. Затим су

Промене у индустрији у пост-социјалистичком периоду значајно утичу на како Ева Кис наглашава "... секторску и функционалну поделу, пејсаж и друштвену структуру града"²⁴⁴ јер градови су примарне фокалне тачке нове потенцијалне логистичке и производне активности Европе. Просторне промене код индустријских локација су различите у појединим индустријским подручјима (индустријске зоне или издвојена индустријска места), као и различита за поједина предузећа лоцирана у истом индустријском подручју или зони.

У Скопљу на подручју некада одређеном за индустрију истовремено се одвијају процеси деиндустријализације (напуштање индустријске активности или њена замена другим функцијама), обнова индустријске активности и реиндустријализације. Како би се квантифицирале у простор утицаји процеса економског реструктуирања предузећа, свака појединачна анализирана локација одређена је кроз следеће карактеристике локације:

- **Урбанистичке карактеристике локације:** површина локације, проценат изграђености, коефицијент искоришћености и стање објеката;
- **Статус активности локације:** напуштена индустрија, трансформисана индустрија, обновљена индустрија и реиндустријализација;
- **Постављеност локације у граду:** близина урбаног центра и директан приступ фреквентној саобрћајници; и
- **Степен загађења локације:** мали, средњи или велики.

Урбанистичке карактеристике локације у овом истраживању

се 2004 године прикључиле Чешка, Естонија, Мађарска, Латвија, Литванија, Пољска, Словачка и Словенија. 2007 године Бугарска и Румунија постале су чланице Уније. Задње Хрватска 2013 године постаје чланица. Западни Балкан (Македонија, Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина и Албанија) и даље остају иза граница ЕУ, иако су поједине земље постале чланице НАТО-а (Албанија).

²⁴⁴ Eva Kiss, Major trends in the development of industrial areas of Budapest in the early 21st century, *Hungarian Geographical Bulletin* 2009. Vol. 58.No.3, стр. 163.

израчунате су користећи податке из геореференцираних мапа и анализа на терену о спратности и физичком стању објеката. Дигитална геореференцирана мапа омогућава прецизност у утврђивању података о величини локације, површини грађевинских објеката и пропратне инфраструктуре и тиме одређивање коефицијената искоришћености локације. Њихова примена у комбинацији са подацима прикупљеним из различитих извора (пре свега подаци прикупљени са терена и упитника) омогућава креирање нових информација.

Статус активности локације одређен је кроз податке из анализа конкретне индустријске локације: напуштена индустрија класификована је кроз критеријуме детаљније појашњене у делу 5.3.2 Деиндустријализација ; трансформација индустрије утврђена је кроз фактичке неиндустријске намене локације; обнова индустрије произлази када се на локацији задржава иста индустрија независно дали је то реструктуисано социјалистичко предузеће или је ново предузеће које је активно у истој индустријској грани; и реиндустријализација настаје када се на постојећим социјалистичким индустријским локацијама јавља нова индустријска грана, чиме је производна компонента и даље везана за локацију.

Подаци о постављености локације у граду одређени су кроз податке о даљини локације од центра града и класификације градских саобраћајница. Према удаљености од градског трга "Македонија" одређене су изотеле радијуса од 3 км, 5 км, 7 км и 9 км. Локације са директним приступом фреквентним саобраћајницама су оне које имају приступ до саобраћајнице класификоване као магистралне улице и/или сабирне улице.²⁴⁵

²⁴⁵ Саобраћајнице су у граду класификоване према "Правилник за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање", *Службен весник на РМ бр.63/12*, (Скопје: Службен весник на РМ, 2012) стр. 26-27 на магистралне улице (које могу бити транзитне магистрале и градске магистрале) и на сабирне улице. Према *Генерален урбанистички план на град Скопје 2012-2022 Книга 1* (Скопје, Агенција за планирање на просторот, 2012), стр. 8-10, стр. 294 - 301 и фактичко стање из 2013 године фреквентне саобраћајнице у граду Скопљу представљају следеће

Степен загађења локације утврђен је индиректно кроз документе о загађености града у ЛЕАП 2²⁴⁶. Велико загађење локација додељено је оним индустријским местима која представљају 'вруће еколошке тачке' и за чије је расчишћавање потребна додатна експертиза и финансије. Према ЛЕАП 2 за Скопје су то локације предузећа "ОХИС", кожара "Годел" и депонија троске код Железаре.²⁴⁷. Локацијама са производним

улице. Градске магистрале: ул. Словенечка, бул. Босна и Херцеговина, бул. Киро Глигоров (Војводина), бул. Србија, бул. Илинден, бул. Гоце Делчев, бул. АСНОМ, ул. Сарај, бул. 8-ми Септември, бул. М.Косовска Бригада, бул. Св.Климент Охридски, бул.А.Попов (М.Андонов Ченто), ул. Л.Трповски, бул.Х. Тодоровски Карпош, ул. Цветан Димов, бул. Крсте Мисирков, бул. Кочо Рацин. Транзитне магистрале: бул.Никола Карев и бул. Александар Македонски. Сабирне улице: ул. Ѓорче Петров, ул. Војвода В.Чакаларов (А.Џиборовски), ул. Московска, бул.Партизански одреди, ул. Рузвелтова, бул. ВМРО, ул. Димитрије Чуповски, ул.Даме Груев, ул. Филип Втори Македонски (Војвода В.Ациларски), ул. Мирчев Ацев, ул. Трета М.Бригада, ул. 12 М.Бригада, ул. Перо Наков, бул. Јане Сандански, бул. Видое Смилевски Бато, ул. Васко Карангелевски, ул. Благоја Стефковски, ул.Христо Татарчев (С.Ковачевиќ), бул. Кузман Јосифовски Питу, бул. Борис Трајковски (Првوماјска), ул. Народни Херои, ул. Фрањо Клуз, ул. Димо Хаџи Димов, ул. Антон Попов (Огњан Прица), ул. Јордан Мијалков (Железничка), ул. Св.Кириј и Методиј (М.Х.Јасмин), ул. Мајка Тереза (Водњанска), ул. Т. Александров (С. Аљенде), ул. Љубљанска, ул. А.Урдаревски, ул. Бутелска, ул. Лепенец, ул. Џон Кенеди, ул. Боца Иванова, ул. Беласица, ул. 16та М.бригада и ул. Индира Ганди (Шуто Оризари).

²⁴⁶ Локален акционен план за животна средина ЛЕАП 2, (Скопје: Град Скопје, 2011).

²⁴⁷Предузеће кожарске индустрије "Годел" представља високо загађену локацију где је због производног процеса штављења коже земља контаминирана са остаци, органским суспензацијама и тешким металима, према ЛЕАП 2 највеће присуство је детектирано металом хрома (Cr) 14.400 mg/kg земље. Детаљније видети у Локален акционен план за животна средина ЛЕАП 2, (Скопје: Град Скопје, 2011), стр. 44. Депонија троске лоцирана у подручју индустријске зоне "Рудници и Железарница" ван урбаног опсега садржи отпад из производних процеса: отпад из рефракције, талог из пречиститељних станица, отпадних уља и сл. Према подацима наведеним у ЛЕАП 2 површина индустријског отпада процењена је на око 133.000 м² нето висине од 19 м и сачињена је од силиката, оксида, занемарљивих трагова олова и осталих тешких метала. И пред тога што су задње анализе показале да ризик овог индустријског отпада није како се претпостављало због

активностима додељен је статус средње загађене, док локацијама грађевинске индустрије и складиштима додељен је статус мало загађене.

Детаљни преглед карактеристика истраживаних локација представља интегрални део овог рада и исти је помештен у ПРИЛОГ А: Преглед карактеристика истраживаних локација социјалистичке индустрије Скопља, док су сумарни резултати трансформације истраживаних локација представљени у Табели 5.11.

Табела 5.11 Сумарни преглед трансформације истраживаних локација социјалистичке индустрије Скопља, 2013 године

Социјалистичка индустрија	Западна зона	Југоисточна зона	Расута индустрија	Рудници и Железарница	Североисточна зона	Укупно
Укупна површина (ха)	723.688	2.283.597	818.853	2.744.875	2.052.956	8.623.974
Бр. локација	15	33	38	14	66	166
Напуштена Индустрија (ха)	93.590	1.170.835	436.733	1.661.052	1.077.141	4.439.351
Бр. напуштених локација	4	12	15	8	26	65
Функционална трансформација (ха)	17.912	32.111	190.380	0	120.714	361.117
Бр. Трансформисаних локација	2	5	10	0	8	25
Обнова индустрије (ха)	602.363	1.074.609	168.471	1.083.823	732.573	3.661.839
Бр. обновљених локација	8	15	12	6	26	67
Реиндустријализација (ха)	9.823	6.042	23.274	0	122.528	161.667
Бр. реиндустријализованих локација	1	1	1	0	6	9

Након 1991 године економско реструктуисање предузећа постаје императив. Подстакнуто генералним променама у друштву, пре свега увођењем

близине града и станбених насеља иста мора бити санирана. Детаљније видети у *Локален акционен план за животна средина ЛЕАП 2*, (Скопје: Град Скопје, 2011), стр. 44-45.

тржишних односа у економији и права приватног власништва, отпочиње процес реорганизације и трансформације. Индустијска предузећа некадашњи гиганти производне активности трансформисали су се на различите начине. Она предузећа која су престала да постоје затворила су своје погоне и прекинула производне делатности остављајући иза себе напуштене објекте и локације. Друга су наставила са производном активношћу организована или у јединствено предузеће, или, као последица организационе трансформације, фрагментирала су се на посебне делове компаније, односно посебна друштва где су се одвијали посебни производни процеси и економске активности. Није занемарљив број предузећа која су променила своју активност и од производних предузећа наставила активност у остале привредне делатности, најчешће трговину. Заједничка карактериска ових различитих начина трансформације предузећа је драстично и драматично смањење индустријске производње и укупне запослености у индустрији. Индустрија у граду стрмоглаво губи тло, заостаје, смањује се или трајно нестаје. Процес деиндустријализације постаје типична манифестација економске трансформације предузећа, и као што ће овај рад показати и доминатна просторна манифестација трансформације индустрије.

5.3.2. Деиндустријализација

Трансформација индустријског простора услед утицаја процеса деиндустријализације је резултат иствременог деловања следеће две тенденције: тенденција напуштања индустријске активности са конкретне производне локације и тенденција функционалне трансформације локације.

Напуштање индустрије активности, било да је трајно или привремено, најчешће има негативну конотацију и повезује се трајним смањењем индустријске производње и запослености. Са друге стране, функционално

преструктуисање има позитивну конотацију јер представља искоришћавање нових могућности које произлазе из нових економских активности у граду као резултат увођења тржишне економије.

5.3.2.1. Напуштена индустрија

Не постоји општо прихваћена дефиниција о напуштеним индустријама (браунфилда) на територији Европе, чак ни за земље чланице Европске Уније. Најшири опсег дефиниције браунфилда одређен је од стране CABERNET-а где се овај појам односи на "... подручје које је оштећено од некадашњих корисника или од околних подручја; које је напуштено или недовољно искоришћено; које је лоцирано у целини или делимично у развијена урбана подручја; за које је неопходна интервенција како би могло да се поново користи; и које може имати стварне или претпостављане проблеме загађења."²⁴⁸

Подручја напуштене индустрије генерално су сачињена од мноштва појединачних различитих локација различите величине које су различито лоциране у односу на шире урбано окружење и представљају значајни елемент градске структуре. Она се јасно издвајају од остале урбане територије и најчешће доминирају у целини слике конкретног урбаног простора. Идентификовање ових подручја унутар града је неопходно како би се одредиле могућности за њихово поновно коришћење и утврђивање потенцијала за поновну употребу, јер како Ева Кис наглашава то су "... 'златне резерве' за будући раст града."²⁴⁹

²⁴⁸ CABERNET- Concerted Action on Brownfield and Economic Regeneration Network, <http://www.cabernet.org.uk/?c=1316>, приступљено на 20 јули 2013.

²⁴⁹ Eva Kiss, "The evolution of industrial areas in Budapest after 1989", in: Kiril Stanilov, eds, *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, (Dordrecht: Springer, 2007), стр.154.

Напуштена подручја социјалистичке индустрије на територији Скопља анализираће се кроз пресечан статус/стање локације и објекта 2013 године. У Републици Македонији и посебно за град Скопље није урађено истраживање ове проблематике. Такође не постоји статистичка база података која би обезбедила довољно информација и индикаторе о подручју напуштене индустрије и њихове промене. Као резултат овога не може се са сигурношћу утврдити статус конкретне локације/предузећа која је недовољно искоришћена или је повремено искоришћена. Статус индустријских локација одређен је кроз податке добијене анализом локација и упитника попуњених у непосредним разговорима са појединим лицима која су, или била запошљена у некадашњим индустријским предузећима. Овај метод истраживања због флексибилности и непосредности у прикупљању података омогућава сагледавање значајних детаља, као и информације које нису лако доступне јавности. Ипак као и сваки квалитативни метод садржи извесну дозу субјективности како од стране саговорника тако и од стране истраживача. Ово је посебно значајно код локација са граничним статусом/стањем, при чему процена статуса локације вероватно садржи маргину грешке и употреба ових података за друге сврхе треба се користити са извесну дозу ограничења. И поред горе набројених ограничења код одређивања статуса локације, мапирање представља јединствен извор података за даљу анализу предмета истраживања. Статус локације одређен је само за некадашње социјалистичке индустрије, при чему локације напуштене индустрије створене у транзиционом периоду нису предмет овог истраживања. Такође, проблематика напуштене индустрије за ово истраживање је представљена кроз пресечно стање из 2013 године и због ограничења у прикупљању података иста се не може следити кроз промене у простору и времену. Посебно се мора потенцирати и проблем опсега дефиниције појма напуштене индустрије. Наиме једнозначна дефиниција у великој мери може искључити поједине локације. На пример ако се напуштена индустрија дефинише само кроз критеријум активности

локације, локације које су загађене и још у функцији биле би изузете. Слично је и када би се подручја напуштене индустрије третирали само она која су лоцирана у градским срединама, тиме би локације ван градске територије у близини града биле такође изузете.

За потребе овог истраживања појам напуштене индустрије третираће локације некадашње социјалистичке индустрије пре свега производне и грађевинске, као и локације са придружним објектима и сервисе у функцији индустрије које су лоциране у граду и које су комплетно или повремено напуштене и/или која су недовољно искоришћене. Простор транспортне инфраструктуре у функцији социјалистичке индустрије, напуштени објекти различитих функција и подручја за војне потребе, нису предмет истраживања. Полазећи од критеријума садржаних у дефиницији **CABERNET**-а да конкретна индустријска локација предмет истраживања добије статус напуштена индустрија потребно је да испуњава један од следећих критеријума:

(1) неактивна или напуштена; (2) недовољно искоришћена или са великим смањењем некадашње активности; и (3) повремено коришћење са веома малим интензитетом.

Користећи ову дефиницију кроз спроведено истраживање извршено је мапирање статуса појединих локација. На овај начин израчуната је укупна површина индустријског урбаног земљишта која има третман напуштене индустрије и истовремено су утврђене границе напуштене индустрије. Резултати процеса мапирања статуса напуштене социјалистичке локације индустрије приказани су у Табели 5.12.

Према подацима из табеле може се закључити да укупна површина напуштене индустрије (443.9 ха) износи **51,47%** од укупне анализиране индустријске површине у граду (862,4 ха) или **56,76%** од укупне индустријске површине града утврђене Планом из 2012 године (782,2 ха према Табели 5.10). Размештај локација напуштене индустрије у Скопљу који је утврђен истраживањем приказан је на Мапа 5.1 Напуштена социјалистичка

индустрија Скопља 2013 године на основу израђене мапе Просторног размештаја индустрије из 1991 године (Мапа 4.9).

Табела 5.12 Преглед локација напуштене индустрије Скопља, 2013 године

Напуштена индустрија	Западна зона	Југоисточна зона	Расута индустрија	Рудници и Железарница	Североисточна зона	Укупно
Површина напуштене индустрије (ха)	93.590	1.170.835	436.733	1.661.052	1.077.141	4.439.351
Бр. напуштених локација	4	12	15	8	26	65
Неактивна индустрија (ха)	93.590	1.139.341	421.904	121.734	350.183	2.126.752
Бр. локација неактивне индустрије	4	9	13	1	14	41
Недовољно коришћена индустрија (ха)	0	31.494	14.829	612.537	719.345	1.378.205
Бр. локација недовољно коришћене индустрије	0	3	2	4	11	20
Повремено коришћена индустрија (ха)	0	0	0	926.781	7.613	934.394
Бр. локација повремено коришћене индустрије	0	0	0	3	1	4

Анализом просторног размештаја локација напуштене индустрије може се закључити да су исте расуте по целој територији града, како унутар свих индустријских зона тако и код расуте индустријске локације. У Југоисточној индустријској зони посебно су издвојене према величини локације следећих предузећа: "ОХИС" (Слика 5.3 и Слика 5.4), "Стаклара Скопје" (Слика 5.5 и Слика 5.6), отпад "Макпетрол", "Македонија табак" и АДГ "Пелагонија" (Слика 5.7). У Североисточној индустријској зони посебно издвајамо локације предузећа: ФАС "11 Октомври" (Слика 5.8), "Комуна АД" (стара локација) (Слика 5.9), "Жито Лукс" (Слика 5.10), "Жито Скопје" (Слика 5.11), "Светлост", "Македонски фоклор", "Газела" (Слика 5.12), "Годел" (Слика

5.13), "Технометал" (Слика 5.14), део "Кланица и хладњаче" (Слика 5.15), део "МЗТ Скопје" (Слика 5.16), "Скопска млекара", "Глорија" и део "Рудници и Железарница Скопје". У Западној зони за најзначајније локације напуштене индустрије издвајамо локације део ГРО "Маврово" (Слика 5.17) и "Макпетрол Темко". Најрепрезентативни примери напуштене расуте индустрије представљају локације следећих предузећа: "Алумина"²⁵⁰ (Слика 5.18), "Треска" (Слика 5.19), штампарија "Гоце Делчев", "Цветан Димов" (Слика 5.20), "Купром" (Слика 5.21), "Типо", део ГП "Гранит" и део АДГ "Пелагонија" (Слика 5.22).

Циљ идентификације и систематизације подручја напуштене индустрије лоциране унутар града произлази из неопходности одређивања потенцијалне могућности њиховог поновог коришћења чиме би се истовремено побољшала ефикасност у коришћењу урбаног земљишта. Могућа трансформација подручја напуштене индустрије на територији града је одређена према Кис²⁵¹ следећим факторима: место локације напуштене индустрије у односу на индустријска подручја, у односу на урбани простор, (не)повољност околног окружења, величина саме локације, и намена земљишта утврђена урбанистичким планом. Генерално, према овим факторима локације напуштене индустрије које су мале величине и које су лоциране у централним градским подручјима, које су окружене резиденцијалним, комерцијалним или рекреативним урбаним функцијама и за које нема ограничења у намени коришћења земљишта вероватно ће се брзо и ефикасније трансформисати кроз приватне иницијативе (детаљније видети у 5.3.2.2 Неиндустријска намена локације). Велике индустријске

²⁵⁰ Фабрика "Алумина" 2007 године путем отвореног међународног тендера продата је изралској компаније некретнина Газит Глобе Лтд. Понуда страног инвеститора износила је око 19 милиона евра и план је био да се на овој локацију изгради тржишни центар и станбени комплекс. Локација је очишћена од индустријских објеката, инсталација и опреме али до данас нема никве активности у смеру њене функционалне трансформације.

²⁵¹ Детаљније видети у Eva Kiss, "Major trends in the development of industrial areas of Budapest in the early 21st century," *Hungarian Geographical Bulletin*, Vol. 58.No.3 (2009), p. 166.

локације лоциране у индустријским зонама, окружене индустријским активностима или услужним делатностима у функцији индустрије, које често инкорпорирају проблеме загађења околине трансформисаће се спорије. У овим случајевима промена у намени коришћења земље условљена је иницијативом шире заједнице. У овом контексту улога урбане политике за поновним коришћењем подручја напуштене индустрије је веома ограничена, јер приватна иницијатива власника и инвеститора је слободна да самостално одлучује о намени коришћења земљишта. Или како констатује Кис, "[и]ако су ова подручја веома значајна из перспективе урбаног планирања и развоја (јер реструктуисање значајно утиче на будуће урбане обрасце и функционалне структуре) локалне власти и планери имају ограничену могућност да се мешају у њихово коришћење (на пр. кроз регулацију висина зграда)."²⁵²

У овом истраживању напуштена индустрија биће представљена кроз локације предузећа хемијске индустрије "ОХИС" и дела "Рудници и Железарница Скопје" због своје величине и значаја које имају за простор града.

5.3.2.1.1. Случај "ОХИС"

Органско хемијска индустрија "Наум Наумовски-Борче Скопје" (даље у тексту "ОХИС") (Слика 5.4) некадашње највеће предузеће хемијске индустрије у Републици Македонији данас је једно од неколико предузећа губитника где процес приватизације није завршен и где је држава још увек доминатни власник. Локација овог предузећа (Слика 5.3) одабрана је као пример напуштене индустрије из следећих разлога. Прво, то је највећа локација напуштене индустрије на територији града која истовремено и доминира у Југоисточној индустријској зони (види Мапа 5.1). Друго, присутни проблеми историјског и постојећег загађења животне средине чине

²⁵² Ibid., p. 170.

да је ова локација проглашена најзначајнијом еколошком тачком у земљи која треба да се ургентно деконтаминира. Треће, трансформација власништва овог предузећа још није завршена и ово предузеће је једно од неколико предузећа где је још увек држава доминатни власник.

Изградња првих фабрика почела је 1960-тих година на локацији која је удаљена само 5км од центра града и током година својег постојања перманентно су дограђивани нови производни капацитети према принципима економије обима. Према подацима у Информативном меморандуму²⁵³ "ОХИС" је сачињен од 15 фабрика лоцираних на различитим локацијама у земљи и 17 подружница, од којих је 2010 године било активно само 7. На локацији у Југоистичној зони где је лоцирано и седиште овог предузећа на површени од око 92,4 хектара (површина изграђеног земљишта око 20 хектара) лоциране су следеће фабрике и њихови погони: фабрика "Биљана" са 6 погона, фабрика "Малон", фабрика "Пласт М" са 9 погона, фабрика "ПВА" са 2 погона, фабрика "Енергетика", фабрика "ФОМ", фабрика "ИЦН Македонија", фабрика "ОХИС-Филком" са 4 погона и многобројни придружни објекти у функцији индустрије.

2010 године Влада земље као представник доминатног акционара са учешћем од 75,6% од укупне власничке структуре, доноси одлуку о продаји свог удела путем јавног тендера. Инвеститор треба да буде компанија која је активна у сличним производним активностима и која би рестартовала ове производне капацитете. Услов продаје (према задњем јавном позиву) је да инвеститор у наредних 5 година одржи индустријску делатност друштва и задржи постојећи број запослених.

Наспрам технолошке уназађености, многобројних финансијских

²⁵³ Информативни меморандум је сачињен 2010 године од стране Министарства Економије Републике Македоније у сарадњи са ревизорском кућом Делоите Скопје у улози саветника. Детаљније видети

http://www.ohis.com.mk/sites/default/files/OHIS%20Info%20Memo_ENG.pdf,

приступљено 30 јули 2013 године.

проблема и негативних резултата пословања ово предузеће је додатно обременено и проблемом историјског и текућег загађења животне средине. Историјско загађење произлази из некадашњих индустријских активности које су се одвијале у оквиру ових фабрика. Стручњаци истичу да ова локација представља 'најврелију' еколошку тачку не само у граду већ и шире у земљи. Према ЛЕАП 2²⁵⁴, 1970-тих година преко 10.000 тона линдана (изомер хлорних органских саједињења, HCH) спакованог у челична бурад била су закопана у оквир фабрике са више од 20.000 тона земље. Укупна површина овог индустријског отпада износи око 65.000м². Иако је депонија штетног и канцерогеног инсектицида ограђена, линдан још увек представља озбиљну претњу за град, јер fine мале честице и даље трајно загађују земљу, подземне воде и ваздух. Према подацима²⁵⁵ о степену загађења спроведеног 2007 године од узорака узетих у оквиру фабрике концентрације код воде су до 300 пута веће од дозвољених, док су код земље до 100 пута веће. Загађење ваздуха честицама линдана је од 1.700-3.000 пикограма на метар кубни, док је у еколошки чистим срединама у земљи ова концентрација испод 100. Затим, ту је и загађење тешким металом живе као део производног процеса погона "Електролизе". Није спроведено истраживање о количини живе иако према ЛЕАП 2²⁵⁶ процене су да је на локацији складирано око 8 тона. Остале штетне метале и органске супстанце су такође слободно испуштане у окружењу. Текуће загађење повезано је недовољним или непостојећим механизмима за заштиту од загађивања воде, ваздуха и земље. Застарела технологија и производни процеси који се базирају на нерационалном коришћењу

²⁵⁴ Детаљније видети у *Локален акционен план за животна средина ЛЕАП 2*, (Скопје: Град Скопје, 2011), стр.44.

²⁵⁵ Детаљније видети у интервју са проф. Трајче Стафилов, Аноним, "Скопје лежи на 10.000 тони отров – надлежните спијат", *Утрински весник* (Скопје), 12.12.2011.

²⁵⁶ Детаљније видети у *Локален акционен план за животна средина ЛЕАП 2*, (Скопје: Град Скопје, 2011), стр.44.

производних инпута и неадекватно и према данашњим критеријумима неприхватљив начин одлагања отпадних продуката, доприносе и даљем загађењу животне средине. Планови о деконтаминацији и ремедијацији локације су актуелни у задњој декади и према јавно доступним подацима почевши од 2014 године па у наредних 5 година планирано је да отпочне пројекат о деконтаминацији више од 24.000 тона линдана и живе које су одложене на локацији.²⁵⁷ Да би се повећала атрактивност овог предузећа према подацима у Информативном меморандуму, инвеститор није обавезан да инвестира у деконтаминацију, односно ремедијацију загађеног земљишта. Површине искључене из понуде за продају су око 10 ха земљишта која је загађена и налази се у оквиру погона "Хербициди" и "Пестициди". Инвеститор би након деконтаминације и обнове земљишта имао право на поново коришћење ове земље.

И поред активног оглашавања још увек се није појавио ни један инвеститор који би трансформисао локацију према захтевима тендера. Након 11 неуспешних тендера за продају, Влада крајем 2013 године доноси одлуку о трајном смањењу броја радника "ОХИС"-а и исплату социјално-компензацијских пакета.

Имајући у виду гореизнесено, будућност трансформације ове локације зависи од бројних фактора и коначан исход није на видiku. Статус предузећа и даље остаје нерешен. Повећање атрактивности ове локације вероватно произлази од измена постојећих услова трансформације, као и проналажења нових начина како да се иста постигне. У овом смеру је и промена функције локације и подела целовитости локације на мање парцеле, што потврђује План из 2012 и Детаљни урбанистички план четврти за пренамену ове индустријске локације од тешке индустрије на лаке индустрије и парцелизовање локације (Слика 5.23).

²⁵⁷ Детаљније видети, Аноним, " Ке се чисти линданот во ОХИС", *Дневник* (Скопје), 03.07.2013

5.3.2.1.2. Случај део "Рудници и Железарница Скопје"

Случај са "Рудници и Железарница Скопје" (Слика 5.24) је веома специфичан јер у оквиру некадашњег социјалистичког предузећа данас функционише значајан број субјеката, чије је пословање и успешност међусебно повезано. Класификација статуса локација појединачних предузећа, која се налазе на 3 км од центра града, у оквиру ове зоне извршена је према процењеним активностима појединих субјеката 2013 године као и подацима из доступних финансијских извештаја о њиховом пословању.²⁵⁸

За потребе овог рада посебно је издвојена локација напуштене индустрије погона "Топилница" (Слика 5.25 и Слика 5.26) данас посебно друштво "Скопски Легури" ДООЕЛ, из следећих разлога: величина локације која доминира у зони и подкритеријум класификације - локација која се повремено користи (тренуто производно неактивна иако ненапуштена). Предузеће "Скопски легури" је формирано 2005 године када и постаје власник погона "Топилница" где је примарна делатност топљење фероманганове и силикоманганове руде. Ово релативно касно приватизовање погона (као посебан правни субјекат у државно власништво настаје 1997 године) произлази из неуспешних покушаја његовог реструктуисања услед неповољне цене производа на светском тржишту и неатрактивности индустријске гране пословања. Погон "Топилница" у оквиру социјалистичког предузећа почео је са производним активностима 1967 године да би 1988 године након бројних проблема прекинуо производњу сировог гвожђа. 1990-тих година полазећи од економских принципа врши се адаптација 2 пећи (од постојећих 5) за топљене манганове руде.

Локација предузећа се састоји од рудног дворишта, машина за

²⁵⁸Коришћени су јавно доступни ревидирани и неревидирани финансијски извештаји објављени на страници Македонске берзе за хартије од вредности, www.mse.org.mk и www.seinet.com.mk приступљено јула 2013 године.

пријем разних материјала (као кокс, кречњак и доломит), покривеног складишта - лигнитне хале, мини агломерације, система трака за отпремање материјала у ротационе пећи, пет ротационих пећи у којима се врши физичко-хемијска припрема руде, 5 електро редуктивних пећи, депоније троске и многобројних машина и инсталација (станице за пречишћавање техничке воде, резервоаре мазута, куле хладњаче и сл.).²⁵⁹ Локација је повезана посебним железничким колосеком за довоз руде и додатних материјала као и колосеком за одвоз сивог гвожђа до погона челичарнице. Према прорачунима аутора користећи геореференциране мапе површина локације овог предузећа износи око 72,8 ха што представља 26,5% укупне површине у овој зони.

Након приватизације "Скопски легури" почиње са производним активностима. 2008 године укупан број запослених био је 905, али због светске економске кризе и смањене потражње за овим производима број радника је значајно редукован.²⁶⁰ 2010 године врши се реконструкција постојећих капацитета и инвестира²⁶¹ се у електро пећ бр.1 која је прилагођена производњи фероникела. Према изјави генералног менаџера²⁶² током свог пословања предузеће је инвестирало у производне капацитете и заштиту животне средине око 40 милиона евра. У лето 2012 године производња је стопирана и није рестартована услед ниске цене мангана на светском тржишту. С обзиром да се ради о капацитету чије пословање зависи од цене метала на светским берзама, све док цена није повољна не постоји економска рационалност да се исто рестартује. Са пресечним стањем 2013

²⁵⁹ Детаљније видети у Аноним, *25 години Рудници и Железарница Скопје* (Скопје: РЖС,1992), стр. 12-14.

²⁶⁰ Детаљније видети у Аноним, "Економското цунами ја погаѓа и Македонија", *Вест* (2008), 10.10.2008

²⁶¹ Детаљније видети <http://skopskileguri.com/About.aspx?id=8&language=en>, приступљено 26 октобар 2013 године.

²⁶² Детаљније видети <http://www.mkd.mk/55291/makedonija/skopski-leguri-dobi-integrirana-ekoloska-dozvola>, приступљено 26 октобар 2013 године.

године ова локација је означена деиндустријализацијом, односно индустријом која се повремено користи са веома малим интензитетом.

5.3.2.2. Неиндустријска намена локације

Обнова за неиндустријске намене или 'функционално реструктуисање'²⁶³ представља промену функције некадашње индустријске локације и објеката. То су подручја где је индустријска активност прекинута и замењена неким другим привредним активностима, најчешће комерцијалним, услужним, стамбеним, административним функцијама и осталим активностима као образовање, рекреација, туризам, логистика и сл. Кис²⁶⁴ издваја два начина поновног коришћења некадашњих индустријских објеката. Први начин је 'адаптивна реупотреба'²⁶⁵ или 'рециклирање објеката' и увођење нове функције путем реновирања и обнове, тиме стварајући неопходне услове за одвијање нових активности. Други начин је 'урбана обнова'²⁶⁶, односно рушење и комплетно одстрањивање свих производних структура и објеката и изградњу нових објеката који би задовољили захтеве нове функције. Иако се функционална трансформација може постићи на оба начина, ефекат на урбани простор након трансформације је различит. Код адаптивне реупотребе постојећи објекат некадашњег индустријског капацитета се задржава, и промене се одвијају у оквиру унутрашњости, при чему не настаје промена у урбаном пејсажу. Код урбане обнове долази до радикалнијег приступа при промени функције капацитета кроз изградњу комплетно нових објеката, што условљава комплетну трансформацију локације и простора.

²⁶³ Детаљније видети у Eva Kiss, "Major trends in the development of industrial areas of Budapest in the early 21st century," *Hungarian Geographical Bulletin*, Vol. 58.No.3 (2009), стр.168.

²⁶⁴ Ibid., стр.172.

²⁶⁵ Ibid.

²⁶⁶ Ibid.

У Скопљу током пост-социјалистичког периода функционална трансформација некадашње индустрије се одвијала крајње неравномерно, како у односу на индустријски простор (било да је то расута индустрија или локације унутар самих индустријских зона) тако и у погледу нових функција (фаворизовања одређене функције у односу на остале). Промена у функцији одређена је променама у структури привреде, реалним потребама које диктира тржиште, као и износом средстава потребних за пренамену. На почетку транзиције брзи раст учешћа трговине у укупне привредне делатности и релативно мали износ средстава потребних за пренамене условио је да доминантна трансформација индустрије буде у комерцијалне сврхе. Развој производних и привредних активности, пре свега додатне потребе за комерцијалним активностима и услужни сектор са савременијим методама складирања, транспорт и услуге диктирали су пренамену постојећих индустријских локација за ове потребе. Након 2000 године, а посебно крајем 2010 године интензивирана је пренамена локација за становање, која се истовремено комбинује са модерним административним простором. Најпрофитабилнија пренамена локација унутар градске територије је управо нова станбена изградња.

Путем спроведеног истраживања карактеристика појединачних локација утврђена је укупна површина трансформисане индустрије, степен функционалне трансформације некадашњих индустријских подручја и нова намена локације. Намена појединачних локација/објеката изведена је кроз доминантне функције у простору, што је посебно значајно за оне случајеве где на истој локацији један исти субјекат обавља најразличитије привредне активности (на пример: сервис, продаја, администрација и сл.). Код ових случајева, процена аутора о доминантним функцијама у простору сматрамо да не представља увођење субјективности у истраживање, јер трансформација у непроизводне намене је оно што одређује промену намене. У овом истраживању функционална трансформација обухвата и промену индустријске намене локације од производне у складиштење, јер на

овај начин трајно нестаје производна компонента некада присутна на локацији. Код највећег дела трансформисаних локација нова намена конкретне локације је у складу са важећим Планом из 2012 (види ПРИЛОГ А). Мапирање активности трансформисане индустрије омогућиће да се добије податак о доминантним новим функцијама, као и да се генерализује повезаност трансформације локације од карактеристика локације, њена постављеност у градском простору и физичко стање конструкције и објеката. Резултати процеса мапирања статуса трансформације локације индустрије приказани су у Табели 5.13.

Табела 5.13 Преглед локација трансформисане индустрије Скопља 2013 године

Трансформисана индустрија	Западна зона	Југоисточна зона	Расута индустрија	Рудници и Железарница	Североисточна зона	Укупно
Површина функционалне трансформације (ха)	17.912	32.111	190.380	0	120.714	361.117
Бр. Трансформисаних локација	2	5	10	0	8	25
Урбана обнова (ха)	0	0	126.716	0	16.070	142.786
Бр. локација урбане обнове	0	0	6	0	1	7
Адаптивна реупотреба (ха)	17.912	32.111	63.664	0	104.644	218.331
Бр. локација адаптивне реупотребе	2	5	4	0	7	18

Укупна трансформисана индустријска површина износи око 36 ха или само 4% од укупне истраживане индустријске површине (862,4 ха), што је веома скроман степен функционалне трансформације²⁶⁷, при чему је адаптивна реупотреба доминантни начин трансформације. Размештај трансформисаних локација у граду приказан је на Мапа 5.2 Трансформисана социјалистичка индустрија Скопља за неиндустријске намене 2013 године

²⁶⁷ Степен функционалне трансформације израчунат је кроз однос површине трансформисане индустрије у односу на површине социјалистичке индустрије.

израђеној на основи мапе Просторног размештаја индустрије из 1991 године (Мапа 4.9).

За потребе истраживања, локације трансформисане индустрије груписане су према местоположају локације у подручјима града и према утицају анализираних карактеристика локација на процес трансформације. Према местоположају, локације су подељене на локације у индустријским зонама (Западна, Југоисточна, Североисточна и Рудници и Железарница) и на расуте локације унутар градске територије. Према утицају карактеристика локације на процес трансформације индустрије посебно су издвојени: близина урбаног центра (изотела са радијусом до 3 км), директан приступ фреквентним саобраћајницама и релативно добро стање објеката. Према Графикону 5.1 генерално се може констатовати да је код највећег броја трансформисаних локација испуњен више него један критеријум атрактивности локације. Код трансформисане расуте индустрије доминирају критеријуми близина урбаног центра и директан приступ фреквентним саобраћајницама, док код трансформисаних локација у индустријске зоне важнији су критеријуми стање објеката и директан приступ саобраћајницама.

Графикон 5.1 Утицај критеријума локације на трансформисану индустрију Скопља

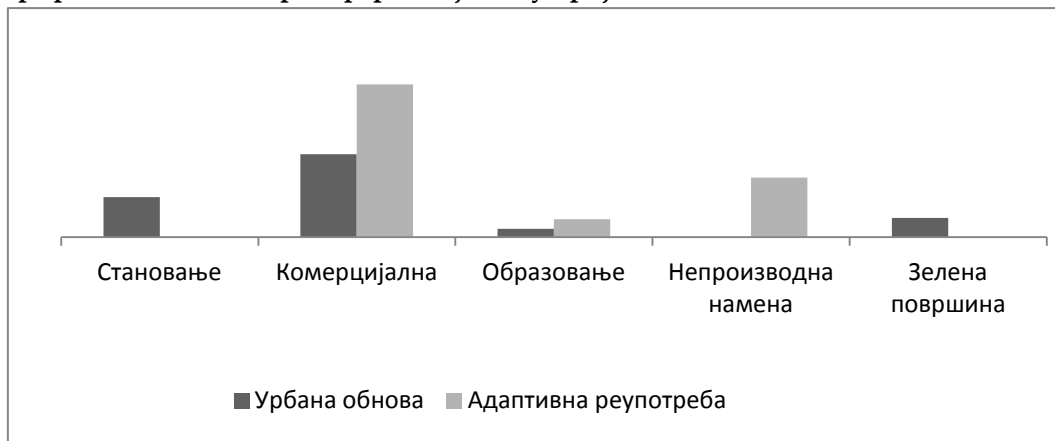
Према новим функцијама које је попримила трансформисана индустрија доминира комерцијална намена, затим следи непроизводна намена (пренамена у складишта), становање и остале функције као образовање и зелена површина. Резултати анализе приказани су у Табели 5.14.

Табела 5.14 Преглед трансформираних локација Скопља према новим наменама 2013 године

Нова намена	Западна зона	Југоисточна зона	Расута индустрија	Рудници и Железарница	Североисточна зона	Укупно	Укупно %
Становање (ха)	0	0	38.103	0	0	38.103	11%
Комерцијална (ха)	0	4.831	120.682	0	97.920	223.433	62%
Образовање (ха)	0	11.591	13.401	0	0	24.992	7%
Непроизводна намена (ха)	17.912	15.689	0	0	22.794	56.395	16%
Зелена површина (ха)	0	0	18.194	0	0	18.194	5%
Укупно	17.912	32.111	190.380	0	120.714	361.117	100%

Повезаност између нових намена локације и одабраног начина трансформације приказана је на Графикону 5.2.

Графикон 5.2 Начин трансформације индустрије Скопља и нова намена 2013 година

Очекивано је да је адаптивна реупотреба доминатни начин код пренамене у непроизводне и комерцијалне намене, иако код комерцијалне пренамене урбана обнова је такође доминатна (изградња нових комерцијалних објеката). Функционална трансформација појединих индустријских локација и објеката зависи од фактора претходно набројаних као услов за могуће пренамене локације напуштене индустрије. Оно што се мора потенцирати је да се ова промена функције одвија претежно као резултат приватне иницијативе појединаца, било власника или инвеститора.

5.3.2.2.1. Трансформација индустрије у индустријске зоне

Пренамена локација и објеката у оквиру индустријских зона према подацима из Табеле 5.13 заостаје у односу на трансформацију расуте индустрије и иста се одвија доминатно путем адаптивне реупотребе, односно обнове постојећих објеката и структура на локацији. Због изразите трансформације посебно ће бити анализирани пренамене у оквиру Североисточне индустријске зоне. На потезу поред булеvara "Киро Глигоров" (некадашњи булевар Војводина) карактеристична је трансформација следећих три локација које су удаљене од центра града 3-5км.

Локација некадашње "Кланица и ладилник" (Слика 5.15) формирана је 1950-те године. Површина трансформисаног дела објекта износи 6,9 ха на којој је изграђено укупно 12 објеката (приземних и троспратних), као кланица за крупну стоку, кланица за живину, хладњаче, енергетски објекти, стаје за крупну стоку и живину и остали придружни објекти. Израчунат проценат изграђености локације је 22,86% док коефицијент искоришћености износи $K=0,4$ (израчунати параметри су исти како за социјалистички период тако и данас). Економска трансформација овог предузећа била је неуспешна и иста је завршена стечајем друштва 2008 године. Имовина предузећа

купљена је од стране приватне компаније, ланац супермаркета "Тинекс". Променом власничке структуре извршена је обнова и пренамена једне половине хладњаче, као највећег објекта на локацији изграђеног 1980-те године, и делимична модернизација двају придружних магацина који су задржали претходну функцију. На осталим објектима није извршена никаква интервенција и исти нису у функцији. Трансформација ове локације је путем адаптивне реупотребе, где је током 2008 године од укупне површине од цца 5.300м² обновљена и пренамењена површина објекта од око 2.650м² од индустрија и складишта у велики супермаркет за прехранбене и производе за свакодневну потрошњу, "Супер Тинекс" (Слика 5.27). Постојећа конструкција објекта била је задржана у целини јер је испољавала критеријуме статике, док се интервенција и промена односила на обнову спољашњих зидова и кровног покривача, изградњу међуспратне конструкције за галеријски ниво и промена свих инсталација.

Трансформација локације предузећа "ЖАС" (Слика 5.28) формиране 1960-те године извршена је делимично путем адаптивне реупотребе 2011 године. Локација је захватала површину цца 5,5 ха и на истој је било изграђено 8 приземних и четвороспратних објекта као складишта, енергетски објекти и придружни објекти. Пре трансформације проценат изграђености локације био је 15,41%, док је коефицијент искоришћености $K=0,19$. 2009 године источни део локације који се граничи са булеваром "Киро Глигоров" на коме се налази највећи објекат површине цца 4.600м² продат је предузећу "Ројал хаус" Скопје. Површину локације од 1,7 ха нови власници су 2012 године обномом и адаптацијом трансформисали из некадашњег складишта у продајни објект назван "Big Box" (Слика 5.29) намењен за издавање. Интервенција на објекту је укључила обнову спољашњих зидова и кровног покривача и промену свих инсталација. Постојећа конструкција је задржана у целини јер је испољавала захтеве статике. Путем трансформације проценат изграђености локације повећан је и износи 26%, док коефицијент искоришћености износи $K=0,26$.

У непосредној близини маркета "Супер Тинекс" преко пута булевару "Киро Глигоров" на локацији предузећа "Скопски пазар" (Слика 5.30 и Слика 5.31) 2012 године путем урбане обнове појавио се нови објекат комерцијалне намене у коме су смештени, продајни салон беле технике "Нептун" и ланац маркета за кућни алат и материјале за уређење куће "Бриколаж" (Слика 5.32). Локација је формирана 1950-те године на површини од око 1,6 хектара на којој су била изграђена 3 приземна објекта: два складишта и администрација и отворени камионски терминал. Према подацима из геореференцираних мапа проценат изграђености пре урбане обнове био је 14,33% док је којефицијент искоришћености $K=0,14$. Трансформација ове локације је спроведена од стране постојећег власника "Скопски пазар" који је путем рушење постојећих и изградње новог објекта током 2011 и 2012 године променио функцију локације од сервисне у функцију индустрије у комерцијалне намене. Изградњом новог приземног објекта проценат изграђености повећао се на 33,04%, док којефицијент искоришћености на $K=0,33$.

Поред улице "Перо Наков" на потезу од саобраћајне петље са булеваром "Киро Глигоров" и укрштања са издвојеним железничким колосеком за предузеће "МЗТ" издвојене су следеће две локације трансформисане индустрије.

Локација предузећа "Текстил" АД формирана је 1970-тих година на површини од 0,9 хектара са два објекта: складиште и складиште са администрацијом. Процент изграђености локације износи 38%, док је којефицијент искоришћености $K=1,3$. Након трансформације социјалистичког предузећа током 1990-тих година како би опстали у новим условима пословања предузеће мења претежну делатност од складиштења текстилних производа за увоз, у складиштење и дистрибуцију прехранбених производа. Истовремено предузеће нуди и издавање магацинског и канцеларијског простора. Дobar местоположај локације (близина царинског и извозног терминала) као и одлично стање објекта условило је да 2013

године према подацима са спроведеног теренског истраживања у објекту (Слика 5.33) је смештено преко 25 правних субјеката, који се баве различитим пре свега комерцијалним делатностима. У овом објекту су смештени између осталог, и локална телевизијска кућа "ТВ Нова", салон аутомобила, производња и продајни салон фирме "Пункт мебел". Функционалном трансформацијом некадашња складишта у функцији текстилне индустрије сада се користе и за индустријску производњу намештаја, складиштење и комерцијалне сврхе (доминантна комерцијална намена).

Локација предузећа "Електрометал АД" је формирана 1960-тих година на површини од 3,2 хектара са 14 објеката, углавном приземних од којих су сви били магацини у функцији индустрије. 2004 године некадашње социјалистичко предузеће је купљено од стране приватног предузећа "Електроелемент" (Слика 5.34) и данас функционише као део групације овог предузећа. Након промене власништва, локација поприма следеће нове функције: салон аутомобила, сервис аутомобила, продајни салон електротехничких материјала, електричних апарата, ручних алата, водовод и санитарнију и бела техника. Новим привредним активностима локација у функцији складирања је трансформисана у комерцијалне намене.

Атрактивност набројаних локација за трансформације произлази од следећих карактеристика: (1) повољност локације у односу на саобраћајну повезаност са осталим деловима града и највише великих суседних стамбених зона; (2) урбанистичке карактеристике локације (велике локације које нису густо изграђене) и (3) величина и структура објеката која омогућава брзу и јефтину трансформацију за комерцијалне намене. Заједничко за све локације је да су се трансформисани објекти и делови локације користили у придружне функције индустрије као: магацини, хладњаче, површине за отворено одлагање робе и паркинг простори за транспортна средства. Објекте или делови локације који су били директно у функцији производне активности и даље представљају напуштену индустрију.

Карактеристика урбане промене у овом делу индустријске зоне је да је пренамена индустрије у неиндустријске функције подстакла интересовање инвеститора за изградњу нових објеката са комерцијалном наменом (салон аутомобила "Макаутто Стар") (Слика 5.35) као и образовне намене ("Фон Универзитет") (Слика 5.36) чиме се слика простора још више променила. Очекивања су да ће овај део града етаблирати у будуће као зона комерцијалних активности.

5.3.2.2.2. Трансформација расуте индустрије

Различито од трансформације локација унутар индустријских зона где трансформација код појединих локација не може придонети значајнијим променама урбане слике, код расутих индустријских локација и изолованих индустријских објеката трансформација доводи до комплетне промене урбаног пејсажа. Трансформисане локације расуте индустрије налазе се у подручјима близу центра са доминантним станбеним окружењем или са мешовитим и непроизводним функцијама, где се трансформација одвија доминантно путем урбане обнове (према Графикону 5.2 и Табели 5.13).

Као најкарактеристичнији пример трансформације расуте индустрије путем адаптивне реупотребе могу се издвојити: сервис "Ауто турист" у супермаркету "Веро" (Слика 5.37) и ланац брзе хране "Мекдоналдс" (Слика 5.38), складишта некадашњег предузећа "Скопско поле" у маркету "Тинекс", хотел "Порта" (Слика 5.39) и старачки дом "Мери Терзиева" (Слика 5.40), магацин железнице у галерији "Мала станица" (Слика 5.41) и штампарија НИП "Нова Македонија" у приватном "Европски универзитет – Република Македонија" (Слика 5.42). Урбана обнова код расутих индустријских локација је најзначајнија за локације фабрике "Пластика" у резиденцијалном комплексу "Македонија" (Слика 5.43), ГД "Гранит електрика" у станбеном комплексу "Гранд Престиж" (Слика 5.44), "Жито Лукс" погон Тафталице у приватној основној и средној међународној школи "Нова" (Слика 5.45).

Оно што се може приметити према Мапи 5.2 је да трансформисана расута социјалистичка индустрија доминира на потезу некадашње железничке пруге Скопље-Косовска Митровица (данас булевар "Теодосиј Гологанов") и иста је Плановима из 1965 и 1985 године била одређена као индустрија која треба да се дислоцира. Погодност и предност ових локација за искоришћавањем за намене различитије од производње произлази из атрактивности локације и доминатне станбене функција у том делу града. Практична неизводљивост дислокација индустрије у социјалистичком периоду у нове тржишне услове пословања постаје стварност. Неуспешно економско реструктуисање некадашњих индустријских предузећа омогућило је да се кроз приватне иницијативе нових власника изврши пренамена функције локације. Напуштени објекти и локације индустрије постају значајан извор урбаног земљишта за развој намена које су најпотребније са аспекта урбаног живљења и уједно непрофитабилније са аспекта власника и инвеститора. Користећи предности урбане и саобраћајне инфраструктуре најприсутнија је промена у комерцијалне, резиденцијалне, зелене површине и образовне сврхе.

У последњем периоду посебно су присутне тенденције иселјавања грађевинских предузећа са узурпираних локација уз обалу реке Вардар и у близини великих станбених зона. Ове локације грађевинских предузећа најчешће су биле кориштене као базе за експлоатацију песка, производњу бетона, паркирање тешке грађевинске механизације и сл. Кориштене као привремене локације од стране грађевинских предузећа за потребе обнове града након земљотреса 1963 године, током социјалистичког периода постала су трајна места индустријске активности. Иако је у урбанистичким плановима земљиште било намењено за зелене површине, дислокација ове индустрије није посебно третирана и потенцирана у плановима и поред очигледне узурпације. У пост-социјалистичком периоду ово земљиште није било предмет приватизације имовине грађевинских предузећа и исто остаје у власништву државе што омогућава релативно брзу трансформацију намене

локације. Планом из 2012 генерално се и даље потврђује намена ових локација одређена претходним плановима (парковско зеленило и заштитно зеленило). Новина је да се уводи нова категорија намене, то је спорт и рекреација која подразумева изградњу објеката за спорт и рекреацију уз придружне комерцијалне објекте. У овом контексту, на локацији коришћеној од стране ГП "Мавровомонт" у току је изградња хотела из ланца Хилтон "Double Tree" (Слика 5.46).

5.3.3. Обнова индустрије

Обнова индустрије подразумева најразличне промене у смеру модернизације, реконструкције и реновирања постојећих индустријских активности. Кључно за обнову индустрије су промене у смеру увођења нових производних технологија и иновација, прихватање промене тржишта, нових канала дистрибуције и нових начина управљања и организације предузећа. Посебан акценат модернизације индустријских објеката и унапређење целокупне инфраструктуре на локацију у функцији индустрије је њен наглашен еколошки карактер. Примењене технологије код обновљене индустрије треба да припадају најсавременијим технологијама прерађивачке индустрије како би се очувала животна средина. Код највећег дела предузећа обнова индустрије хронолошки следи почетак процеса приватизације предузећа и најчешће се повезује са субјектима који су радили профитабилно и у социјалистичком периоду. С обзиром да се приватизација код успешних предузећа одвијала према моделу приватизације откуп од стране менаџера и запослених, обнова индустрије код ових предузећа одвијала се паралелно са процесом приватизације. Генерално, социјалистичка индустријска предузећа почела су обновом капацитета у истој производној активности, при чему је акценат стављен на уграђивање модерније, ефикасније и мање загађујуће технологије. У категорији обнове индустрије овај рад третира и нове

привредне субјекте који су купили постојеће капацитете и наставили пословање у истој индустријској грани.

Негативни услови пословања и проблеми 1990-тих подједнако су утицали на сва предузећа. Губљење привредних веза са традиционалним партнерима, смањење страног и домаћег тржишта, изложеност иностраној конкуренцији, притисак за трансформацију имовине предузећа и усаглашавање са новим условима привредног пословања додатно је усложњавао и компликовао процес трансформације. Деиндустријализација у смислу смањења обима производње и броја запослених била је неизбежна да би се поставило производно пословање на реалнијим основама. Ова предузећа и данас након две деценије тржишног пословања нису достигла број запослених из социјалистичког периода.

Просторни ефекти обнове социјалистичке индустрије нису очигледни и лако запазиви, јер како нотира Ева Кис одвијају се "... у оквиру фабричких капија"²⁶⁸ Подаци о обнови индустрије у Скопљу изведени су кроз теренско истраживање локација социјалистичке индустрије и исти су представљени у Табели 5.15.

Табела 5.15 Преглед локација обновљене индустрије Скопља 2013 године

Обновљена индустрија	Западна зона	Југоисточна зона	Расута индустрија	Рудници и Железарница	Североисточна зона	Укупно
Површина обновљене индустрије (ха)	602.363	1.074.609	168.471	1.083.823	732.573	3.661.839
Бр. локација обновљене индустрије	8	15	12	6	26	67

Обнова социјалистичке индустрије у граду Скопљу у овом раду биће презентована кроз: обнову целог индустријског предузећа и обнову појединих делова или још названа фрагментирана обнова.

²⁶⁸ Eva Kiss, "The evolution of industrial areas in Budapest after 1989", in: Kiril Stanilov, eds, *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, (Dordrecht: Springer, 2007), стр. 159.

5.3.3.1. Тотална обнова индустрије

Обнова целог индустријског капацитета односи се на обнову социјалистичке индустрије у оквиру конкретне и целе производне локације. Трансформација ових успешних социјалистичких предузећа одвијала се у правцу нових флексибилних производних система, модернизације и инвестирања у нове производне технологије, увођење нових производа, ослобађање од несуштинских активности и фокусирање јединствено на примарне производне активности, и увођење нових начина организације производње и управљања предузећима. Као најзначајније локације и предузећа која су и даље остала пословати у индустрији и бележити успехе и значајне резултате могу се издвојити: "Алкалоид" (Слика 5.47), "Пивара Скопје" (Слика 5.48), цементара "Усје" (Слика 5.49), "Европа" (Слика 5.50), "Реплек" (Слика 5.51), "Империјал тобако" (Слика 5.52), "Сковин", "Адинг" (Слика 5.53) и "Карпош".

Размештај локација обновљене индустрије у граду приказане су на Мапа 5.3 Обновљена социјалистичка индустрија Скопља 2013 године на основу израђене мапе Просторног размештаја индустрије из 1991 године (Мапа 4.9) Интересанто је потенцирати да чак 4 индустријска предузећа, "Алкалоид", "Скопска пиварница", "Европа" и дувански комбинат "Империјал тобако" имају континуитет пословања и постојања на истим локацијама из пре-социјалистичког периода. Обнова одабраних предузећа биће даље презентована у тексту који следи.

5.3.3.1.1. Примери из Североисточне индустријске зоне

Предузећа обновљене индустрије лоцирана у некадашње индустријске 'вароши' града на удаљености од 3 км од центра града данас заузимају централне локације у Североисточној зони. Карактеристично за ове локација је висок проценат изграђености (од 34%-49%) и којефицијент

искоришћености (К од 0.62-0.9) што је последица континуираног повећања броја и/или величина објеката на релативно непромењеним површинама земљишта. На овај начин искоришћеност локације је максимална и практично немогућа је даља изградња нових објеката.

"Пивара Скопје"²⁶⁹ (Слика 5.48) када је изграђена 1924 године заузимала је територију од око 3,3 ха и била је највеће и најмодерније предузеће тог времена. Површина свих објеката (производња и администрација) била је нешто испод 6.000м². Током социјалистичког периода територија ове локације се на неколико наврата повећавала припајањем околних површина да би достигла површину од око 4,8 ха. Почетком трансформације као резултат економског реструктуисања и увођења нове производне линије, производња безалкохолних пића из компаније "Кока-кола", купљена је локација сервисног центра "Аутомакедонија" која се налази у непосредној близини на површини од 6,7 ха. Данас укупна површина ове 2 независне локације износи око 11 ха, док објекти за производњу пивских и безалкохолних брендова износе око 46.000м².

Фабрика "Европа"²⁷⁰ (Слика 5.50) основана је 1882 године као занатска радионица бонбона и ратлука и као национализовано социјалистичко предузеће сели се на нове локације у Североисточну индустријску зону 1952 године након одлуке власти да дислоцирају фабрику мермера "Македонски оникс". Затечени објекти на новој локацији, укупно 7, били су приспособљени и пренамењени потребама индустријске производње кондиторских производа. Лоцирањем у 'нове' производне погоне омогућио се значајан развој овог капацитета. Земљотрес 1963 године значајно је оштетио и уништио део фабрике тако да су разрушени погони обновљени и

²⁶⁹ Детаљније видети <http://www.pivaraskopje.com.mk>, приступљено 27 јули 2013 године.

²⁷⁰ Детаљније видети <http://www.evropa.com.mk>, приступљено на 27 јули 2013 године и у К.Ефински, С.Иконов, *Европа: Јубилејно издание по повод 90 години од постоење на фабриката 1882-1972* (Скопје: Европа), 1973.

санирани, док је уграђена нова савременија производна технологија. 1977 године постојећа локација је проширена када је предузеће керамичке индустрије "КИС" дислоцирано по препорукама урбанистичког Плана из 1965 године (Слика 4.16). Овим припајањем укупна површина локације износила је 2,7 ха док је укупан број објеката на локацији износио 11. Површина локације остаје непромењена до данас. У периоду од 1982-1989 године извршено је значајно модернизовање и повећање кроз проширавање постојећих производних капацитета путем доградње спратова на постојећим објектима. Током пост-социјалистичког периода нема значајније трансформације објеката и локације. Према подацима из геореференцираних мапа израчунат је коефицијент искоришћености за ову локацију од $K=0,9$ док проценат изграђености износи 49%.

Предузеће "Алкалоид"²⁷¹ (Слика 5.47) основано је 1936 године као погон за производњу алкалоида опиума у којем су била запослена само 17 радника. Током социјалистичког периода производни капацитети су се стално повећавали, изградњом нових и доградњом и модернизацијом постојећих истовременим повећањем првобитне локације. 1957 године изграђен је нови погон за производњу лекова у облику таблета, т.з. Галенски погон; затим 1968 године изграђен је нови погон за водену екстракцију мака; да би 1972 године била изграђена нова фабрика готових лекова као основа за модерну и савремену фармацеутску производњу. Површина ових капацитета износи око 7.000м² и представља комплетно заокружену техничко-технолошку производну целину. Најзначајнија инвестиција у пост-социјалистичком периоду је изградња нове фабрике чврстих таблетних форми укупне површине од око 12.000м² крајем 1990-тих година, која отпочиње производњу током 2002 године. Према подацима из геореференцираних мапа израчунат коефицијент искоришћености за ову локацију износи $K=0,84$ док је проценат изграђености 34%.

²⁷¹ Детаљније видети <http://www.alkaloid.com.mk> приступљено на 27 јули 2013 године.

5.3.3.2. Фрагментирана обнова индустрије

Модел обнове индустрије кроз појединачине фрагментиране делове некадашњих индустријских предузећа је карактеристична за она социјалистичка индустријска предузећа која су се током процеса трансформације капитала и приватизације поделила на више појединачних правних субјеката према посебним производним активностима или процеси који су се одвијали у оквиру великог гиганта. Код овог модела обнова индустрије поједине површине у оквиру некадашње шире локације задржавају постојећу производну функцију у постојећим објектима, док остале објекте и површине или трајно напуштају производну активност или су активне у непроизводним активностима. Ако смо констатовали да се код обнове целог индустријског капацитета иста одвија иза затворених 'фабричких капија', код фрагментиране обнове индустрије промене се одвијају иза 'врата појединачних погона', због чега просторни исходи такође нису очигледни и приметни.

У овом раду као најзначајнији примери фрагментиране обнове социјалистичке индустрије издвојена су предузећа "Металски Завод-Тито" и "Рудници и Железарница Скопје".

5.3.3.2.1. Случај "Металски завод - Тито"

Највеће предузеће у металопрерађивачкој индустрији у Републици Македонији био је "Металски завод-Тито", даље "МЗТ" (Слика 5.16). Основано 1945 године као прво социјалистичко предузеће иницијално почиње производним активностима на локацији некадашње праонице хромне руде у насељу Ђорче Петров. Већ у првим годинама рада предузећа појавила се потреба за проширењем локације и изградњу нових објеката. Социјалистичке власти одлучили су да се предузеће пресели на нову

локацију у Североисточној индустријској зони у близини сеоског насеља Маџари. 1948 године изградњом две погонске хале и складиштем предузеће отпочиње производну активност. Током социјалистичког периода бележи се констатно повећавање и диверзификовање капацитета услед техничко-технолошких карактеристика производних активности. Раст производње у овим годинама праћен је и изградњом нових објеката на локацији која се константно ширила. Повећање обима производње и број запослених, како и планови за будући развој и окрупњење предузећа налагали су потребу за реорганизацијом пословања. Према новој организацији рада 1960-тих година формиран су металуршки погон за сиве и обојене одливке "Ливница"; погон за производњу алата "Алатница"; погон за производњу опреме за кочење; погон за производњу стругова; погон за грађевинске машине; погон за производњу пумпи; и сервис за одржавање објеката и постројења.²⁷² 1970-тих година наставило се улагањем у нове и реконструисање постојећих објеката за производњу. Изграђени су нови погони за производњу зупчаника и редуктора и за производњу алата, и реконструисан је највећи део постојећих погона. Крајем 1970-тих година како би се усагласило предузеће са регулативама удруженог рада, исто је организовано као сложена организација удруженог рада (СОУР) са седам комплетних производних радних организација (РО) и то: РО "Фос", РО "Фам", РО "Фоп", РО "Хепос", РО "Пумпи", РО "Енергетика" и РО "Опрема".²⁷³

Распадом тржишта некадашње Југославије и прекид веза са иностраним партнерима, почетком 1990-тих "МЗТ" је ушао у деценију неизвесности. Након приватизације створило се око 30-так мањих предузећа повезаних са пословним процесима гиганта, од којих као најзначајније издавајемо: "МЗТ Хепос" АД, "МЗТ Фам" АД, "МЗТ Пумпи" АД, "МЗТ Лепарница", "МЗТ Фоп" АД, "МЗТ Енергетика" и "МЗТ Опрема". Ова

²⁷² Детаљније видети у Ерол Ризаов, Мирче Адамчевски и Васил Боглев, *МЕТАЛСКИ ЗАВОД - ТИТО – Скопје: 1945-1985*, (Скопје: Металски завод – ТИТО, 1985), стр. 15.

²⁷³ Ibid., стр. 115-132.

предузећа су различитим успехом наставила са радом на некадашњим локацијама. На основу теренског истраживања и подлоге из геореференцираних мапа израђена је Мапа 5.4 Фрагментирана обнова локације "Металски завод – Тито" 2013 године која приказује фактичко стање објеката некадашње локације "МЗТ"-а.

Предузеће "МЗТ Пумпи" АД настаје из РО "Пумпи" и специјализовано је за производњу различитих врста пумпи (центрифугалне, ротирајуће, делови за дизел пумпе). Након власничке трансформације предузеће ради смањеним капацитетом и бројем запослених.²⁷⁴ Како би се повећала конкурентност на тржишту у задњој деценији производња је оријентисана ка производњи нестандардизованих (специјализованих) пумпи. Предузеће поседује три објекта на локацији "МЗТ", и то: главна производна хала са администрацијом и пројектански биро са око 6.700м², објект за т.з. наменску производњу у коме су се производили делови за војну индустрију са 1.500м² и објекат за испитивачке станице са 480м². Пресечним стањем 2013 године према теренском истраживању производња се одвија само у главним производним халама, док су остали објекти напуштени.

"МЗТ Леарница" АД настаје из РО "Леарница" и специјализована је за производњу одливака гвожђа и обојених метала. Власничка трансформација извршена је 1996 године, да би 2005 године доминантно власништво преузело "МЗТ Енергетика"²⁷⁵. Након власничке трансформације 2006 године извршена је обнова производне опреме, инсталацијом нових топионичких агрегата и новим аутоматским линијама како би се заокружила производња. Производња је континуирана али смањеног капацитета.

"МЗТ Хепос" АД настаје из погона за производњу опреме за кочење

²⁷⁴ Детаљније видети <http://www.pumpi.com.mk/companyhistory.html>, присуљено 20 декември 2013 година.

²⁷⁵ Детаљније видети <http://learnica.com.mk>, пристуљено 20 декември 2013 године.

и специјализовано је за производњу комплетних система за кочење и опрему за шинска возила. Трансформисано током 1990-тих година као резултат успешних пословних политика и доказан квалитет производње током 2002 године преузето је од Поли Спа из Италије, једног од највећих произвођача опреме за шинска возила који је део корпорације Вабтек из Сједињених Америчких Држава.²⁷⁶ Након промене власничке структуре предузеће је преименовано у "Вабтек МЗТ". Према теренском истраживању предузеће производњу остварује на површини од око 15.000м² у неколико објеката у оквиру локације некадешњег "МЗТ"-а, од којих су најзначајнији: главни производни објекат, објекат ковачког одељења и објекат за галванизацију. У предузећу је запошљено око 300 радника.

Специфичан пример фрагментиране обнове је случај предузећа "Свемек" ДООЕЛ. Ово предузећа основано је 1990-тих година са 100% страним капиталом и исто је 2006 године лоцирало своје производне активности у један од објеката "МЗТ Фам"-а, предузеће у стечају настало трансформацијом "МЗТ". Полазећи од методологије истраживања, нова индустрија лоцирана у некадашњим објектима не представља реиндустријализацију јер и даље опстаје континуитет некадашње производње кроз производњу машинских делова за пнеуматику и хидраулику који се користе у аутомобилској индустрији. "Свемек" своје пословања обавља у објекту површине од око 7.100м², док је објекат површине од око 15.200м² напуштен.

²⁷⁶ Детаљније видети <http://www.polibrakes.com/english/company.htm>, приступљено 20 декември 2013 године.

5.3.3.2.2. Случај "Рудници и Железарница Скопје"

" 20 октобра 1967 године производно је почео да живи гигант црне металургије у Македонији. Протекао је први ужарени македонски челик. Са првим клицама те године је било произведено 4000 тона челичних производа. У годинама које су следиле, бележимо успехе и падове, али и рекорде, не само у односу на властито постигнуту производњу, већ и у односу на европска и светска достигнућа. Таква је била 1984 година када је остварена најуспешна производња."²⁷⁷

Један од највећих индустријских капацитета изграђен на територији земље је рударско-металуршки комплекс назван "Рудници и железарница Скопје" (Слика 5.24). Одлука о изградњи желеzare донета је 1952 године услед доминантне идеологије тог времена да желеzare као стратешки и базични капацитети створе услове за развој и напредак укупне индустрије и друштва.²⁷⁸ 1952 године започета је изградња али је иста прекинута због одлука власти федерације и економске студије неисплативости (недостатак домаћег кокса, увозна зависност енергената и недостатак финансијских средстава)²⁷⁹. Међутим почетком 1960-тих година значајна открића у металуршкој науци омогућиће ревитализацију иницијативе о изградњи желеzare. То су биле "... примена лигнитске технологије за производњу сивог суровог гвожђа, као и могућност да се LD-AC конвекторском технологијом

²⁷⁷ Детаљније видети у Аноним, *25 години Рудници и Железарница Скопје* (Скопје: РЖС,1992), стр. 1.

²⁷⁸ Одлуком власти из 1953 године доноси се решење за експропријацију земљишта укупне површине од преко 565 хектара (565 хектара 18 ари и 79м²) како би се створила комплетно нова зона која би функционисала као јединствена техничко-техолошка целина на којој би се изградиле индустријски капацитети и инфраструктура у њену функцију. Детаљније видети

<http://www.moep.gov.mk/WBStorage/Files/MITALSTIL%20-%20Skan%20Resenie%20po%20zalba%20vo%20stepen%20-%20Vlada%20na%20R.M.pdf>, приступљено на 30.11.2013 године.

²⁷⁹ Детаљније видети у Ристо Андов, *Првата и последна конвекторска шаржа*, (Скопје: Р. Андов), 2013, стр. 12-14.

рафинира гвожђе које истовремено садржи силициум и фосфор."²⁸⁰ Производна технологија железаре базира се на поступку добијања сировог гвожђа кроз "... електро редуktivне пећнице са вруће прередуktivне лигнитске шарже или ... са хладне коксне шарже у електро редуktivне пећнице."²⁸¹

Железара је била сачињена од следећих погона: топионица, челичара, ваљаоница слаб и дебео лим ("Топла валалница"), ваљаоница трака ("Полуконти") и хладна ваљаоница. Током 1990-тих година проблеми пословања предузећа били су све израженији а посебно након "... прекида у снабдевању слабовима из Железаре 'Смедерево', снабдевање електроенергије из ТЕЦ 'Косово', као и либерализација увоза челичних производа."²⁸² 1997 године предузеће је одлуком владе приватизовано путем трансформације на 10 појединачних погона и активности.²⁸³ За потребе овог истраживања израђена је Мапа 5.5 Фрагментирана обнова локације "Рудници и Железарница Скопје". Фрагментирана обнова индустрије биће анализирана кроз предузећа у којима су обухваћене најзначајније производне активности (за детаљни статус појединачних предузећа ове локације види Мапа 5.5). Данас су то следећа предузећа: "Макстил" – Дуферко (некадашња челичара и ваљаоница слабова и дебелог лима) и "АрчелорМитгал" (некадашња хладна ваљаоница и "Полуконти").

"Макстил" АД (Слика 5.54 и Слика 5.55) је предузеће основано 1997 године и након реструктурисања и приватизације железаре постаје власник погона челичара и топла ваљаоница. Иницијална приватизација ових погона

²⁸⁰ Ibid., стр. 18-19.

²⁸¹ Детаљније видети у Аноним, *25 години Рудници и Железарница Скопје* (Скопје: РЖС,1992), стр. 12

²⁸² Ibid., стр. 3

²⁸³ Ту се убрајају следећа предузећа: "РЖ Услуге" АД, "РЖ Топилница" АД, "РЖ Ладна Валавница" АД, "РЖ Валавница за ленти" АД, "РЖ Техничка контрола" АД, "РЖ Интертрансшпед" АД, "РЖ КПОР" АД, "Макстил" АД ("РЖ Топла Валалница" и "РЖ Челичарница"), "РЖ Троска" АД и "РЖ Економика" АД.

извршена је од стране највећих доверимоца железаре који су продали своја потраживања "Макстил"-у, да би касније већински власнички пакет акција овог друштва био купљен од стране групације "Дуферко". Брзо након преузимања приступило се ка модернизацији постојећих капацитета. Прва инвестициона фаза започета је 1999 године када је инвестирано око 15 милиона америчких долара за модернизацију и нову опрему, док је друга инвестициона фаза започела 2007 године са укупним износом од 49 милиона евра за модернизацију производње и унапређење заштите животне средине.²⁸⁴ Погон челичаре налази се између погона топионице и погона ваљаоница за слаbove и дебео лим и исти је повезан железничким колосеком са оба погона. У челичари се врши прерада сивог гвожђа или топљене старог гвожђа у челичне полуфабрикате: конструктивни, котловски, бродски, мангански, нисколегирани и челик за дубинско извлачење и цеви. Производни процес се одвија кроз конвекторе и електро пећи.²⁸⁵ Према прорачунима из геореференцираних мапа укупна површина локације "Макстил"-а износи око 44,2 ха, док површина објекта челичаре износи 67.426м² и површина погона ваљаоница за слаbove и дебео лим износи 78.998м². Произведени полуфабрикат челик из челичаре дорађује се у објекту ваљаонице за слаbove и дебео лим кроз 2 производне технолошке линије или у слаbove или у дебео лим. Финални производ овог погона су различити видови лимова и то: конструктивни, котловски, цевни, бродски, лимови отпорни на старење, лимови повећане чврстоће, жилавост на ниске температуре и лимови са повећаним границама развлачења на високе температуре.²⁸⁶ Овај погон физички је спојен заједничком конструкцијом са погоном "Полуконти".

²⁸⁴ Детаљније видети <http://www.makstil.com/DefaultMk.aspx>, приступљено 26.10.2013 године.

²⁸⁵ Детаљније видети у Аноним, *25 години Рудници и Железарница Скопје* (Скопје: РЖС,1992), стр. 15-17.

²⁸⁶ Детаљније видети у *Ibid.*, стр. 18-21.

Како би се реалније одредио статус ове локације коришћени су резултати о физичком обиму производње и броју запослених који су приказани у Табели 5.16.

Табела 5.16 Физички обим производње и број запослених у "Макстил"-у АД Скопје, 2003-2012 године

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Производња слабова МТ	291,354	309,154	318,938	353,964	366,258	252,946	270,397	291,884	385,977	216.935
Производња лимова МТ	305,111	320,785	320,244	327,079	368,055	342,523	299,765	314,042	351,412	224.174
Број запослених	860	838	806	803	820	1.091	1.061	1.039	1.076	986
Добитак (губитак) у 000 денари	Н/П	81.606	146.743	67,576	205,932	68,268	1,617	42,674	(72,977)	(9,703)

Извор: аутор према подацима о физичком обиму производње и броју запослених из <http://www.makstil.com/DefaultMk.aspx>, приступљено 26 октобар 2013 године; податке о финансијским резултатима пословања (добитак/губитак) из <http://www.seinet.com.mk/Issuers.aspx?PartyID=37>, приступљено 26 октобар 2013 године.

Према подацима са теренског истраживања и резултатима пословања приказаним у Табели 5.16 може се закључити да ова локација некадашњег социјалистичког предузећа функционише као обнова индустрије.

"АрчелорМиттал Скопје" (Слика 5.56). Реструктурисањем гиганта "Рудници и Железарница Скопје" 1997 године погони "Полуконти" и "Ладна валалница" постали су посебна предузећа у доминатном државном власништву. Исте године Агенција за приватизацију Републике Македоније продаје државни капитал "Ладна валалница" фирми "Балкан стеел" из Лихтенштајна, док је погон "Полуконти" 1998 године додељен на коришћење истој компанији. 2003 године "Балкан стеел" успео је да трансформише своје потраживање у капитал друштва²⁸⁷ чиме се стекао доминатним учешћем у "Полуконтију".²⁸⁸ Период пословања почетком

²⁸⁷ Детаљније видети у Аноним, "Случај 'Полуконти' - Уривање на правната држава", *Капитал* (Скопје), 21.10.2003.

²⁸⁸ Детаљније видети у Аноним, " Апелациониот суд се сомнева во сопственоста на "Балкан стил", *Дневник* (Скопје), 18.03.2006.

2000-те године био је веома неповољан за "Ладна валалница", тако да је до 2003 године компанија имала неиспуњене обавезе према запосленима, држави, домаћим и страним предузећима.²⁸⁹ У априлу 2004 године "Балкан стеел" налази стратешког инвеститора и продаје своје учешће од 44.52% у "Ладна валалница" међународној групацији за производњу челика "ЛНМ Холдингс" (касније "Миттал Стеел Скопје (ЦРМ)", а од 2007 године "АрцелорМиттал Скопје (ЦМР)")²⁹⁰. Држава, са учешће од 28% и ситни акционери такође продају акције, и до краја 2006 године власништво "АрцелорМиттал Скопје (ЦРМ)" у друштву износи око 88.47%.

Код погона "Полуконти" учешће "Балкан стеел"-а од 56.83% власничке структуре је продато на "ЛНМ Холдингс" (касније "Миттал Стеел Скопје (ХРМ)" а од 2007 године "АрцелорМиттал Скопје (ХРМ)"). Укупно учешће "АрцелорМиттал Скопје (ХРМ)" у власничкој структури 2006 године износи 77.44%, док су остало ситни акционари.²⁹¹ 2008 године "АрцелорМиттал Скопје (ХРМ)" као последица смањења потражње производа и оптимизација производне активности значајно смањује број радника. У "Полуконти" је стопиран производни процес али погон се одржава и при повољном стању тржишта исти се може рестартовати.²⁹²

"Ладна валалница" представља највећи објекат у овој зони површине од 119.848 м² (прорачунато од стране аутора из геореференцираних мапа), док укупна површина локације на којој се налазе оба објеката износи око 30 ха. У погону "Ладна валалница" производе се следећи финални челични

²⁸⁹ Детаљније видети у Аноним, " Лакшми Митал сака да ги купи и државните акции", *Вест* (Скопје), 04.07.2004.

²⁹⁰ Детаљније видети у Аноним, " 'Испат' ги купува 'Полуконти' и 'Ладна валалница'", *Дневник* (Скопје), 18.03.2006.

²⁹¹ Детаљније видети http://arcelormittal.com.mk/content/04-investors/ArcelorMittal_HRM_2012_FINAL_mak.pdf приступљено 27.10.2013 године.

²⁹² Детаљније видети у Аноним, " Економското цинами ја погаѓа Македонија- 1.200 металци на принуден одмор", *Вест* (Скопје), 10.10.2008.

производи²⁹³: ладно ваљани, поцинковани и пластифицирани лим. Локација "Полуконти" састоји се од производне хале укупне површине 49.608 м² (прорачун од стране аутора), складиште коварине, складиште масти и уља и пумпна станица са таложнице. Погон је спојен са своје северне стране са погоном ваљаонице слабова и дебелог лима (предузеће "Макстил"). Производни процес се одвија у две производне линије: ваљајућа пруга и линија за сечење топло ваљаних трака и сеченог лима у табли. Финални производи су различите врсте лимова и то: конструктивни, котловски, цевни, бродски и лимови отпорни на старење.²⁹⁴

Користећи податке о резултатима пословања из финансијских извештаја за оба друштва за период 2009-2012 године одређен је статус локације. Резултати пословања су приказани у Табели 5.17.

Табела 5.17 Резултати пословања "АрцелорМиттал Скопје", 2009-2012 године

		2009	2010	2011	2012
АрцелорМиттал Скопје (ЦРМ) - "Ладна Валалница"	Добитак (Губитак) у 000 денарима	(1.157.693)	(333.713)	(848.168)	(840.954)
	Број запослених	538	550	553	545
АрцелорМиттал Скопје (ХРМ) - "Полуконти"	Добитак (Губитак) у 000 денарима	(1.106.236)	(703.884)	(110.813)	(85.320)
	Број запослених	52	19	6	4

Извор: аутор према подацима из Арцелормиттал Скопје (ЦРМ) АД- Скопје, Финансиски извештаји за годината што завршува на 31 декември 2010 и Извештај на независните ревизори, Скопје: Дилоит ДОО Скопје, 2011; Арцелормиттал Скопје (ЦРМ) АД- Скопје, Финансиски извештаји за годината што завршува на 31 декември 2012 и Извештај на независните ревизори, Скопје: Дилоит ДОО Скопје, 2013; Арцелормиттал Скопје (ХРМ) АД- Скопје, Финансиски извештаји за годината што завршува на 31 декември 2010 и Извештај на независните ревизори, Скопје: Дилоит ДОО Скопје, 2011; Арцелормиттал Скопје (ЦРМ) АД- Скопје, Финансиски извештаји за годината што завршува на 31 декември 2012 и Извештај на независните ревизори, Скопје: Дилоит ДОО Скопје, 2013.

²⁹³ Детаљније видети у Аноним, *25 години Рудници и Железарница Скопје* (Скопје: РЖС,1992), стр. 24-27.

²⁹⁴ Ibid.,стр. 22-23.

Према подацима са теренског истраживања и резултатима пословања приказаним у Табели 5.17 може се констатовати да и поред тога што оба погона остварују негативне финансијске резултате погон "Ладна валалница" ради истим обимом у задње 4 године (где број запослених није драстично промењен), док погон "Полуконти" почевши од 2008 године као резултат ниске цене металних производа на светском тржишту није оперативан и бележи констатно смањење броја запослених.

Статус локације оба погона је мапиран као обнова индустрије и поред тога што део који отпада на погон "Полуконти" је деиндустријализација, односно недовољно коришћена индустрија. Стратешко лоцирање страног инвеститора у оба погона, значајна улагања у погон "Ладна валалница" за одржавање и модернизовање технологије производње кроз инсталирање²⁹⁵ нових пећи за поцинковање лимених плоча укупне вредности од 3,5 милиона евра 2012 године и релативно мало учешће погона "Полуконти" на укупној површини локације "Арцелормиттал Скопје" оправдава на овај начин одређени статус локације.

5.3.4. Реиндустријализација

Појмом реиндустријализација у овом раду означено је успостављање нових производних активности на некадашњим социјалистичким индустријским локацијама путем појаве нових индустријских сектора или путем промена у оквиру индустријске намене земљишта од делатности у функцији индустрије (на пр. складиште или сервис) у производним активностима. Предност ових локација за насељавање нове индустрије произлази од постојећег карактера окружења доминантне индустрије са великим капацитетима, повезаност са инфраструктурним и саобраћајним

²⁹⁵ Детаљније видети у http://www.kapital.mk/mk/makedonija/88597/archelor_mital-skopje_vlozhi_3,5_milioni_evra_vo_pechka_za_pocinkovanje.aspx приступљено 27 октобар 2013 године.

везама, близина станбених насеља и тржишта, и толератност подручја на загађење животне средине. Реиндустријализација без обзира дали је резултат појаве нових индустријских грана или промена код индустријске намене има позитивну конотацију јер се повезује са повећањем запослености и производње. Међутим, из перспективе урбаниста ова фрагментирана поновна индустријализација онемогућава брзу трансформацију индустријског подручја посебно ако је доминантна намена градске четврти неиндустријска. Самим тим што истовремено постоје различите намене у некадашњим јединственим индустријским подручјима очекивања су да ће се у будуће јавити потенцијални проблеми, посебно ако је карактер индустрије такав да утиче на квалитет животне средине и загађује околину.

Подаци о реиндустријализацији су изведени путем теренског истраживања карактеристика локације социјалистичке индустрије и исти су представљени у Табела 5.18. Површине локације реиндустријализације које су настале у слободним индустријским подручјима представљају нова индустријска места и детаљније су истраживане у делу 5.4 Појава нових индустријских места

Према подацима са теренског истраживања и на основу мапе Просторног размештаја индустрије 1991 године (Мапа 4.9) израђена је Мапа 5.6 Реиндустријализација и нова индустрија у индустријским подручјима урбаног опсега Скопља 2013 године за локације реиндустријализације и нове индустрије у оквиру индустријских подручја у урбаном опсегу града.

Табела 5.18 Преглед локације реиндустријализације 2013 године

Реиндустријализација	Западна зона	Југоисточна зона	Расута индустрија	Рудници и Железарница	Североисточна зона	Укупно
Површина реиндустријализације (ха)	9.823	6.042	23.274	0	122.528	161.667
Бр. локација реиндустријализације	1	1	1	0	6	9

Као најзначајнији примери реиндустријализације могу се навести следеће локације: "Виталиа" на локацији фабрике "Коце Металец", погон за производњу безалкохолних пића "Пивара Скопје" на локацији "Аутомакедонија", "Вивакс" (Слика 5.57) на локацији фабрике боје и лакова "Алкалоид", "Промес" на локацији "Конзум", "Дивино" на локацији "Македонска книга", "Сеавус" (Слика 5.58) на локацији дуванског комбината "Империјал тобако", "Прототип" (Слика 5.59) и "Дизајн Фантазија" (Слика 5.60) на локацији "Црвена звезда" и "ТЕ-ТО" (Слика 5.61) на локацији "Топлификација Исток" (Слика 5.62 и Слика 5.63). Највећи део ових локација је концентрисано у Североисточној индустријској зони са прехранбеном индустријом као доминатном индустријском граном.

5.3.4.1. Случај "ТЕ-ТО"

Као посебна локација реиндустријализације у овом раду издвојена је локација когенеративне гасне централе "ТЕ-ТО" АД (Слика 5.61) због величине објеката и специфичне намене, као и због његовог утицаја на будућност развоја и трансформације околних локација, а тиме и на карактер ширег подручја града.

Пројекат когенеративне гасне централе представља изградња централе за комбиновану производњу електричне енергије и топлоте у отвореном и затвореном бинарном технолошком процесу. Изградња централе започета је јуна 2007 године као мешовита инвестиција домаћег предузећа "Топлификација" АД Скопље, једне швајцарске и једне руске компаније и завршена је крајем 2010 године када је почела са производњом. Централa је изграђена на делу локације "Топлана исток" (Слика 5.62) која је у власништву предузећа "Топлификација" АД, конкретније на простору некадашњег складишта мазута, паркинг простора и слободног простора на локацији. Локација се налази у западном делу Североисточне индустријске зоне на удаљености од 1,5 км од центра града. Овај део зоне један је од првих

индустријских подручја у граду у којем је почело агломерисање индустријских предузећа још почетком двадесетог века. На суседним локацијама налазе се производни објекти фабрике тестенина "Глорија", фабрике аутобуса "ФАС 11 Октомври", фабрика картонске амбалаже "Комуна", предузеће за израду гумених производа "Аутогума", фабрика ливних метала "Коце Металец" и сервис "Механика". Већина предузећа у овој групацији током 1990-тих година драстично су смањила своју производњу услед економске кризе, а током 2000-те тотално су престала с радом. С обзиром на атрактивност због близине урбаног центра, добре саобраћајне везе, издвојености од другог дела Североистичне зоне, мале или незнатне загађености и близине стамбених насеља, овај део индустријске зоне препознат је као простор за инвестирање у изградњи комерцијалних и стамбених објеката. Генералним урбанистичким планом из 2002 године територија ове индустријске групације пренамењена је у зону са комерцијалним објектима (види Слика 5.2). 2004 године за овај простор израђен је и Детаљни урбанистички план с којим је потврђена комерцијална намена. Ипак, изградњом когенеративне гасне централе, започети процес дислоцирања постојеће индустрије заустављен је и овај део Југоисточне зоне и поред атрактивности због близине градског центра и у будућности ће бити индустријски реон.

5.4. Појава нових индустријских места

Нова индустрија у граду и шире може се приметити на постојећим локацијама социјалистичке индустрије (у индустријским зонама или на расутиим локацијама), на слободним локацијама у индустријским подручјима, у подручјима поред урбане границе града и у подручјима ван урбане границе али у оквиру Скопског региона. Полазећи од методолошког разграничења појмова, нова индустрија лоцирана на постојећим локацијама представља реиндустријализацију (поновна

индустријализација) и иста је описана у делу насловљен као 5.3.4 Реиндустријализација. Кључно да одређено место добије придев ново је да се јавља први пут у градском или неградском простору града као локација са индустријским активностима.

Генерално нова индустријска места настају као резултат иницијативе домаћих предузећа за просторним лоцирањем производних капацитета на слободним територијама града (у урбаном и ван урбаног опсега) и иницијативе и активности подружнице ТНК за просторним организовањем производње у регионалним и глобалном контексту (селење индустрије у мање индустријализоване земље). У основи нова индустрија је последица фиктивне деиндустријализације када се производни капацитети селе са једне на другу локацију у оквиру ужег региона, или фактички где се успостављају нови капацитети ван матичне земље.

У пост-социјалистичком периоду увођењем тржишних односа и нових начина пословања створиле су се нове могућности за привредни развој земље и града. Нови привредни субјекти, пре свега мала и средња предузећа постају главни носиоци привредне активности стварајући пристисак на сада већ слободно тржиште земљишта и значајно су допринели стварању нових трендова у размештају индустрије у простору Скопског региона. Према подацима са спроведеног теренског истраживања након 1991 године као нова места привредне и производне активности у граду профилирају се подручја у оквиру Североисточне и Југоисточне зоне, док се ван града може приметити изразита индустријска активност у подручјима поред урбане границе града и поред главних саобраћајних коридора који повезују град и земље са ширим регионом и суседне земље.

Нови индустријски простори на подручју територије града приказани су графички кроз локације нове индустрије које су утврђене теренским истраживањем (Мапа 5.6 Реиндустријализација и нова индустрија у индустријским подручјима урбаног опсега Скопља 2013 године), док ће нови индустријски простори ван територије града бити приказани кроз нове

форме просторног организовања производне и привредне активности: економско-привредна зона и индустријско-технолошка зона. Прва просторна форма углавно је створена од спонтаних процеса економског и привредног развоја подручја услед размештаја нових предузећа. Друга форма је резултат активне економске политике централних власти, у сарадњи са локалним, за привлачење страних инвестиција. Нова индустрија у простору у овом раду биће приказана кроз пресечно стање из 2013 године у индустријским подручјима унутар града, у неградским територијама (територије ван планског урбаног обсега) градских општина, као и у подручјима неградских општина града која су део Скопског региона.²⁹⁶ У овом истраживању посебно су анализиране нове просторне форме привредне и производне активности: економско-привредна зона (зона Визбегово у оквиру градске општине Бутел и зона Пингија-Драчево у оквиру градске општине Кисела Вода) и технолошко-индустријска зона (у оквиру неградске општине Илинден).

5.4.1. Нова индустрија у индустријским подручјима

Током социјалистичког периода планери су следећи државни приоритет форсиране индустријализације у урбанистичким плановима додељивали велике територије градског земљишта за индустријске намене. Како смо потврдили у делу 4. Скопље: Историјски развој и просторни размештај индустрије, плански развој и размештај индустрије био је предимензиониран у односу на његове реалне могућности. Као резултат овога, локације у индустријским зонама најчешће најудаљеније од центра града остале су празне без било какве производне активности

²⁹⁶ Према последњој територијалној подели Скопље подељено на 10 градских општина и 7 неградских општина. Детаљније видети у "Закон за територијалната организација на локалната самоуправа во Република Македонија" и "Закон за градот Скопје", *Службен весник на РМ 55/2004*, (Скопје: Службен весник, 2004), стр. 1-7 и стр. 13-20.

или услужне активности у функцији индустрије (види Мапа 4.10). Анализирајући мапу размештаја локације нове индустрије (Мапа 5.6) може се закључити да је реиндустријализација у индустријски урбаном простору најинтензивнија у Североисточној и Југоисточној зони, док је занемарљива у Западној зони и у подручју расуте индустрије.

У Североисточној индустријској зони појава или насељавање нове индустрије на слободним територијама интензивна је у њеном источном делу. Атрактивност за лоцирањем нове индустрије у овом делу индустријске зоне произлази од историјског и постојећег индустријског карактера подручја: (1) неатрактивност локација за комерцијалне и станбене намене због постојећих производних капацитета који још раде; (2) удаљеност од градског центра (изотела 5 до 7 км) и физичка изолованост од околних станбених насеља, на југу река Вардар на северу железничка линија Скопље – Београд; (3) лако доступна комунална и саобраћајна инфраструктура; и (4) значајна површина слободно расположивог земљишта од око цца 34 ха.²⁹⁷ Појава нових индустријских локација у овој зони одвија се континуирано и једнаким темпом током целог пост-социјалистичког периода. Теренским истраживањем утврђено је укупно 30 нових локација. Локације су углавном на малим површинама од 0,1 до 1,1 ха, пропорција страна од 1:1 до 1:2 и изграђене површине од 10% до 66%.

У Југоисточној индустријској зони посебно је наглашено лоцирање нове индустрије у сервисном делу Југоисточне зоне и поред булеvara "Првوماјска" на потезу између цементаре "Усје" и насеља Пинтија. Лоциране на растојању од 3-7 километара од градског центра (изотеле од 3-5 км и од 5-7 км) ненасељене локације Југоисточне зоне, иницијално предвиђене за кооперативне индустрије повезане са капацитетима тешке хемијске индустрије "ОХИС" и индустрије неметала "Стаклара Скопје" и "Усје", у пост-социјалистичком периоду постају веома атрактивне локације за индустријске и привредне активности. У ову зону појава нових индустријских локација

²⁹⁷ Површина израчуната према фактичком стању из Мапе 4.10.

почиње почетком задње декаде и постаје све интензивнија. Спроведеним истраживањем утврђено је укупно 27 нових индустријских локација. Локације су углавном мале површине 0,1 од 0,9 ха, пропорција страна од 1:2 до 1:5 и изграђене површине од 30% до 80%. Карактеристично за ове локације је да користе постојећу инфраструктуру која није димензионирана за индустријску намену, што ствара додатне проблеме у пословању предузећа.

5.4.2. Индустрија у новим привредним зонама

Нове индустријске активности ван граница града су резултат према Станилову ²⁹⁸ 'децентрализовања урбаних функција', односно према Зековићевој (Slavka Zeković)²⁹⁹ појављивања 'нових економских полова'. Процес политичке децентрализације и смањење функција и ингеренција централне владе и јачање ингеренција локалних власти условило је да локалне општине све више постају заинтересоване за максимизирање властитих прихода. Затим, слабе регулативе и 'мутни период транзиције', као и прилично касно донешен први пост-социјалистички урбанистичко-плански документ 2002 године такође су омогућили да развој Скопља постане управљан и условљен иницијативом приватног капитала, чија логика за брзим профитом често није водила рачуна о општим интересима заједнице. Некоординирани стихијни привредни развој подручја у непосредној близини урбане границе града произлази од фрагментираног локалног развоја и непостојања, у првим декадама пост-социјалистичког периода, стратегије и система планирања на нивоу региона. Ово је условило да се размештај нове индустрије на почетку одвијао стихијно, дисперзно,

²⁹⁸ Kiril Stanilov, "The restructuring of non-residential uses in the post-socialist metropolis", in: Kiril Stanilov, eds, *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, (Dordrecht: Springer, 2007), стр. 73-99.

²⁹⁹ Детаљније видети у Slavka Zeković, Nenad Spasić, Tamara Maričić, "Development of New Economic Poles in Metropolitan Area: Belgrad Example," *Spatium* 15-16 (2007): p. 21-27.

мимо подршке градских и локалних власти у подручјима ван планског опсега градске територије.

Оно што се може потврдити као тенденција услед истраживања нових привредних економских зона је да се иницијално просторни размештај индустријских активности појављује као дисперзија у простору, да би се касније манифестовала као концентрација у појединим подручјима. На овај начин путем процеса агломерисања привредних активности стварају се нови полови развоја чији је утицај на простор огroman. Нове економске зоне постале су места нове и мулти-функционалне привредне активности. Може се закључити да се упоредо са трансформацијом начина организовања индустријске активности мења и простор као фактор локације. Локације нових производних активности су реалативно мањих површина, са високим процентом изграђености и коефицијентом искоришћености. Производни објекат је компактне структуре који интегрише све функције пословања предузећа и који се лако може функционално пренаменити без значајнијих улагања.

Непостојање детаљних урбанистичких планова ван насељеног места за постојеће привредне зоне онемогућава тачно и веродостојно територијално разграничење подручја испод привредне активности. Мапе размештаја привредних капацитета сачињене су према подлогама из катастра непокретности (геореференциране мапе са пресечним стањем из 2009 године) где су означени постојећи капацитети, док је територија зоне одређена према постојећој тенденцији агломерисања активности у конкретном подручју.

5.4.2.1. Случај привредна зона Пингија - Драчево

Југоисточна индустријска зона никада није добила карактеристике праве индустријске зоне. Планирана просторна концентрација индустријских предузећа која би створила истовремено технолошке и

просторне целине није се остварила јер је појава нових субјеката услед кооперативних односа у постојећем технолошком процесу производње изостао. У социјалистичком периоду у простору су остале локације 3 доминантна производна капацитета која су користила екстерналије услед економије обима у оквиру предузећа. То су локација комплекса хемијске индустрије "ОХИС", која својом величином и инфраструктуром представља сама по себи индустријску зону; затим локација цементаре "УСЈЕ" са придружним сировинским извором; и одавно напуштен индустријски капацитет "Стаклара Скопје". Постојеће индустријске локације просторно издвојене и технолошки независне једна од друге нису интегрисане у јединствену целину кроз придружне сервисне и логистичке функције. На овај начин укупна територија индустријске зоне је расцепкана и подељена претежно локацијама планских и нелегалних станбених насеља.

У пост-социјалистичком периоду у урбаном опсегу града на територији одређеној за индустрију на потезу од фабрике "Усје" па све до локације предузећа "ОХИС" са обе стране саобраћајнице јавља се интензивна активност капацитета мале привреде. Ово подручје названо је зона Пинтија због близине планског насеља Пинтија намењеном за запослене у "ОХИС-у" и приказано је на Мапи 5.6 као нови индустријски простор.

Нове индустријске локације ван планског опсега појавиле су се на граници територије града и Југоистичне зоне на потезу према насељу Драчево. Ово подручје је Планом из 1965 године третирано као део урбане територије, да би изменама Плана из 1985 године било искључено из градског урбаног опсега. Планови из пост-социјалистичког периода и даље потврђују успостављење граница града.³⁰⁰ Привредна зона Пинтија-Драчево

³⁰⁰ Планом из 2002 године урбани опсег града је проширен са локације на десној страни улице "Првомајска" од локације фабрике стакла па све до и укључујући насеље Пинтија. План из 2012 потврђује урбани опсег ових територија тиме што је искључено од урбаног опсега територије источно од "ОХИС"-а у смеру железничке пруге Скопље – Солун.

лоцирана је на самој граници урбане границе града одмах иза локације предузећа "ОХИС" са обе стране саобраћајнице на растојању од 7 км од центра града (изотела 7-9 км) па све до моста Маркове реке према сателитско урбано насеље Драчево. Ова привредна зона представља продужење привредне зоне Пингија која се налази у урбаном опсегу града где се у наставку концентрише лоцирање индустријских, комерцијалних и услужних малих и средњих предузећа. Фрекфентна саобраћајница поред које су лоциране, једноставни приступ локацији, близина станбених насеља, релативна близина центру града и предност слободних парцела креира локацијску повољност подручја. У овој зони доминирају комерцијалне, услужне и индустријске делатности и према карактеру активности може се закључити да је то пре свега мала занатски оријентисана индустрија. Према подлогама катастра непокретности (шема за К.О.Драчево 1) сачињена је мапа просторног размештаја за ову привредну зону (Мапа 5.7 Нова индустрија - привредна зона Пингија-Драчево 2013 године)

Укупна површина ове привредне зоне према прорачуну са Мапе 5.7 износи око 46,9 ха. Потенцијал ове зоне је веома ограничен због следећих фактора. Прво, постојеће изграђене локације линијски следе са обе стране главну саобраћајницу где стихијна, непланска и некоординисана изградња капацитета онемогућава даље ширење зоне у дубини кроз други или трећи ред паралелно са саобраћајницама; друго, неповољна конфигурација терена и природна ограничења са десне стране брдовитог терена, док са леве стране близина речног корита Маркове реке онемогућува њено даље ширење; и задње, фрекфентна саобраћајница повезује Скопље са сателитски урбаним насељем и осталим руралним насељима у Скопском регион, чиме се њена важност у односу на остале градске саобраћајнице релативизује.

Перспектива ове зоне по аутору је афирмација и оживљавање локације "ОХИС"-а као посебне индустријске и привредне зоне, где би се лоцирањем кључних предузећа омогућило даљи развој сателитских привредних зона, Пингија и Пингија-Драчево.

5.4.2.2. Случај привредна зона Визбегово

Лоцирана на 5 км (изотела 5-7 км и 7-9 км) од центра града поред аутопута Скопје-Приштина на само 12 км од граничног прелаза Блаце, привредна зона Визбегово представља прву овакву зону не само у граду Скопје, већ и у Републици Македонији (Слика 5.64). Према доступним подацима од 2012 године у зони је било активно око 200 предузећа у производним, комерцијалним и услужним делатностима са око 3.000 запослених радника и годишњим обртом од око цца 200 милиона евра.³⁰¹

Развој зоне почиње 1990-тих година као резултат иницијативе малих и средњих предузећа, која сагледавши атрактивност и погодност подручја и релативно јефтину цену земљишта почињу градити капацитете. Стихијни развој зоне на самој граници града на неградској територији општине Бутел одвијао се на почетку без икакве подршке од стране локалних и централних власти. Након 2000 године концентрација привредних капацитета у зони се повећава и као резултат процеса агломерације капацитета, али највише као резултат погодности које почиње да нуди локална општина. "За инвеститоре су посебно значајне и комуналије које се плаћају за изградњу објекта. Ту смо ми направили прави корак драстичним смањењем њихове цене. Ефекат оваквог потеза може се увидети ако се упореде зона Визбегово и суседна зона на територији општине Карпош. У Визбегову постоји стотинак предузећа са видљивим инвестицијама, док у Момином Потоку, који се налази на територији општине Карпош нема ни једног. Цена комуналија код нас се креће од 10 до 20 евра, док је у Карпошу 100 евра за квадрат. Када цену квадрата помножите са 2.000 или 3.000 квадратних метара, колико приближно износе објекти, добија се велика разлика коју сваки инвеститор жели да избегне. Управо због овога смо ми смањили комуналије, што ће се на

³⁰¹ Објава Министарства економије РМ, <http://www.economy.gov.mk/vesti/3825.html> приступљено 25 децембар 2013 године.

дужи рок вратити вишеструко позитивно, од запошљавања, до урбанизације и квалитетнијег живота свих који су повезани са индустријским зонама."³⁰²

Ипак стихијан и некоординисани развој зоне задњих 20-так године све више потенцира проблеме са којима је суочена. Ту се могу убројати: неповољна саобраћајна инфраструктура, како у погледу лошег стања магистрале Скопље-Приштина, тако и недовољна повезаност унутар саме зоне; комунални проблеми повезани са атмосферском и фекалном канализацијом, водоводна мрежа; недовољно и нестабилно напајање електричном енергијом и сл. Локална власт прави напоре да реши нека од ових питања, али иста се не могу реализовати само од средстава општинског буџета.

Планом из 2002 године ова зона се третира као неконтролисано настављање Западне зоне и несанкционисана узурпација земљишта у близини археолошког локалитета Римски аквадукт. Препоруке планера су да се ограничи привредни развој овог подручја за ове намене и да се локације искористе за становање. Међутим планом из 2012 године потврђује се њен значај као подручје привредне активности у близини града иако и даље остаје ван граница града. У контексту третман зоне са урбанистичко-пласким документима је и коментар бизнис заједнице на План из 2012, "Нови ГУП Града Скопља извршио је само нову територијалну поделу Града Скопља у четврти и блокове и припојио је одређене блокове који су били у интересу града, и који су већ били урбанизовани. ... овај план, ГУП-а је стар према идеји и по донешењу јер није донео нове четврти и нове блокове за инвестиције, за мала и средња предузећа, за изградња индустријске зоне, за

³⁰² Детаљније видети интервју са градоначелником општине Бутел Петре Латиновски, Аноним, "Косово го развива скопско Визбегово", *Нова Македонија* (Скопје), 04.04.2012.

незагађујућу индустријску зону и није омогућио нове четврти за изградњу стамбено-пословних објеката."³⁰³

Према подлогама катастра непокретности (шема за К.О. Визбегово) сачињена је мапа просторног размештаја за зону Визбегово (Мапа 5.8 Нова индустрија - привредна зона Визбегово 2013 године). Укупна површина привредне зоне према Мапи 5.8 израчуната је и износи око 95,6 ха. Потенцијал ове зоне је велики у односу на њено проширење са околним привредним зонама. То су, на северу зона Стенковац (општина Чучер Сандово) са друге стране обилазнице, на југу зоне Момин Поток и Бардовци (општина Карпош), и северо-источно привредна зона у општини Шуто Оризари поред обилазнице града. На овај начин створило би се компактно подручје иза урбаних граница града са мешовитим привредним активностима. Истовремено близина границе са Косовом омогућава интензивни развој међуграничне сарадње и кооперације. Ипак проширење и повезивање је условљено многобројним факторима, пре свега економске природе, иако су значајни и фактори инфраструктуре и побољшања постојеће и изградња нове путне мреже (изградња савременог аутопута Скопље-Приштина и прикључење привредних субјеката на јефттинији енергетски извор, као природни гас).

Табела 5.19 Број издатих одобрења за изградњу индустријских објеката у привредној зони Визбегово, 2005-2012 године

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Укупно
Број издатих одобрења за изградњу	28	25	18	27	12	7	13	17	147

Извор: урбанистичко-планско одељење општине Бутел Скопје

³⁰³ Детаљније видети у интервјуу са Томе Костадиновским из Сојуз на стопански комори на Македонија, Аноним, "Новиот ГУП на Скопје е застарен, сметаат бизнисмените", *Нова Македонија* (Скопје), 01.10.2012.

Према подацима прикупљеним из урбанистичко-планског одељења општине Бутел о броју издатих нових одобрења за изградњу индустријских објеката лоцираних у привредној зони Визбегово (Табела 5.19) може се констатовати да њена атрактивност задњих година опада.

Конкуренција од стране осталих неградских општина града, пре свега Петровец и Илинден у односу на атрактивност локације, величина слободних парцела и цена земљишта је велика. Истовремено присутна је и конкуренција од стране градске територије индустријске намене, јер постоје слободне територије у граду за индустријске активности било да произлазе од напуштених индустрија или су у ненасељеним подручјима.

Према сагледавању аутора будућност зоне и њено профилирање у праву привредну зону условљено је активном улогом централне владе и градских и локалних власти у решавању проблема зоне. Стратегија локалне општине за смањењем пореза и такси кроз време се може потврдити као неповољна стратегија развоја јер иста не може створити довољно ресурса како би била одржива на дужи рок. Мали и ограничени приходи не могу побољшати капацитете инфраструктуре, развити високо квалитетне јавне услуге и побољшати услове пословања и живљења.

5.4.3. Индустрија у индустријско-технолошким зонама

Индустријско-технолошка зона као нова просторна форма производне локације представља истовремено и "... фундаментални елемент просторне структуре индустрије у земљи, региону и граду"³⁰⁴ и "...просторну димензију процеса интернационализације производње и робне размене."³⁰⁵ Следећи трендове економије у транзиције, да би се привукао страни капитал неопходан за повећање конкуретности,

³⁰⁴ Slavka Zeković, "The Technology Park-A New Spatial Form of Industry at Major Infrastructure Corridors in Serbia," *Spatium 10* (2004): p. 49

³⁰⁵ Ibid., p. 47

запошљености и извоза у Републици Македонији 1999-те године донет је закон³⁰⁶ о формирању и функционисању слободних економских зона. Слободна економска зона дефинисана је као посебно издвојено, ограђено и означено подручје у односу на остали део територије Републике Македоније и иста представља функционалну целину у којој се врше привредне делатности према условима и начинима одређеним законом и у којој се примењују посебне царинске и пореске погодности.³⁰⁷ Циљ основања ових екстериторијалних подручја је модернизација индустријске производње путем страног капитала и увођење нових пропульзивних индустријских грана како би се постигло ефикасније пословање привреде и производње.

Практична имплементација законских могућности почиње се реализовати 2000 године када је подручје на потезу између руралних насеља Бунарцик-Миладиновци (општина Илинден) одређено за прву слободну економску зону у граду Скопљу и Републици Македонији. У годинама које следе привредна активност у зони практично и није постојала. Разлози су били најразличитији, од економске, политичке, безбедносне природе, као и постојећи услови у самој зони. Ту се могу убројити: неконзистентност политике централних власти о приоритету страних директних инвестиција, судски процеси повезани за поједина лица овлашћена за управљање овим зонама, политичка и унутрашња нестабилност услед унутрашњег сукоба 2001 године, и непостојање адекватне инфраструктуре унутар зоне. Након 2006 године интензивирају се активности везане за функционално дооформљивање зоне кроз изградњу енергетских, саобраћајних, техничких и осталих услова како би се извршавале делатности у зони.

³⁰⁶ "Закон за слободни економски зони", *Службен весник на РМ бр. 56/1999*, (Скопје: Службен весник, 1999), стр. 2777-2785.

³⁰⁷ Детаљније видети у "Закон за технолошки индустријски развојни зони", *Службен Весник на РМ бр. 14/2007*, (Скопје: Службен весник, 2007), стр. 2-10.

Изменом законске регулативе³⁰⁸ 2007 године промењен је назив слободне економске зоне Бунарцик у "Технолошко-индустриска развојна зона Скопје 1", или скраћено "ТИРЗ Скопје 1" (Слика 5.65). Прво индустријско предузеће које је почело са радом на локацији у зони "ТИРЗ Скопје 1" је предузеће основано од стране америчке компаније "Џонсон Контролс". Основна делатност је производња делова из аутомобилске индустрије. 2010 године поред постојеће зоне формирана је и нова индустријска зона названа "ТИРЗ Скопје 2" (Слика 5.66). Површина ових зона је 140 и 95 ха респективно на којима су парцелизацијом одређене 24 и 23 локације одговарајуће. Површина појединачне индустријске локације је променљива уз могућност спајања неколико унапред одређених парцела. Атрактивност ових зона произлази и од њихове лоцираности у близини града на око 10 км удаљености, поред аутопута Скопље – Београд у близини аеродрома "Александар Велики".

До 2012-те године у обе зоне број индустријских предузећа основаних од страних инвеститора је повећан, али још увек није у планираним и жељеним оквирима. Према званично доступним подацима³⁰⁹, истраживање терена и Мапа 5.9 Нова индустрија- "ТИРЗ Скопје 1" и "ТИРЗ Скопје 2" 2013 године израчунате су површине појединачних предузећа лоцирана у обе зоне. У "ТИРЗ Скопје 1" поред "Џонсон Контролс" (Слика 5.67) на површини од 5,7 ха активна су и "Кемет електроникс" (Слика 5.68) површина локације од 5 ха, "Џонсон Мети" (Слика 5.69) површина локације од 11,4 ха, "Текнохозе", "Протект груп" (Слика 5.70) и "Мадерсон груп" са површином локације од 1,9 ха; 1,8 ха и 2,2 одговарајуће. У финалној фази је изградња фабрике белгијског предузећа аутобуса "Ван Хол" (Слика 5.71) са површином локације од 12 ха. Из овога се може закључити да су обе зоне искоришћене веома мало испод могућих потенцијала. Можда је један од разлога процес

³⁰⁸ Ibid.

³⁰⁹ Детаљније видети <http://www.fez.gov.mk>, приступљено 20 децембар 2013 године.

децентрализације индустрије у правцу равномерног регионалног развоја и развоја целе земље и стварање оваквих индустријски технолошких зона.³¹⁰

5.4.4. Развојне тенденције индустрије у граду Скопљу

Индустрија је и даље веома значајна за будући развој Скопља и региона, али њена важност се све више смањује и одступа место терцијерним и кварталним делатностима. Постојећи трендови деиндустријализације и децентрализације производних активности биће израженији.

Према доступним статистичким подацима (Табела 5.20) и приказаним бруто-додатим вредностима (БДВ) укупне привреде и индустрије Скопског региона у односу на Републику Македонију за период од 2000–2011 године, може се приметити тенденција смањења учешћа индустрије и привреде региона у односу на укупну индустрију и привреду земље.

Табела 5.20 Учешће укупне БДВ привреде и индустрије Скопског региона у односу на РМ, 2000-2011 године

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
БДВ привреде, % (РМ=100)	43.64	45.21	44.59	43.31	45.74	46.87	46.86	47.95	45.56	45.54	43.70	42.37
БДВ индустрије,% (РМ=100)	32.72	34.50	34.01	36.25	36.32	36.62	37.82	37.49	37.69	35.32	32.55	31.89

Извор: Државен завод за статистика на РМ,

<http://makstat.stat.gov.mk/pxweb2007bazi/Dialog/SaveShow.asp>, приступљено 20 јануар 2014 године.

Оно што треба да се потенцира је да тенденција децентрализације индустријске активности у Скопљу може постати израженија, што би додатно допринело делокализацији производних и привредних активности. У прилог овој тврдњи су и статистички подаци о броју активних предузећа у прерађивачкој индустрији у Скопљу и региону (Табела 5.21).

³¹⁰ Детаљније видети <http://www.fez.gov.mk>, приступљено 20 јануар 2014.

Табела 5.21 Број активних предузећа у прерађивачкој индустрији у Скопљу и региону, 2010-2013 године

Општина	2010	2011	2012	2013
Аеродром	373	349	341	318
Бутел	198	193	213	201
Гази Баба	390	379	379	353
Ђорче Петров	211	203	205	197
Карпош	382	375	355	353
Кисела Вода	342	343	332	332
Сарај	45	46	44	38
Центар	511	468	463	423
Чаир	236	246	229	231
Шуто Оризари	25	23	23	20
Скопље	2.713	2.625	2.584	2.466
Арачиново	3	3	4	4
Зелениково	10	7	7	6
Илинден	53	55	66	68
Петровец	10	14	15	14
Сопиште	15	14	16	13
Чучер - Сандево	19	21	23	23
Студеничани	16	20	21	19
само Регион	126	134	152	147
Укупно Скопски регион	2.839	2.759	2.736	2.613

Извор: аутор према подацима из Државен завод за статистика на РМ о прерађивачкој индустрији, *Активни деловни субјекти по сектори на дејност според НКД Рев.2, по општини, по години, состојба 31 декември*, <http://makstat.stat.gov.mk> приступљено 12 јануар 2014 и април 2015 године.

Анализом података из Табеле 5.21 може се сагледати тенденција смањења броја активних предузећа у индустрији у Скопљу, као и повећање броја активних прерађивачких предузећа у региону, иако је евидентно нето смањење укупног броја субјеката. Као што се може и очекивати према досад изнесеним подацима, уочавају се тенденције повећања броја активних предузећа код неградске општине Илинден.

Оно што је кључно за ово истраживање је карактер постојеће и нове индустрије у погледу присутности карактеристика флексибилности и уже специјализације у контексту промена технологије и тржишта. Према

доступним подацима,³¹¹ само 5% од укупног броја предузећа у Републици Македонији је извозно оријетисано, а 15% од укупног броја производних предузећа извози око 85% од укупног извоза земље. Према структури извоза, само 6% отпада на нове производе, док преко 75% предузећа извозника су старе компаније које извозе исте производе на постојећим тржиштима. Неминовно је да су предузећа основана од стране ТНК супериорнија у погледу флексибилности процеса производње, технологије и организације. Међутим, њихово учешће у укупној привреди је релативно скромно. Учешће страних предузећа од укупног броја предузећа износи око 7%, у извозу око 29%, док у укупној запослености земље око 13%. У овом контексту је и констатација да "... трансформација просторних места у токовима и каналима ... се своди на производњу и потрошњу без икакве локално одређене форме"³¹² и нема круцијални значај за локално окружење и економије, јер је њихова улога у укупном развоју националне економије, региона и града је најчешће преувеличана. И поред великих очекивања од стране земље домаћина о њиховом доприносу модернизацији капацитета, смањењу јаза неразвијености и технолошком развоју, како би се постигао економски развој и побољшање животног стандарда, исходи су веома често неутрални. Мали број новозапослених, ангажована релативно неквалификована радна снага, увоз сировина и репроматеријала неопходних за производњу, и стална потреба за изналажењем нових повољнијих локација и могућа деиндустријализација услед делокализације производње су присутни проблеми и слабости. Овде посебно треба нагласити и утицај претходно споменуте 'биполарности' индустрије у контексту процеса функционалне и просторне агломерације предузећа. Висока технологија страних предузећа не

³¹¹ Детаљније видети у Аноним, "Акцентот треба да е на извозот, тој го генерира економскиот раст," *Бизнис инфо бр.95* (Скопје), 26.04. 2012, стр.3-5

³¹² Manuel Kastels, "Nova istorijska veza između prostora i društva", u: Petar Bojanić i Vladan Djokić, ur, *Teorija Arhitekture i Urbanizma*, (Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009), str. 367-368.

омогућава вертикалну и хоризонталну интеграцију са локалним предузећима јер карактер њиховог пословања је како што потенцира Зечевић 'екстериторијалност и извозност'. Према овоме њихово лоцирање у конкретном простору и урбана структура не доноси повољности шире "... друштвено-економске сфере (утицај на процес стварања глобалног развоја кроз мала и средња предузећа, промене у подручју економске структуре, запосленост, тржиште, развој услуга и сл.) и урбане просторне структуре (факторе развоја и локације-боље искоришћавања природних и изграђених ресурса, критеријуме за избор и вредновање локације, високе стандарде урбане изградње и сл.)."³¹³

5.5. Закључак

У пост-социјалистичком периоду у Скопљу деиндустријализација постаје најизраженија манифестација неуспешне трансформације привреде: делимично или тотално смањење производње, драстични пад запослености, промене у неиндустријским делатностима до трајног уништења индустрије без алтернативне замене. Индустрија, некадашњи најзначајнији фактор привредног и урбаног развоја, у новим условима пословања најспорије се реструктурише тиме постајући најважнији фактор споре трансформације друштва.

Са урбанистичко-планерске перспективе у овом периоду карактер урбанистичког планирања се значајно променио. Од свеобухватног и детаљног регулисања планског развоја индустрије као доминантне парадигме, ка успостављању новог урбаног модела града који треба да омогући правичнији, равномернији и просперитетнији развој свих форми, садржаја и функција. Традиционална индустријска подручја унутар града све више се смањују и губитак у индустријским подручјима је евидентан како према фактичким подацима о степену искоришћености индустријских површина према урбанистичким плановима (намена грађевинског

³¹³ Slavka Zeković, "The Technology Park-A New Spatial Form of Industry at Major Infrastructure Corridors in Serbia," *Spatium* 10 (2004): p. 48

земљишта према урбанистичким плановима на снази, Табели 5.22 тако и према резултатима спроведеног истраживања.

Табела 5.22 Сумарни преглед планиране површине индустрије у граду Скопљу, 1948 – 2012 године

Урбанистички план	Планирана површина индустрије (ха)	Укупна површина града (ха)	Учешће површине индустрије у површине града (%)
ГРП 1948	690*	4.637	14,88
ОУП 1965	1.215,3	11.156	10,89
ОУП 1985	1.269,6	7.088,6	17,9
ГУП 2002	1.050,29	7.656,4	13,72
ГУП 2012	782,19	8.790,04	8,89

Забелешка*: аутор према подацима из Мапе 4.4

Према размештају индустрије у граду се може констатовати да је у овом периоду просторна организација индустрије од моноцентрична, која је концентрована и доминира у урбаној структури града у индустријским зонама, постаје мозаична, дисперзирана у урбаном простору града, на урбаним границама и ван опсега града, у новим половима развоја, са тенденцијом концентрације и агломерисања у новим просторним формама привредним и производним активностима: привредно-економским зонама и индустријско-технолошким зонама. Међутим, ипак се ради о скромним и углавном стихијним појавама, и функционално и организационо ограниченој концентрацији производних активности које не могу у простору креирати нова индустријска места у смислу просторних места токова и канала.

Ипак, нове парадигме урбанистичког планирања и трендови промена у урбаном и околном простору града, услед доминантних начина присвајања земљишта и организовања привредних активности у простору потврђују да нова индустријска места имају и имаће већу улогу у односу на просторна усмеравања новог индустријског размештаја, нове образце индустрије.

За крај, изазов планера, регулатора и шире домаће јавности је да промовишу и омогуће развој града Скопља према примерима европских

градова будућности, као "... места напредног друштвеног прогреса;... платформе за демократију, културни дијалог и разноликост; ... места зелене, или еколошке обнове животне средине; и ... места са привлачним моћима и моторе економског раста."³¹⁴

³¹⁴ European Commission – Directorate General for Regional Policy, *Cities of tomorrow - Challenges, visions, ways forward* (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011), p. VI.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

За сам крај овог научног рада, након детаљне анализе и сумирања резултата истраживања о просторним трансформацијама индустрије Скопља и појаве нових индустријских простора у пост-социјалистичком периоду, намеће се потреба о синтетизовању и интерпретацији ових резултата у шире теоријском дискурсу о реструктуисању простора производње. Намера нам је да се кроз закључна сагледавања о трансформацији индустријских простора у Скопљу, проблематика реструктуисања урбаног простора града разматра у односу на пост-социјалистичку транзицију и промене у односу на доминатну парадигму начина производње, од фордистичке ка пост-фордистичкој.

Први закључак истраживања односи се на главну тему овог рада која се бави анализом трансформације некадашње социјалистичке индустрије Скопља и њену доминатну просторну манифестацију у урбаној структури града. Процес трансформације индустријског простора у Скопљу, како смо га поставили у односу на доминантне дискурсе трансформације наглашава повезаност између трансформације простора и развоја друштва. Како потенцирају урбани географи и социолози код дискурса капиталистичких градова (Скот, Сторпер, Харви) и код дискурса социјалистичког града (Кис, Станилов), реструктуисање простора производње настаје успостављањем новог режима акумулације и регулације, односно транзицијом економије и променом политичког и друштвеног система.

Резултати истраживања указују на то да је просторна трансформација индустрије у Скопљу резултат доминантних и међусебно повезаних утицаја који произлазе из различитог историјског, друштвеног и урбано-планерског контекста. Полазећи од ове претпоставке, од истраживања трансформације индустријског простора Скопља произлази

сложенија расправа о успешности трансформације простора социјалистичких производних активности и њена условљеност историјско-економским развојем града. Сваки град прати властити развојни пут где је процес прилагођавања веома тежак и инкорпорира у себи ограничења и кризе традиционалних индустријских грана и производних структура, могућности интегрисања у глобалне и међународне токове, све израженију терцијеризација домаће и светске економије, доминантне парадигме планирања индустријског простора и одлуке приватних инвеститора за алоцирањем производних активности. Као и код осталих пост-социјалистичких градова тако и у Скопљу, велике додељене површине индустријског простора су резултат идеологије индустријског модернизма и стратегије урбаног развоја града сасвим потчињене развоју индустрије. Међутим, и поред политички форсиране индустријализације и до танчина испланираног индустријско урбанистичког развоја, константно подбацивање реализације урбанистичких планова Скопља у овом сегменту у социјалистичком периоду указује на перманентне тензије између концепта индустријског града, економске основа за његову реализацију и све израженије потребе за његовим равномерним и урамнотеженим урбани развојем.

Истраживање је показало да пост-социјалистичко реструктуисање индустријских предузећа у Скопљу, услед историјске заосталости индустрије и изразите деиндустријализације где социјалистичка индустрија није замењена новим алтернативним и услужним делатностима, условило је да је доминатни просторни исход трансформације индустрије дисконтинуитет производне активности. Мали је број социјалистичких предузећа који су репрезенти континуитета некадашње социјалистичке производне активности. Интегралност некадашњих искључиво индустријских подручја у граду је нарушена; индустрија је распарчана и расута у урбаном ткиву. Истраживање конкретних индустријских локација у урбаном простору Скопља

потврђује да трансформација индустријског простора одражава и подржава нове начине пословања у новом друштвеном систему стварајући мултифункционалну фрагментираност некадашњих индустријских подручја. Трансформација простора је условљена логиком тржишта и деловањем процеса обнове индустрије, функционалне трансформације, трајног напуштања индустријске активности или реиндустријализације. Трајно повлачење индустрије са урбаних територија Скопља, пре свега као тржишно одређен стихијан процес или плански усмерен кроз урбанистичко-планска документа, потврђује полазну хипотезу овог истраживања да је доминантни просторни исход трансформације социјалистичке индустрије напуштена индустрија

Други закључак истраживања односи се на поставку да нови индустријски простори у Скопљу или у ширем контексту 'нова географија индустрије' региона настаје након пада фордистичког режима производње и увођењем (прихватањем) нове флексибилне пост-фордистичке производне парадигме. Према регулационој теорији фордов режим производње утемељен на масовној производњи и на гигантски интегрисаним корпорацијама био је доминантна технолошка парадигма све док је генерисао профите. Интензивирањем конфликта између наслеђене ригидности режима и израженије дерегулације економских и друштвених односа јавиле су се нове флексибилне пост-фордистичке производне форме. Нова производна парадигма флексибилне специјализације како су је нарекли Пиоре и Сабел утемељена је на 'препороду' малих и средњих предузећа где економије обима и опсега и даље постоје али у оквиру нових кооперативних односа и структура који се успостављају између предузећа.

У овом смислу, резултати истраживања нове пост-социјалистичке флексибилне производне структуре у Скопљу потврђују да исте више не следе класичне ригидне просторне форме фордистичке производње. Тиме

и индустријски простор у Скопљу више није моноцентричан и концентрисан у урбаној структури града, већ распарчан у многобројне специјализоване и фрагментирани локации у оквиру и ван урбаног опсега. Овај став потврђује чињеница да се развој региона Скопља не базира искључиво на јединственом развојном полу који произлази од града. Напротив, регион се све више децентрализује и све више је сачињен од мозаичног карактера неједнако развијених подручја која стварају нову географију локалног простора. Нова привредна места у Скопљу и регион креирају потенцијал секундарног привредног и производног развоја града. Оно што се може приметити на терену код локација нове индустрије је једноставна концентрација најразличитијих привредних капацитета и активности. Код нових индустријских места у Скопљу просторна групација привредних активности, као што су аргументисали Скот и Стопер која настаје услед функционалног повезивања предузећа, практично и не постоји. Још увек у Скопљу и шире у региону тенденција груписања и просторног повезивања предузећа произлази од општих услова агломерисања, као што је доступност и атрактивност локације у односу на саобраћајнице и комуникационе мреже, близина аеродрома и развијена транспортна мрежа, и близина урбане агломерације било као извор радне снаге или као потрошач производа и услуга са свим повољностима и инфраструктуром коју нуди.

Промене код планова и стратегија урбанистичког развоја Скопља које су се одвијале у пост-социјалистичком периоду, наглашавају концепт деконцентрације производних активности, односно дисперзију индустрије ван граница града. Ово посебно истиче стварање нових просторних форми индустријске активности кроз стварање технолошко-индустријских развојних зона као промотера динамичнијег развоја нових индустријских сектора путем страних директних инвестиција. Управо, нови индустријски простори и нове просторне производне форме у Скопљу које су настале у пост-социјалистичком периоду потврђују

промене у просторном образцу локације индустрије, односно доминацију процеса и фактора деконцентрације и њено лоцирање и/или реалоцирање у урбаној периферији града. У теоријским расправама о новим индустријским местима посебно се потенцира карактер града не само као 'простор места', већ све више, како потенцира Кастелас 'простор токова'. Према њему место које је настало услед локализација производне активности међународних корпорација је типичан пример 'простор токова' где се врши повезивање активности и људи у глобалном контексту. Супротно, место производне активности настало у оквиру ограничења и искуства локалности је пример 'простор места' где су активности и људи организовани у локалном контексту. Управо град је тај комуникацијски систем који треба да повеже глобално са локалним и интегрirati у себе концепт 'простор места' и 'простор токова'.

Истраживање индустријских локација у Скопљу још више је артикулисало аргументе констатоване биполарности, где је раст локалних малих и средњих предузећа веома ограничен, посебно у индустријским гранама које задовољавају локална тржишта без извозног потенцијала. Са друге стране су подружнице великих међународних корпорација лоциране у новим просторним производним формама ван граница Скопља. Дали се може констатовати да нова индустријска места представљају значајну карактеристику пост-фордистичког развоја Скопља? У одговору на ово питање треба бити веома обазрив, јер теренска истраживања указују на једнозначно преусмеравање производних активности из постојећих индустријских подручја у нова, као и једнострану присутну флексибилност, која се и најчешће јавља у облику модификоване фордистичке производње. Такође, и искуства из осталих пост-социјалистичких земља указују да нова индустријска места треба посматрати као привремена индустријска места у иначе константно променљивом економском окружењу. У овом контексту су и констатације Европске комисије о могућностима компанија у земљама

Централне и Источне Европе, "... које имају ниже хиерархијске и мање централне позиције у глобалној мрежи, чак и када су лоциране у главним градовима. Ово је структурна слабост која условљава да град домаћин буде изложенији променама код глобалне потражње." У контексту постављеног питања важно је разумети да је одговор садржан у сва три аспекта, односно да су нови индустријски простори у Скопљу настали као аутономни просторни исходи реструктуисања индустрије, да је димензија флексибилне специјализације пренаглашена и да су константно угрожени регионалном и глобалном конкурентношћу.

Трећи закључак рада произлази из концепта европског града будућности, односно перспективе привредног и урбаног развоја Скопља и његовог повезивања у шири регионални и европски систем градова. Намера нам је да се, кроз концепт града будућности, трансформација индустријског простора у Скопљу посматра, анализира и валоризује критички, како би се подигла свест о постојећим или претпостављеним изазовима са којима се суочава, или ће се суочити, а који би утицали на његов развој.

Теренско истраживање је потврдило оно што се може лако уочити у урбаном простору Скопља, а то је недефинисани потенцијал и значај напуштених индустријских локација унутар градског ткива и перманентна узурпација земљишта ван градске територије за намене различитије од пољопривреде. Ширење радних зона ван граница Скопља посебно добија замах у пост-социјалистичком периоду било као стихијни процес или плански усмерен са урбанистичким документима. На овај начин политика одрживог развоја града спроведена кроз правилно алоцирање и коришћење земљишта као ограничен ресурс постаје само декларативна изјава у многобројним стратегијама развоја и урбанистичким плановима. Ширење урбаних функција ван граница града, укључујући и привредне активности је специфична форма

коришћења земљишта, којом се пољопривредно земљиште најчешће неповратно одузима. Изазов са којим Скопље треба да се суочи у односу на овај процес је контрола, усмеравање, ограничење и минимизовање додатног ширења привредних функција у региону града. Политике и мере централних и локалних власти би требало да постану одговорније и свеобухватније у погледу искоришћавања напуштених урбаних територија и понове употреба градског простора за нове урбане функције. Питање које се потенцира у многобројним развојним документима је нова парадигма привредног развоја Скопља заснована на домаћим ресурсима урбане и руралне економије. У овом смислу је и прихваћен нови европски урбани модел развоја града путем подржавања диверзификоване, иновативне, еколошке и одрживе трајекторије економског и привредног развоја. Исто је веома тешко спроводљиво због историјске подређености економије наспрам индустрије као јединичног привредног сектора. Значај индустрије за привредни развој града и даље ће бити потенциран, иако ће делокализација производне активности представљати један од најважнијих изазова.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ОРИГИНАЛНА ПЛАНСКА ДОКУМЕНТАЦИЈА, АРХИВСКА И ДИГИТАЛНА ГРАБА

Планска документација

Архив Завода за урбанизам и архитектуру "Скопје"

ОСНОВНИ УРБАНИСТИЧКИ ПЛАН СКОПЉА (1964)

Скопје планови и реализациии. Книга 1. (1964) Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, Скопје.

Скопје урбанистичка студија. Книга 2. (1964) Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, Скопје.

Скопје просторен план – Разгледување на регионот постојна состојба и препораки. Том I. Книга 3. (1964) Завод за урбанизам и архитектура на град Скопје, Друштво Доксијадис - Консултанги за развиток и екистика.

Скопје урбанистичка студија - Рецензии препораки заклучоци. Книга 4. (1964) Завод за урбанизам и архитектура - Скопје.

Скопје просторен концепт. Книга 5. (1964) Завод за урбанизам и архитектура - Скопје.

Скопје преглед на изградените површини. Книга 6. (1964) Завод за урбанизам и архитектура на град Скопје, Друштво Доксијадис - Консултанги за развиток и екиситка.

Извештај од социјалниот преглед. Книга 7. (1964) Полисервис - консултанги инженери, во соработка со Завод за урбанизам и архитектура - Скопје - СФР Југославија.

Скопје - Резиме на извештајот за основниот урбанистички план. Книга 8. (1965) Завод за урбанизам и архитектура - Скопје.

Водоводен систем, канализација и дренажа. Книга 11. (1965) Doksijadis - Консултанги за развиток и екистика - Атина, Грција, Завод за урбанизам и архитектура на град Скопје, СФР Југославија.

Становање. Книга 13. (1965) Doksijadis - Консултанги за развиток и екистика - Атина, Грција, Завод за урбанизам и архитектура на град Скопје, СФР Југославија.

Регионален план. Книга 14. ГРУПА ЗА РЕГИОНАЛНО ПЛАНИРАЊЕ. (1965) Завод за урбанизам и архитектура на град Скопје.

Основен урбанистички план. Книга 15. (1965) Полисервис - консултанги, претставник на Институтот за урбанизам на Варшава, Полска и Завод за урбанизам и архитектура на град Скопје, СФР Југославија, Скопје.

Detaljni urbanisticki plan Istocne industriske zone. Knjiga 17. (1965) POLISERVIS - Konsultanti inzenjeri, Varsava, Polska, pretstavnik Instituta za urbanizam Varsava, i Zavod za urbanizam i arhitektura grada Skopja, SFR Jugoslavija.

ПРОСТОРНИ ПЛАН И ИЗМЕНА И ДОПУНА ОСНОВНОГ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНА СКОПЉА (1981)

Просторен план на град Скопје - Состојби и тенденции. Книга 2 - Карти. (1981) Завод за урбанизам и архитектура "Скопје", Скопје.

Просторен план и измена и дополна на Основниот урбанистички план на Скопје - програмски основи. Книга 3. (1981) Завод за урбанизам и архитектура "Скопје", Скопје.

Просторен план на град Скопје. Книга 6. (1985) Завод за урбанизам и архитектура "Скопје", Скопје.

Основен план на град Скопје. Книга 7. (1985) Завод за урбанизам и архитектура "Скопје", Скопје.

Архива Скупштине града Скопља, одељење за урбанизам

ГЕНЕРАЛНИ УРБАНИСТИЧКИ ПЛАН (2001)

Генерален урбанистички план на град Скопје 2001-2020 - Синтезен приказ на планските решенија. Книга 1. Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови.

Генерален урбанистички план на град Скопје 2001-2020 - Графички прилози. Книга 2. Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови.

Генерален урбанистички план на град Скопје 2001-2020 - Билансни показатели на планските решенија. Книга 3. Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови.

ГЕНЕРАЛНИ УРБАНИСТИЧКИ ПЛАН (2012)

*Генерален урбанистички план на град Скопје 2012-2022 – Планска документација
Книга 1. Агенција за планирање на просторот.*

*Генерален урбанистички план на град Скопје 2012-2022 - Планска документација
Книга 2. Агенција за планирање на просторот.*

Архива Агенције за планирање простора

Просторен План на Скопски Регион – Нацрт 2005. Агенција за планирање на просторот.

Архивска граѓа

Државни архив Републике Македоније

Генерални регулациони план града Скопља - 1914, 1:5000, Арх. број: АМ_1.872.20-10.

Ситуациони план атара Скопског - 1914, 1:25000, Арх. број: АМ_1.872.20.4-89.

Генерални регулациони план града Скопља - 1929, 1:5000, Арх. број: АМ_1.872.20-9.

Ситуациони план града Скопља - 1929, 1:5000, Арх. број: АМ_1.872.20-8.

Генерални регулациони план града Скопља - 1929, 1: непознато, Арх. број: АМ_1.872.20-14.

Карта на Скопската котлина - 1929, Арх. број: АМ_1.872.20.4-88.

Генерални план ситуације града Скопља - 1932, 1:7500, Арх. број: АМ_1.872.20-9.

Државни архив Републике Македоније подручно одељење Скопје
Генерален регулационен план на Скопје - 1949, 1:10000, Арх. број:
АС_6.76.522.1.

Архива Општине Бутел
Документација везана за изградњу објеката: Одобрења за изградњу,
Одобрења за реконструкцију

Архива Општине Илинден
Документација везана за изградњу објеката: Одобрање за изградњу,
Одобрење за реконструкцију

Дигитална граѓа

Архива Агенције за катастар некретнина Републике Македоније
ДИГИТАЛНЕ ГЕОРЕФЕРЕНЦИРАНЕ МАПЕ (стање 2011 године)

Катастарска Општина Маџари, 1:2500
Катастарска Општина Гази Баба, 1:2500
Катастарска Општина Визбегово, 1:2500
Катастарска Општина Бардовци, 1:2500
Катастарска Општина Бутел, 1:2500
Катастарска Општина Чаир, 1:2500
Катастарска Општина Центар, 1:2500
Катастарска Општина Центар 1, 1:2500
Катастарска Општина Драчево 1, 1:2500
Катастарска Општина Горно Лисиче, 1:2500
Катастарска Општина Ѓорче Петров, 1:2500
Катастарска Општина Сингелиќ 1, 1:2500
Катастарска Општина Сингелиќ 2, 1:2500
Катастарска Општина Злокуќани, 1:2500

Архива Скупштине града Скопља, одељење за урбанизам
Генерални урбанистички план града Скопља - плански период 2001-2020,
Дигитална геореференцирана мапа Синтезног решења (DWG формат)
Генерални урбанистички план града Скопља - плански период 2012-2022,
дигиталне геореференциране мапе постојећег стања 2011 године (DWG
формат), укупно 59 појединачних мапа.

ПРИМАРНИ ИЗВОРИ

Књиге

Бакалчев, Минас. "Домување како урбан фрагмент на примерот на Скопје",
Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету
Универзитета "Св. Кирил и Методиј" Скопје, 2004.

- Благоев, Борислав. *Монографски материјали за раѓањето и развитокот на индустријата во Македонија*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 1979.
- Георгиев, Ангел. "Економските аспекти на урбанизацијата на СР Македонија", Докторска дисертација одбрана на Економском факултету Универзитета "Св. Кирил и Методиј" Скопје, 1988.
- Пенчиќ, Дивна. Докторска дисертација *Влијанието на урбанистичките планови врз дисконтинуираната просторна транзиција на градот Скопје во дваесеттиот век*, Скопје: Архитектонски факултет, Универзитет "Св. Кирил и Методиј" во Скопје, 2011.
- Сидовски, Коста. *Развитокот на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни, 1918-1941*. Скопје: МАНУ, 1980.
- Узунов, Никола. *Индустриски центри и региони во СР Македонија*. Скопје: Универзитетска печатница, 1970.
- Узунов, Никола. *Разместеност на индустријата во СР Македонија*. Скопје: Економски факултет - Скопје, 1977.
- Узунов, Никола. *Стопанството на Република Македонија 1945-1990*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2001.
- Узунов, Никола., Ангел Георгиев, Методија Несторовски, Злате Колевски и Трајко Славевски. *Степенот на (не)синхронизираноста меѓу процесите: индустријализација-деаграризација-миграција урбанизација во СР Македонија*. Скопје: Економски факултет - Скопје, 1984.

Чланци из зборника текстова и периодичних публикации и извештаја

- Аноним. "25 години Рудници и Железарница Скопје", (Скопје: РЖС,1992), стр. 12-14.
- Аноним. "Скопје лежи на 10.000 тони отров - надлежните спијат", *Утрински весник* (Скопје), 12.12.2011.
- Аноним. "Акцентот треба да е на извозот, тој го генерира економскиот раст," *Бизнис инфо бр.95* (Скопје), 26.04. 2012, стр.3-5
- Аноним. "Ќе се чисти линданот во ОХИС", *Дневник* (Скопје), 03.07.2013
- Аноним. "Економското цунами ја погаѓа и Македонија", *Вест* (2008), 10.10.2008
- Аноним. "Случај 'Полуконти' - Уривање на правната држава", *Капитал* (Скопје), 21.10.2003.
- Аноним. " Апелациониот суд се сомнева во сопственоста на "Балкан стил", *Дневник* (Скопје), 18.03.2006.
- Аноним. " Лакшми Митал сака да ги купи и државните акции", *Вест* (Скопје), 04.07.2004.
- Аноним. " 'Испат' ги купува 'Полуконти' и 'Ладна валалница'", *Дневник* (Скопје), 18.03.2006.
- Аноним, " Економското цунами ја погаѓа Македонија - 1.200 металци на принуден одмор", *Вест* (Скопје), 10.10.2008.

- Аноним. "Косово го развива скопско Визбегово", *Нова Македонија* (Скопје), 04.04.2012.
- Аноним, "Новиот ГУП на Скопје е застарен, сметаат бизнисмените", *Нова Македонија* (Скопје), 01.10.2012.
- Сидовски, Коста. "Индустијата на територијата на НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918-1941.)", у: Лазар Соколов, К. Сидовски, М. Мургаشانски и П. Тасевски, ур, *Индустијата во НР Македонија* (Скопје: Економски институт - Скопје, 1961), стр. ()
- Соколов, Лазар. "Индустијата во Македонија до 1912 година", у: Лазар Соколов, К. Сидовски, М. Мургаشانски и П. Тасевски, ур, *Индустијата во НР Македонија* (Скопје: Економски институт - Скопје, 1961), стр. ()

Законска легислатива и периодични извештаји

Арцелормитгал Скопје (ЦРМ) АД- Скопје, Финансиски изештаи за годината што завршува на 31 декември 2010 и Извештај на независните ревизори, Скопје: Дилоит ДОО Скопје, 2011

Арцелормитгал Скопје (ЦРМ) АД- Скопје, Финансиски изештаи за годината што завршува на 31 декември 2012 и Извештај на независните ревизори, Скопје: Дилоит ДОО Скопје, 2013

Арцелормитгал Скопје (ХРМ) АД- Скопје, Финансиски изештаи за годината што завршува на 31 декември 2010 и Извештај на независните ревизори, Скопје: Дилоит ДОО Скопје, 2011

Републички завод за статистика. *Статистички годишник за НРМ 1954*

Републички завод за статистика. *Статистички годишник за СРМ 1969*

Републички завод за статистика. *Статистички годишник за СРМ 1977*

Републички завод за статистика. *Статистички годишник за СРМ 1981*

Републички завод за статистика. *Статистички годишник за СРМ 1985*

Републички завод за статистика. *Статистички годишник за СРМ 1990*

Републички завод за статистика. *Статистички годишник на РМ 1991*

Републички завод за статистика. *Статистички годишник на РМ 1994*

Savezni zavod za statistiku . *Statistički godišnjak Jugoslavije 1988*

Завод за статистика на Република Македонија. *Статистички годишник на РМ 1995*

Завод за статистика на Република Македонија. *Статистички годишник на РМ 1998*

Завод за статистика на Република Македонија. *Статистички годишник на РМ 2002*

Завод за статистика на Република Македонија. *Статистички годишник на РМ 2003*

Завод за статистика на Република Македонија. *Статистички годишник на РМ 2006*

Завод за статистика на Република Македонија. *Статистички годишник на РМ 2011*

Службен лист на ФНРЈ бр.10/1946. *Устав на Федеративна Народна Република Југославија.*

Службен лист на ФНРЈ бр. 98/1946. *Закон о национализацији приватних привредних предузећа.*

Службен лист на ФНРЈ бр. 35/1948. *Закон о изменама и допунама закона о национализацији приватних привредних предузећа.*

Службен лист на ФНРЈ бр.59/1946. *Указ за одредуење претпријатија од општодржавно значење.*

Службен весник на НРМ бр.12/1945. *Уредба за организирањето и работата на државните индустриски и рударски предпријатија.*

Службен лист на ФНРЈ бр.12/1946. *Указ за образуење Владата на ФНРЈ.*

Службен весник на НРМ бр. 29/1946. *Указ.*

Службен лист ФНРЈ бр. 84/1946. *Указ.*

Службен весник НРМ бр. 24/1947. *Закон за петогодишниот план.*

Службени лист ФНРЈ бр. 3/1948. *Указ о укидању и оснивању министарства Владе ФНРЈ.*

Службен весник на СРМ бр.7/1974. *Устав на Социјалистичка Република Македонија.*

Службен Весник на РМ 37/1991. *Одлука за распишување на референдум во Република Македонија.*

Службен весник на РМ бр. 38/1993. *Закон за трансформација на претпријатијата со општествен капитал.*

Службен весник на РМ бр. 2/1995. *Закон за реструктурање на дел од претпријатијата кои во своето работење искажуваат загуби.*

Службен весник на РМ бр. 19/1996. *Закон за трансформација на претпријатијата и задругите со општествен капитал кои стопанисуваат со земјоделско земјиште.*

Службен весник на РМ бр. 37/1996. *Закон за приватизација на државниот капитал во претпријатијата.*

Службен весник на РМ бр. 56/1999. *Закон за слободни економски зони.*

Службен весник на РМ 55/2004. *Закон за територијалната организација на локалната самоуправа во Република Македонија.*

Службен весник на РМ 55/2004. *Закон за градот Скопје.*

Службен весник на РМ бр. 39/2004. *Просторен план на Република Македонија.*

Службен весник на РМ бр. 51/2005. *Закон за просторно и урбанистичко планирање.*

Службен Весник на РМ бр. 14/2007. *Закон за технолошки индустриски развојни зони.*

Службен весник на РМ бр. 140/2010. *Правилник за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање.*

Службен весник на РМ бр.63/2012. *Правилник за стандарди и нормативи за урбанистичко планирање.*

СЕКУНДАРНИ ИЗВОРИ

Књиге и зборници текстова

- Andruz, Gregory, Michael Harloe and Ivan Szelenyi. eds. *Cities after socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist societies*. Oxvord, UK and Cambridge, Mass.: Bleckwell Publishers, 2006.
- Bell, Daniel. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. 1999 Special Anniversary Edition*. New York: Basic Books, 1999.
- French, R.A., and F. E. Ian Hamilton, eds. *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley&Sons, 1979.
- Hamilton, F.E. Ian, Kaliopa Dimitrovska Andrews and Natasa Pichler-Milanovic, eds. *Transformation of cities in Central and Eastern Europe: Towards globalization*, Tokyo: United Nations University Press, 2005.
- Harvey, David. *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishing, 1990.
- Harvey, David. *Spaces of Global Capitalism. Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. London – New York: Verso, 2006.
- Kumar, Krishan. *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the Contemporary World, 2nd. ed*. Cambridge, Mass.: Blackwell Publishing, 2005.
- Lash, Scott and John Urry. *The End of Organized Capitalism*. Madison, Wiskonsin: University of Wiskonsin Press, 1987.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. (1974) Translated Donald Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell Publishing, 1991.
- Lefevr, Anri. *Urbana revolucija*. (1970) Prevod Mirjana Vukmirović-Mihajlović. Beograd: Nolit, 1974.
- Петровић, Драган. *Историја индустрије Београда*, Том I. Београд: Српско Географско Друштво, 2006.
- Piore, Michael and Charles Sabel. *The Second Industrial Divide*. New York: Basic Books Inc, 1984.
- Поповска, Златка. *Технолошки развој на Македонија*. Скопје: Македонска книга, 1991.
- Славески, Трајко. *Македонската економија во транзиција*. Скопје: НИП "Експрес", 1995.
- Soja, Edward W.. *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford: Blackwell Publishing, 2000.
- Soja, Edward W.. *Post Modern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London, England and New York, NY:Verso, 1989.
- Stanilov, Kiril. eds. *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer, 2007.
- Vujović, Sreten, i Mina Petrović, ur. *Urbana Sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

Чланци из зборника текстова и периодичних публикација

- Allen Scott, "Flexible Production Systems and Regional Development: The Rise of New Industrial Space in North America and Western Europe", Research Paper No. 168, (Toronto: Centre for Urban and Community Studies University of Toronto, 1988)
- Altvater, Elmar. "Theoretical Deliberations on Time and Space in Post-socialist Transformation", *Regional Studies*, (), Vol. 32. No. 7 (1998), pp. 591-605.
- Amin, Ash. "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition" in: Amin, Ash, ed. *Post-Fordism: a reader* (Oxford/U.K: Blackwell Publishers, 1994), pp. 1-39.
- Ann Markusen, "Sticky Places in Slippery Space: A Typology of Industrial Districts", *Economic Geography* (Worcester), Vol. 72, Issue 3 (1996), p.294.
- Barta, Györgyi and Kukely, Györgyi. "Re-industrialisation in the world and in Hungary", *European Spatial Research and Policy*, (), No. 2 (2008), pp. 5-26.
- Castells, Manuel. "Nova istorijska veza između prostora i društva" u: Bojanić, Petar i Vladan Djokić, ur. *Teorija Arhitekture i Urbanizma* (Bograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2009), str.
- Definicioni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, Knjiga I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstva*, (Beograd: Državna štamparija, 1937),
- Drahokoupil, Jan. "Post-Fordist Capitalism in the Czech Republic: The Investment of Flextronics in Brno", *Czech Sociological Review*, (Prague), Vol. 40, No. 3 (2004), pp. 343-362.
- Факти за приватизацијата бр.1, 2000* (Скопје: Агенција на Република Македонија за трансформација на претпријатија со општествен капитал, 2000)
- F.E. Ian Hamilton, "Spatial Structure in East European Cities", in: F.E. Ian Hamilton and Antony R. French, eds, *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*, (Chichester: John Wiley & Sons, 1979), pp. 195-261.
- F.E. Ian Hamilton, "The External Forces: Towards globalization and European integration", in: F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Natasa Pichler-Milanovic, eds, *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*, (Tokyo: United Nations University Press, 2005), p.79.
- F.E. Ian Hamilton and Francis W. Carter, "Foreign Direct Investment and city restructuring", in: F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Natasa Pichler-Milanovic, eds, *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization* (Tokyo: United Nations University Press, 2005), p.117.
- Former Yugoslavia-UNPROFOR, Department of Public Information, United Nations-as at September 1996, in http://www.un.org/Depts/DPKO/Missions/unprof_b.htm приступљено 02 јун 2013.
- Hamilton, Pitchler-Milanovic and Dimitrovska Andrews, "Introduction", in: F.E. Ian Hamilton, Kaliopa Dimitrovska Andrews, and Natasa Pichler-

- Milanovic, eds, *Transformation Of Cities In Central And Eastern Europe: Towards Globalization* (Tokyo: United Nations University Press, 2005), p. 11.
- Hirsch, Joachim "From the Fordist to the post-Fordist state", in: Bob Jessop, Hans Kastendick, Klaus Nielsen and Ove K. Pedersen, eds, *The Politics of Flexibility* (Aldershot: Edward Elgar, 1991), pp..
- Ian R. Gordon and Philip McCann. "Industrial Clusters: Complexes, Agglomeration and/or Social Networks?", *Urban Studies*, (), Vol. 37, No. 3, (2000), pp. 513-532.
- Илиев, Дејан. "Структурни промени и трансформации на стопанскиот систем во Република Македонија", *Географски разгледи* (Скопје), бр. 44-45 (2011), стр. 97-108.
- Illner, Michal and Alois Andrie. "The Regional Aspect of Post-Communist Transformation in the Czech Republic", *Czech Sociological Review*, (Prague), Vol. 2 No. 1 (1994), pp. 107-127.
- Jessop, Bob,. "Thatcherism and flexibility: the white heat of a post-Fordist revolution", in: Bob Jessop, Hans Kastendick, Klaus Nielsen and Ove K. Pedersen, eds, *The Politics of Flexibility* (Aldershot: Edward Elgar, 1991), pp..
- Kiss, Éva. "The Impacts of Relocation on the Spatial Pattern to Hungarian Industry", *Geographia Polonica*, (Warszawa), Vol. 80 No. 1 (2007), pp. 43-61.
- Kiss, Éva. "Spatial Impacts of Post-socialist Industrial Transformation in the Major Hungarian Cities", *European Urban Regional Studies*, (New York and Barcelona), Vol. 11(1), (2004), pp. 81-87.
- Kiss, Éva. "Restructuring in the industrial areas of Budapest in the period of transition", *Urban Studies*, (), Vol. 39. No 1. (2002), pp. 69-84.
- Kiss, Éva. "Restructuring In Industry And Industrial Areas In Budapest", *Geographia Polonica*, (Warszawa), Vol. 72 No. 1 (1999), pp. 29-45.
- Kiss, Eva. "Major trends in the development of industrial areas of Budapest in the early 21st century", *Hungarian Geographical Bulletin*, (), Vol. 58.No.3 (2009)
- Kiss, Eva "The evolution of industrial areas in Budapest after 1989", in: Kiril Stanilov, eds, *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, (Dordrecht: Springer, 2007), стр.154.
- Михајловић, Коста и Василије Крестић, *Меморандум Српске академије наука и уметности Одговори на критике* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1995)
- Kovacs, Zoltan. "Cities from state-socialism to global capitalism: an introduction", *GeoJournal* No. 49 (1999), pp. 1-6.
- Локален акционен план за животна средина ЛЕАП 2, (Скопје: Град Скопје, 2011)
- Lux, Gabor. "Divergent Patterns Of Adaptation Among Central European Old Industrial Regions", *European Spatial Research and Policy*, (), No. 1 (2009), pp. 145-157.
- Lux, Gabor. "Industrial development, Public policy and Spatial Differentiation in Central Europe: Continuities and Change", Discussion Paper No. 62, Pécs: Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 2008.

- Lux, Gabor. "Location differences of services and industry: A Central European dichotomy", *Prace Komisji Geografii Przemysłu*, No 16 (2010), pp. 29-37.
- Nielsen, Klaus. "Towards a flexible future – theories and politics", in: Bob Jessop, Hans Kastendick, Klaus Nielsen and Ove K. Pedersen, eds, *The Politics of Flexibility* (Aldershot: Edward Elgar, 1991), p. 11.
- Petrovic, Mina. "Cities after socialism as a research issue", DP34 South East Europe series, London: London School of economics and political science, 2005.
- Scott, Allen. "The Resurgent City: Economy, Society, And Urbanization In An Interconnected World.", Paris: OECD, (није датирано).
- Scott, Allen and Michael Storper. "Regional Development Reconsidered", Research Paper No 1, Los Angeles: Lewis Center for Regional Policy Studies, UCLA, 1990.
- Transition report 2000: Employment, skills and transition* (London: EBRD, 2000)
- United Nations Security Council Resolution 757 of 30 May 1992, in [http://daccess-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/011/16/IMG/NR001116.pdf?OpenElement](http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/011/16/IMG/NR001116.pdf?OpenElement) приступљено на 30 мај 2013.

ИНТЕРНЕТСКИ ИЗВОРИ

- <http://makstat.stat.gov.mk/pxweb2007bazi/Dialog/SaveShow.asp>, приступљено 20 јануар 2014 године.
- <http://makstat.stat.gov.mk> приступљено 12 јануар 2014.
- <http://makstat.stat.gov.mk/pxweb2007bazi/DialogSaveshow.asp> приступљено 25 новембар 2013
- <http://www.seinet.com.mk/Issuers.aspx?PartyID=37>, приступљено 26 октобар 2013 године.
- <http://www.cabernet.org.uk/?c=1316>, приступљено на 20 јули 2013.
- http://www.ohis.com.mk/sites/default/files/OHIS%20Info%20Memo_ENG.pdf, приступљено 30 јули 2013 године.
- www.mse.org.mk и www.seinet.com.mk приступљено јули 2013 године.
- <http://skopskileguri.com/About.aspx?id=8&language=en>, приступљено 26 октобар 2013 године.
- <http://www.mkd.mk/55291/makedonija/skopski-leguri-dobi-integrirana-ekoloska-dozvola>, приступљено 26 октобар 2013 године.
- <http://www.pivaraskorje.com.mk>, приступљено 27 јули 2013 године.
- <http://www.evropa.com.mk>, приступљено на 27 јули 2013 године
- <http://www.alkaloid.com.mk> приступљено на 27 јули 2013 године.
- <http://www.pumpi.com.mk/companyhistory.html>, присуљено 20 декември 2013 година.
- <http://learnica.com.mk>, приступљено 20 декември 2013 године.
- <http://www.polibrakes.com/english/company.htm>, приступљено 20 декември 2013 године.
- http://www.svemek.mk/za_svemek.php, приступљено 20 декември 2013 године.

<http://www.moepp.gov.mk/WBStorage/Files/MITALSTIL%20-%20Skan%20Resenie%20po%20zalba%20vo%202%20stepen%20-%20Vlada%20na%20R.M.pdf>, приступљено на 30.11.2013 године.

<http://www.makstil.com/DefaultMk.aspx>, приступљено 26.10.2013 године.

http://arcelormittal.com.mk/content/04-investors/ArcelorMittal_HRM_2012_FINAL_mak.pdf приступљено 27.10.2013 године.

http://www.kapital.mk/mk/makedonija/88597/archelor_mital-skorje_vlozhi_3,5_milioni_evra_vo_pechka_za_rosinkuvanje.aspx приступљено 27 октобар 2013 године.

<http://www.economy.gov.mk/vesti/3825.html> приступљено 25 декември 2013 године.

<http://www.fez.gov.mk>, приступљено 20 децембар 2013 године.

<http://www.fez.gov.mk>, приступљено 20 јануар 2014.

http://www.sec.mk/arhiva/1990_Referendum/Izvestaj_za_sproveden_referendum_1990.pdf приступљено на 30.05.2013.

http://articles.latimes.com/1989-01-29/news/mn-2013_1_social-crisis, приступљено 30 маја 2013.

http://sr.wikipedia.org/wiki/Попис_становништва_1948_у_ФНРЈ, приступљено 5 Март 2013 године

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ А: Преглед карактеристика истраживаних локација социјалистичке индустрије Скопља

А	Б	В	Г	Д	Б	Е		Ж		З			И		Ј			К		Л	Љ	М	Н	Њ
						Близина урбаног центра	Дир. приступ фреквентне саобраћајнице	мало	средње	велико	добро	лошо	Напуштена	Недовољно искоришћена	Повремено коришћена	Урбана обнова	Адаптивна реупотреба	Нова намена	Обнова индустрије					
Редни број	Индустријска локација	Зона	Површина локације (м ²)	% изграђености	Којфицијент искоришћености	да	не	да	не	мало	средње	велико	добро	лошо	Напуштена	Недовољно искоришћена	Повремено коришћена	Урбана обнова	Адаптивна реупотреба	Нова намена	Обнова индустрије	Рейндуристи-јализација	Намена ГУП 2012	Четврт ГУП 2012
1	Ф-ка тестенина "Глорија"	Североисточна зона	14,080	30%	0.31	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0		0	0	А	ЦС10
2	"Топлификација Скопје"-Топлана Исток	Североисточна зона	14,634	22%	0.38	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0		1	0	Е2	ЦС10
140	Когенеративна гасна централа ТЕ-ГО Скопје	Североисточна зона	15,403	38%	0.56	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0		0	1	Е2	ЦС10
3	Ф-ка аутобуса "ФАС 11 Октомври"	Североисточна зона	123,974	39%	0.50	1	0	1	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0		0	0	А	ЦС10
4	Ф-ка картонске амбалаже "Комуна" (стара локација)	Североисточна зона	57,556	19%	0.23	1	0	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0		0	0	А	ЦС10
5	Ф-ка "Автогума" Скопје	Североисточна зона	3,956	47%	0.47	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0		1	0	А	ЦС10
6	Аутоотранспор. предузеће "Пролетер" Скопје	Североисточна зона	19,980	36%	0.36	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	Б	0	0	А	ЦС10
7	Ф-ка "Коце Металец" - Виталиа	Североисточна зона	13,819	32%	0.34	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0		0	1	А	ЦС10
8	Сервис "Механика" Скопје	Североисточна зона	13,190	47%	0.54	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	Б2	0	0	А	ЦС10
9	Ф-ка "Македонски фоклор"	Североисточна зона	21,401	45%	0.53	1	0	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	Б2+Г4	0	0	Г	ЦС11

А	Б	В	Г	Д	Б	Е	Ж	З	И	Ј	К	Л	Љ	М	Н	Њ										
10	"ЈСП Скопје" - Автобаза Автокоманда	Североисточна зона	37,296	23%	0.24	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	Б2+Б4	1	0	Г	ЦС11	
11	Ф-ка кондиторских производа "Европа"	Североисточна зона	27,479	49%	0.90	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	Б2+Г4	1	0	Г	ЦС11
12	"Алкалоид" Автокоманда	Североисточна зона	44,126	34%	0.84	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	Г4	1	0	Г	ЦС11
13	"Пивара Скопје"	Североисточна зона	48,689	42%	0.62	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	Б2	1	0	Г	ЦС11
14	Сервис" Аутомакедонија' - Пивара Скопје	Североисточна зона	60,214	40%	0.40	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0		0	1	Г	ЦС11
15	Ф-ка хлеба "Жито Лукс" погон Авто Команда	Североисточна зона	15,214	40%	0.59	1	0	1	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	Г4	0	0	Г	ЦС11
16	Млин "Жито"	Североисточна зона	15,849	46%	0.61	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	Г4	0	0	Г	ЦС11
17	"Светлост" Скопје	Североисточна зона	13,990	31%	0.31	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	Г4	0	0	Г	ЦС11
18	Ф-ка текстила "Нов живот"	Североисточна зона	2,397	60%	0.60	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	Г4	0	0	Г	ЦС11
19	"Жито Македонија"	Североисточна зона	2,609	64%	0.64	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	Б5	0	0	Г	ЦС11
20	Склад "ЖАС"	Североисточна зона	38,644	11%	0.13	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	Б2	1	0	Б	ЦС11
141	Склад "ЖАС" - Биг Бокс	Североисточна зона	16,968	26%	0.26	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	Б	0	0	Б	ЦС11
21	Склад "Скопски пазар" - Непгун, Бриколаж	Североисточна зона	16,070	14%	0.14	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	Б	0	0	А+Б	ЦС11
22	Склад "Славија"	Североисточна зона	31,879	39%	0.53	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	А2	1	0	А+Б	ЦС11
23	Склад "Југоопрема"	Североисточна зона	19,893	17%	0.23	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	В1	1	0	А+Б	ЦС11
24	Винарија "Сковин"	Североисточна зона	23,425	31%	0.31	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	В1	1	0	Г	СИ01
25	Склад "Интеримпекс"	Североисточна зона	27,592	17%	0.19	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	Б2+Б3	1	0	А+Б	СИ01
26	Машински институт "Југ"	Североисточна зона	11,144	32%	0.34	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	А2+Б5	0	0	Г	СИ01
27	Склад "Трго Текстил"	Североисточна зона	11,892	40%	1.29	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0		1	0	А+Б	СИ03
28	Склад "Македонија дрво"	Североисточна зона	15,841	31%	0.31	0	1	1	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0		0	0	А+Б	СИ03
29	Склад "Хелиос"	Североисточна зона	7,999	10%	0.10	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0		1	0	А+Б	СИ03
30	Склад "Фершпед"	Североисточна зона	138,018	23%	0.23	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0		0	0	Г	СИ03
142	Фабрика боја и	Североисточна зона	27,464	16%	0.16	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0		1	0	Г	СИ03

А	Б	В	Г	Д	Б	Е	Ж	З	И	Ј	К	Л	Љ	М	Н	Њ							
	лакова "Алкалоид" - Тикурида																						
31	Ф-ка боја и лакова "Алкалоид" - Вивакс	Североисточна зона	24,978	14%	0.21	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	Г	СИ03		
32	Склад "Електрометал" - Електроелемент	Североисточна зона	31,832	35%	0.49	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	1	Б	0	0	Г	СИ03	
33	Склад "Текстил"	Североисточна зона	9,810	38%	1.30	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	1	Б	0	0	Г	СИ03
34	"Кланица и ладилник Скопје"	Североисточна зона	66,123	23%	0.4	0	1	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0		0	0	А+Б	СИ04	
143	"Кланица и ладилник" - Тинекс	Североисточна зона	3,260	57%	1.04	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	1	Б	0	0	А+Б	СИ04	
35	Ф-ка обуће "Газела"	Североисточна зона	75,044	62%	0.32	0	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0		0	0	Г	СИ04	
36	Ф-ка коже "Годел"	Североисточна зона	43,991	61%	0.77	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0		0	0	Г	СИ04	
144	МЗТ "Леарница"	Североисточна зона	36,859	Н/П	Н/П	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0		1	0	Г	СИ04	
145	МЗТ "ФАМ"	Североисточна зона	13,708	Н/П	Н/П	0	1	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0		0	0	Г	СИ04	
146	МЗТ "Хепос"- Вабтек	Североисточна зона	21,856	Н/П	Н/П	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0		1	0	Г	СИ04	
147	МЗТ "ФОП"	Североисточна зона	10,806	Н/П	Н/П	0	1	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0		0	0	Г	СИ04	
148	МЗТ "Пумпи"	Североисточна зона	18,282	Н/П	Н/П	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0		1	0	Г	СИ04	
149	МЗТ "Енергетика"	Североисточна зона	15,900	Н/П	Н/П	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0		1	0	Г	СИ04	
150	МЗТ "Опрема"	Североисточна зона	18,881	Н/П	Н/П	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	1	Г4	0	0	Г	СИ04
151	МЗТ "Алатница" - Свемек	Североисточна зона	13,586	Н/П	Н/П	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0		1	0	Г	СИ04	
37	МЗТ- остало	Североисточна зона	124,868	Н/П	Н/П	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0		0	0	Г	СИ04	
38	Склад "Караорман"	Североисточна зона	58,157	11%	0.19	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0		1	0	Г	СИ04	
39	Ф-ка бетона ДГ Бетон "Бетонка"	Североисточна зона	33,199	9%	0.08	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0		1	0	Б+Г	СИ05	
40	Македонска информатичка компанија "Семос" - Карат	Североисточна зона	3,913	38%	0.38	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	1	Г4	0	0	Г	СИ07	
41	"Скопска млекара"	Североисточна зона	25,124	24%	0.24	0	1	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0		0	0	А	СИ07	
42	Ф-ка картонске амбалаже "Комуна" (нова локација)	Североисточна зона	63,688	21%	0.23	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0		1	0	Г	СИ08	
43	Склад "Типо"	Североисточна зона	25,180	24%	0.26	0	1	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0		0	0	Г	СИ08	
44	"Макпетрол" - склад Мацари	Североисточна зона	34,931	16%	0.16	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0		1	0	Г	СИ08	

А	Б	В	Г	Д	Б	Е	Ж	З	И	Ј	К	Л	Љ	М	Н	Њ								
45	Склад "Технометал Вардар"	Североисточна зона	202,666	8%	0.08	0	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	Б	СИ08		
46	Склад "Макошпед"	Североисточна зона	57,992	16%	0.17	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Г	СИ08
47	Склад "Алекс-пром"	Североисточна зона	4,839	44%	0.44	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Г	СИ08
48	Склад "Конзум" - Фабрика Промес	Североисточна зона	4,454	43%	0.51	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	Г	СИ08
49	Склад "Македонска книга" - Винарија Дивино	Североисточна зона	3,660	33%	0.37	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	Г	СИ08
50	Склад "Туртел"	Североисточна зона	8,316	17%	0.17	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Г	СИ08
51	Склад "Машиномонт"	Североисточна зона	3,952	31%	0.37	0	1	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	Г	СИ08
52	Склад "Метал"	Североисточна зона	7,613	18%	0.18	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	Г	СИ08
53	Склад "Унипроком"	Североисточна зона	7,540	46%	0.67	0	1	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	Г	СИ08
54	Отпад "Југосуровина"	Североисточна зона	25,263	15%	0.23	0	1	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	Г	СИ08
152	РЖ "Топилница"- Скопски легури	Рудници и Железарница	728,614	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	Г1	С17
153	РЖ "Челичара" и "Топла Валавница"- Макстид Дufferко	Рудници и Железарница	441,896	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Г1	С17
154	РЖ "Ладна Валавница" и "Полуконти"- Арцелормиттал	Рудници и Железарница	299,648	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Г1	С17
155	"Факом"	Рудници и Железарница	179,401	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Г1	С17
156	РЖ "Услуги"	Рудници и Железарница	104,072	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Г1	С17
157	РЖ "Енергетика" - ЕЛЕМ Енергетика	Рудници и Железарница	22,716	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Г1	С17
158	"Фаморд"	Рудници и Железарница	121,734	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	Г1	С17
159	Рудник "Бањани"	Рудници и Железарница	117,375	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	Г1	С17
160	РЖ "Интер-траншпед"	Рудници и Железарница	36,090	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Г1	С17
161	РЖ "Економика"	Рудници и Железарница	46,419	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	Г1	С17
162	РЖ "Троска"	Рудници и Железарница	37,616	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	Г1	С17

А	Б	В	Г	Д	Б	Е	Ж	З	И	Ј	К	Л	Љ	М	Н	Њ											
163	РЖ "Техничка контрола"	Рудници и Железарница	9,104	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	Г1	С17					
164	Гринз"	Рудници и Железарница	80,792	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	Г1	С17			
55	РЖ-остало	Рудници и Железарница	519,398	Н/П	Н/П	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	Г1	С17			
56	"Имperiјал тобако"	Југоисточна зона	43,653	20%	0.76	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Б+Г	И07		
165	"Имperiјал Тобако" - Сеавус	Југоисточна зона	6,042	34%	1.50	1	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Б+Г	И07	
57	"Алкалоид" - Билка	Југоисточна зона	14,138	45%	0.57	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	А+Б	И12		
58	"Македонија табак"	Југоисточна зона	39,940	26%	0.26	1	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А+Б	И12	
59	АДГ "Пелагонија - механизација"	Југоисточна зона	17,101	36%	0.36	1	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А	Ј13	
60	АДГ "Пелагонија - високоградња"	Југоисточна зона	10,336	35%	0.35	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А	Ј13	
61	АДГ "Пелагонија армирачница"	Југоисточна зона	11,977	16%	0.16	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А	Ј13	
62	Сервис "Авто турист"	Југоисточна зона	9,036	44%	0.44	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	А	Ј13	
63	"Раде Кончар"	Југоисточна зона	97,077	32%	0.34	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	А+Б	И17	
166	"Раде Кончар"- Гинекс	Југоисточна зона	4,831	49%	0.66	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	А+Б	И17	
64	"Енергомонт" - Американ колеџ	Југоисточна зона	11,591	48%	1.01	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	А+Б	И17	
65	Склад "Јавор"	Југоисточна зона	2,770	48%	0.67	1	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	А+Б	И17	
66	Склад "Леснина"	Југоисточна зона	8,214	38%	0.43	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А+Б	И17
67	Склад "Скопски Пазар"	Југоисточна зона	12,280	55%	0.55	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	А+Б	И17	
68	Млин "Жито Лукс"	Југоисточна зона	24,158	13%	0.13	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	А+Б	И17	
69	Ф-ка сапуна "Цветан Димов"	Југоисточна зона	7,604	16%	0.16	1	0	1	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А+Б	Ј09
70	"Охис"	Југоисточна зона	923,299	17%	0.17	0	1	1	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Г	ЈИ08
71	Цементара "Усје"	Југоисточна зона	801,273	9%	0.09	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Г	Ј17	
72	Стаклара "Скопје"	Југоисточна зона	118,108	34%	0.38	0	1	1	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Г	Ј19
73	"Макпетрол" - Склад Лисиче	Југоисточна зона	32,051	23%	0.23	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Б+Г	ЈИ08	
74	"Макпетрол" - Отпад	Југоисточна зона	18,807	14%	0.14	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Б+Г	ЈИ08
75	Штампарија "ЗУМ" - Склад Хаски Компани	Југоисточна зона	2,643	44%	0.48	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	Г4	0	0	А+Б	ЈИ08

А	Б	В	Г	Д	Ђ	Е	Ж	З	И	Ј	К	Л	Љ	М	Н	Њ							
76	Склад "Жито Лукс"	Југоисточна зона	5,092	74%	0.74	0	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	А+Б	ЈИ08	
77	"Градинар Лоза" - Агро Техна, Вегетабил, Коро компани, Коро Мекс	Југоисточна зона	9,059	37%	0.37	0	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	1	Г4	0	0	А+Б	ЈИ08
78	Склад "Типо"- Биг Пакинг	Југоисточна зона	5,721	45%	0.45	0	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0		1	0	А+Б	ЈИ08
79	"Технокомерц"	Западна зона	5,401	22%	0.22	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0		1	0	Г	С305
80	"Макпетрол Ад - Темко"	Западна зона	16,663	34%	0.34	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0		0	0	Г	С305
81	ГП "Бетон"	Западна зона	119,688	12%	0.12	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0		1	0	Б+Г	С306
82	"Кодинг- Дистрибуција"	Западна зона	3,454	23%	0.39	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	1	Г4	0	0	Б+Г	С306
83	"Дрога колинска"	Западна зона	14,013	32%	0.35	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0		1	0	Б+Г	С306
84	Ф-ка "Колектив"	Западна зона	14,458	33%	0.38	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	1	Г4	0	0	Г	С308
85	"Адинг"	Западна зона	34,473	18%	0.22	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0		1	0	Г	С308
86	Ф-ка хлеба "Специјал"	Западна зона	9,823	18%	0.20	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0		0	1	Г	С308
87	ЈСП Скопје" - Автобаза Ђорђе Петров	Западна зона	50,096	15%	0.15	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0		1	0	А+Б	С316
88	Склад "Агроплод Ресен"	Западна зона	3,020	32%	0.32	0	1	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0		0	0	А+Б	С316
89	"Алкалоид - Лафома"	Западна зона	231,335	10%	0.11	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0		1	0	Б+Г	С316
90	"Техногас"	Западна зона	16,057	21%	0.25	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0		1	0	А	С318
91	"Карпош"	Западна зона	131,300	16%	0.17	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0		1	0	А	С318
92	ГРО "Маврово"	Западна зона	61,822	28%	0.29	0	1	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0		0	0	А	С326
93	Отпад "Југосуровина"	Западна зона	12,085	4%	0.04	0	1	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0		0	0	А	С326
94	Штампарија "Гоце Делчев"	Расута индустрија	1,066	0%	0.00	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0		0	0	А+Б	Ц01
95	"Алумина"	Расута индустрија	42,390	58%	0.73	1	0	1	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0		0	0	А+Б	В08
96	"Треска"	Расута индустрија	57,091	57%	0.57	1	0	1	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0		0	0	А	В11
97	"Купром"	Расута индустрија	38,156	30%	0.30	0	1	1	0	0	1	0	0	1	1	0	0	0		0	0	А	С325
98	Ф-ка тула "Типо"	Расута индустрија	20,052	26%	0.26	0	1	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0		0	0	Б+Г	ССИ03
99	Склад "Типо"	Расута индустрија	40,254	35%	0.35	0	1	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0		0	0	Б+Г	ССИ12

А	Б	В	Г	Д	Б	Е	Ж	З	И	Ј	К	Л	Љ	М	Н	Њ									
100	Ф-ка тула "Типо - Производња"	Расута индустрија	59,894	15%	0.15	0	1	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	Б+Г	С25		
101	"Мавровомонт" - Хилтон	Расута индустрија	62,587	7%	0.07	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	Б	0	0	ДЗ	И14	
102	Склад "Скопско поле" - Тинекс, Мери Герзиева, хотел Порта	Расута индустрија	6,765	39%	0.52	1	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	1	Б	0	0	А	И10		
103	Ф-ка текстила "Црвена Звезда" - Протогип, Дизајн Фантазија	Расута индустрија	23,274	52%	0.53	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	Б+Г	Ј14	
104	Ф-ка текстила "Прогрес" - Макпримат	Расута индустрија	29,871	3300%	0.36	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Б+Г	Ј14
105	Ф-ка текстила "Мирка Гинова"	Расута индустрија	37,947	25%	0.25	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	Б	0	0	Б+Г	Ј14	
106	Браварска задруга "4 Јули"	Југоисточна зона	3,791	25%	0.25	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Б+Г	Ј14
107	"Електро Скопје" - Склад Еуро Азија	Југоисточна зона	3,987	40%	0.55	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	Г4	0	0	Б+Г	Ј14	
108	"Енерго систем"	Југоисточна зона	3,855	36%	0.44	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Б+Г	Ј14	
109	Склад "Живинокп"	Југоисточна зона	7,385	28%	0.32	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Б+Г	Ј14	
110	Склад "Грозд Струмица"	Југоисточна зона	2,762	31%	0.31	0	1	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	Б+Г	Ј14	
111	"Семенарна СК"	Југоисточна зона	2,163	40%	0.60	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Б+Г	Ј14	
112	Отпад "МЕТЕК"	Југоисточна зона	7,595	11%	0.11	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	Б+Г	Ј14	
113	ЈП "Улицы и патисшта Скопје"	Југоисточна зона	15,258	17%	0.17	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Б+Г	Ј14	
114	Ф-ка хлеба "Фурна Диме"	Расута индустрија	5,815	26%	0.26	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	Б+Г	С13	
115	Ф-ка хлеба "Жито Лукс" - погон Шутка	Расута индустрија	29,618	40%	0.46	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	А	С08	
116	ЈП "Гранит електрика" - Гранд Престиж	Расута индустрија	27,044	27%	0.27	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	А	0	0	А+Б	С306	

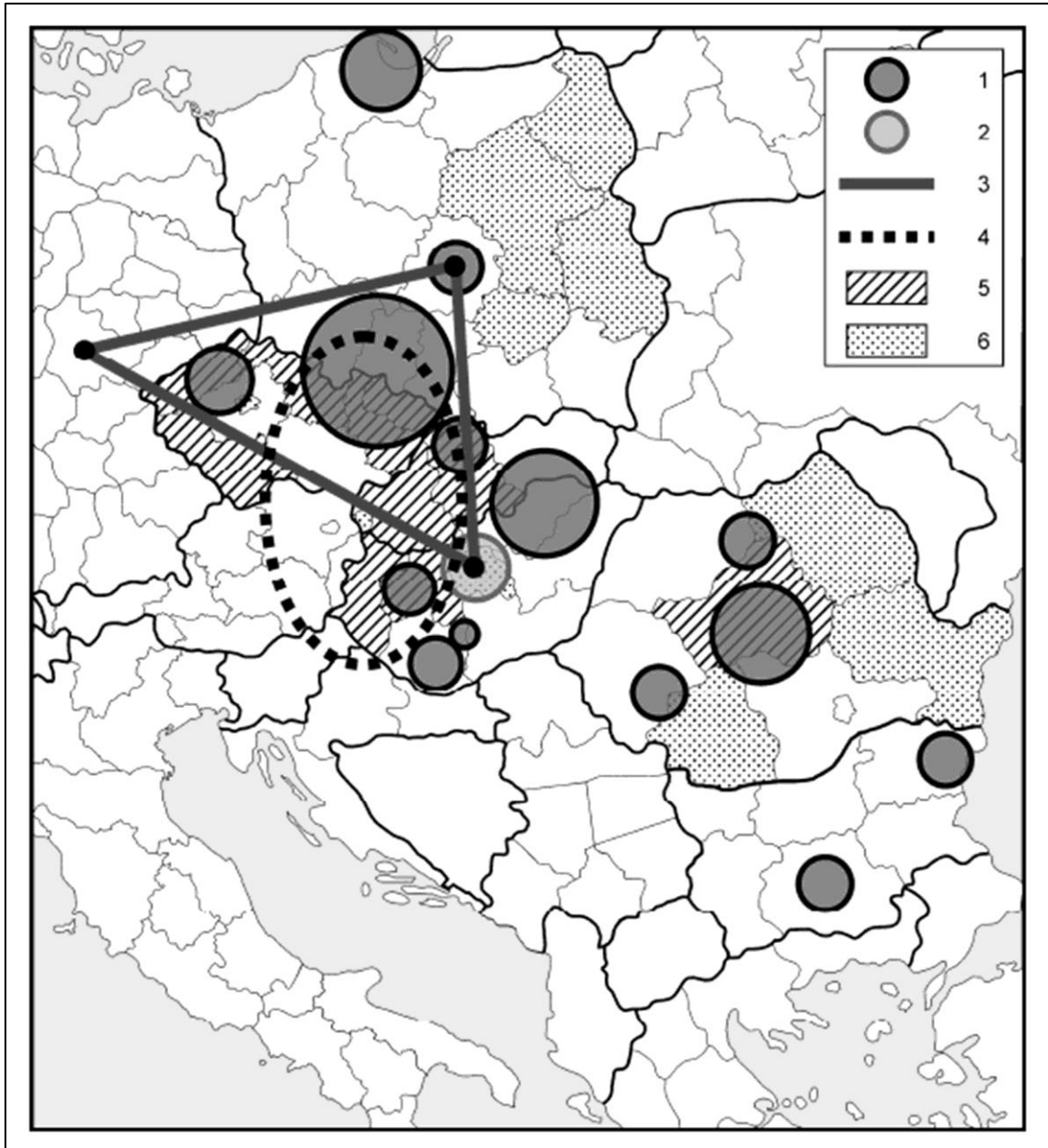
А	Б	В	Г	Д	Б	Е	Ж	З	И	Ј	К	Л	Љ	М	Н	Њ								
117	Ф-ка хлеба "Жито Лукс" - погон Капиштец	Расута индустрија	2,883	55%	1.90	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	А	Ј07	
118	Ф-ка хлеба "Жито Лукс" - Погон Тафталиде - Гимназија Нова	Расута индустрија	7,832	33%	0.33	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	В	0	0	В	306
119	Ф-ка хлеба "Жито Лукс"- Погон Хром	Расута индустрија	2,841	49%	0.49	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А	С320
120	Склад "Центро"	Расута индустрија	23,490	35%	0.37	0	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Б+Г	С13
121	ЕМО Охрид"	Расута индустрија	12,428	29%	0.29	0	1	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	Б+Г	ССИ03
122	"Решлек"	Расута индустрија	12,816	47%	0.61	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Г	Ј03
123	ПП "Транил"	Расута индустрија	69,873	1%	0.01	0	1	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	ДЗ	301
124	"ГРО Пелагонија" - парк	Расута индустрија	14,528	5%	0.05	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	Д	0	0	А+Б	304
125	"ГРО Техника" - парк	Расута индустрија	3,666	1%	0.01	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	Д	0	0	А+Б	304
126	ПП "ТИМ"	Расута индустрија	12,499	14%	0.14	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А	СС301
127	ПП "АБ"	Расута индустрија	22,405	6%	0.06	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А	СС301
128	ПП "Идадија - инженеринг"	Расута индустрија	3,984	32%	0.32	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А	СС301
129	Склад "Агромеханика"	Расута индустрија	12,476	18%	0.18	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А	СС301
130	ПП "Ратко Митровић"	Расута индустрија	33,164	2%	0.02	0	1	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	Б+Г	СС302
131	ПП "Пелагонија"	Расута индустрија	40,231	2%	0.02	0	1	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	Б+Г	СС302
132	Ливница "9 Мај"	Расута индустрија	10,583	19%	0.19	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	А	СС301
133	ПП "Техника" занатски погон	Расута индустрија	4,246	22%	0.22	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	А	СС301
134	Склад "Карбон"	Расута индустрија	3,565	43%	0.43	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	А	СС301
135	Склад "Хема"	Расута индустрија	4,464	11%	0.11	0	1	1	0	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	А	СС301
136	Штампарија "НИП Нова Македонија" - ЕУРМ	Расута индустрија	5,569	85%	1.58	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	В	0	0	А	311
137	Сервис "Авто турист" - Веро и Мекдоналдс	Расута индустрија	13,383	39%	0.39	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	1	Б	0	0	А	309
138	Ф-ка "Пластика" - Комплекс Македонија	Расута индустрија	11,059	40%	0.40	1	0	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	А	0	0	А	309

А	Б	В	Г	Д	Б		Е		Ж			З			И			Ј			К		Л	Љ	М	Н	Њ
139	"Топлификација Скопје"-Топлана Запад	Расута индустрија	9,049	18%	0.52	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0		1	0	E2	306	
Укупно			8,623,974												41	20	4	7	18			67	9				

Упитник на основу ког су сакушљене информације током спровођења теренског истраживања

Упитник														Забелешка	
1	Власник локације када је иницијално оформљена (назив предузећа)														
	Година када је локација иницијално оформљена (декада)														
	Власник-ци локације након 1991 године (назив предузећа)														
	Корисник-ци локације након 1991 године (назив предузећа)														
	У којој се мери користи локација након 1991 године	Напуштена (од када)	Недовољно искориштена			Периодично искориштена				Сасвим искоришћена					
	Да ли је локација програмски трансформисана након 1991 године														
	Тип трансформације	Урбана обнова					Адаптивна реупотреба								
	Нова намена локације														
	Загађење локације	мало	средње			велико									
	2	Површина локације (m ²) 2012 године													
Изграђена површина (%) 2012 године															
Коефицијент искоришћености К=Пб/Пп, 2012 године															
Близина урбаног центра															
Директан приступ фреквентним саобраћајницама															
3	Број објеката у локацији , 2012 године														
	Намена објекта	објекат 1	објекат 2	објекат 3	објекат 4	објекат 5	објекат 6	објекат 7	објекат 8	објекат 9	објекат 10	објект 11	објект 12	објект 13	
	Година изградње (декада)														
	Површина приземља (Пп)														
	Број спратова и висина објекта														
	Укупна површина свих спратова (Пб)														
	Физичко стање објеката (задовољавајуће/лоше)														

3. Теоријски оквир трансформације индустрије код пост-социјалистичких земаља

Слика 3.1 Индустијска подручја у социјалистичкој Централној Европи

Извор: Gabor Lux, "Divergent patterns of adaptation among Central European Old Industrial Regions", *European Spatial Research and Policy* (Łódź), Vo. 1/2009, (2009), p. 146.

4. Скопље: Историјски развој и просторни размештај индустрије

Слика 4.1 Позиција Скопља у оквиру Отоманске империје крајем XIX века

Извор: аутор према мапи Europe in Year 1900, <http://www.euratlas.net/>, приступљено 15 децембар 2013 године.

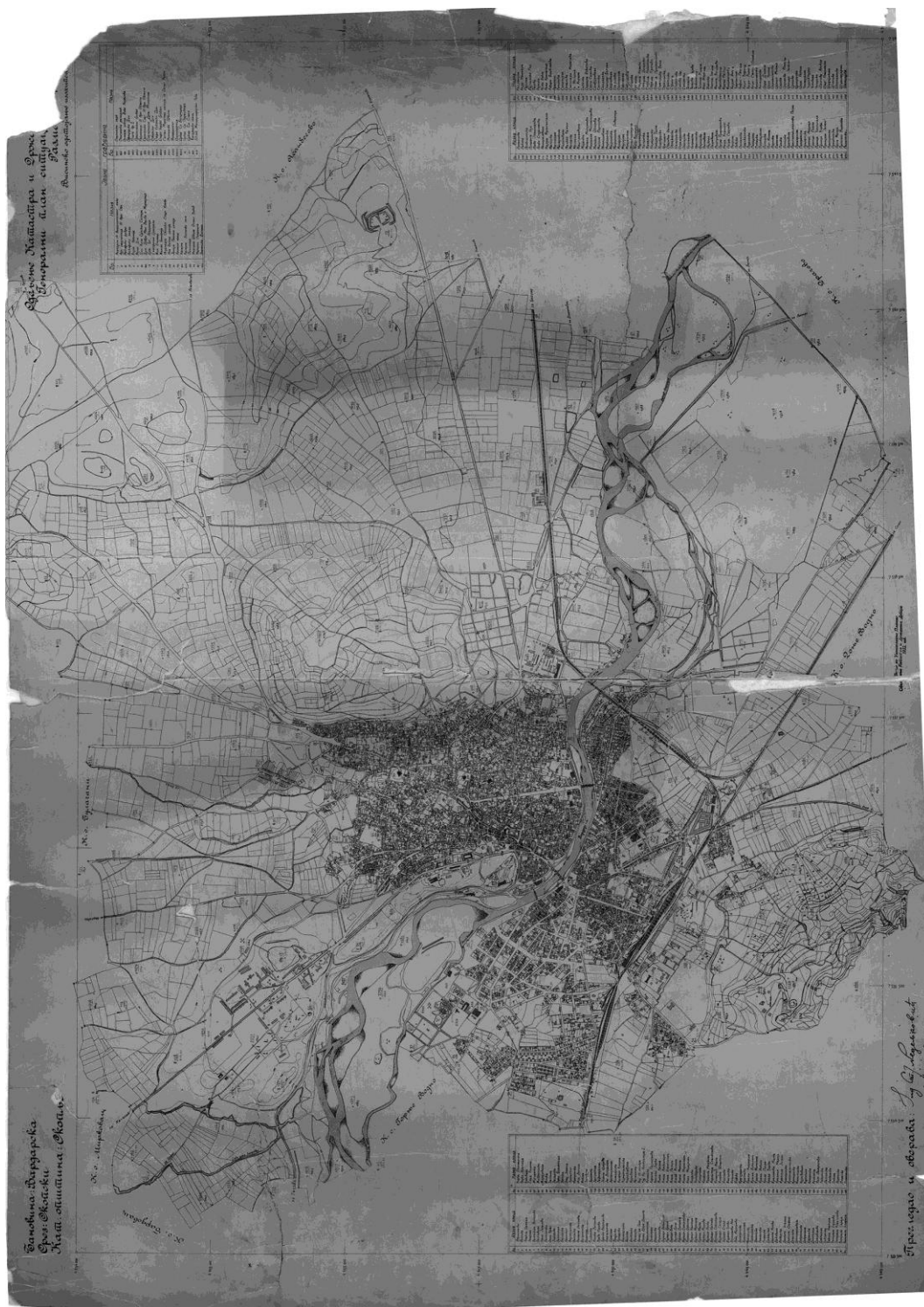
Слика 4.2 Железничке линије на територији данашње Републике Македоније крајем XIX века

Извор: аутор према мапи Verkehrs-Karte von Oesterreich-Ungarn: nebst den angrenzenden Ländern des deutschen Reiches, von Russland und der Europäischen Türkei, <http://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/eurotransport/G6480-1870z-L5-2.html>, приступљено 15 децембар 2013 године.

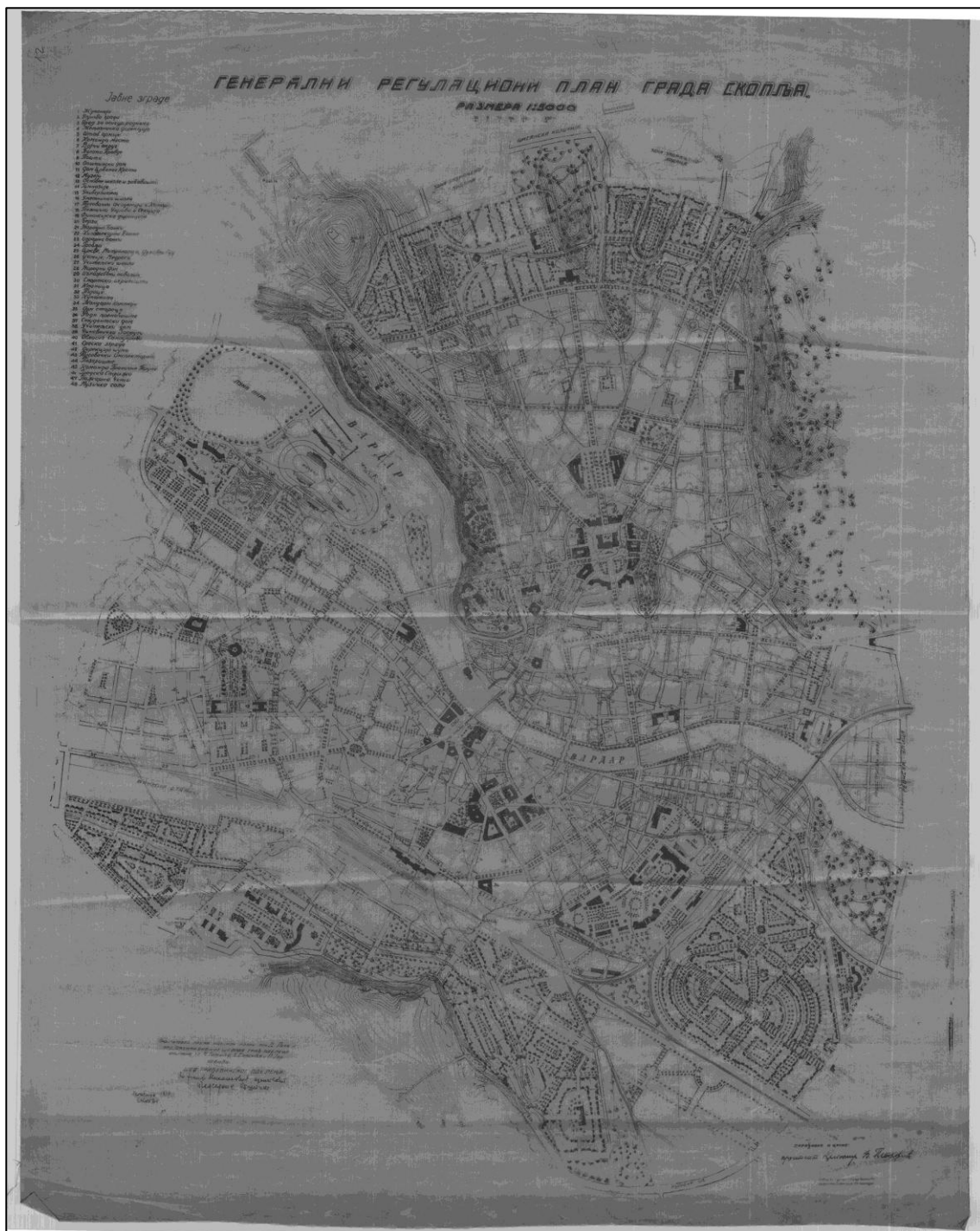
Слика 4.3 Позиција Скопља у оквиру Краљевине Југославије

Извор: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, Knjiga I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstva, (Beograd: Državna štamparija, 1937), str. nepagirano

Слика 4.5 Генерални план ситуације Скопља из 1932 године

Извор: 1932, Генерални план ситуације града Скопља, 1:7500, Државен архив на Република Македонија, сигнатура: АМ_1.872.20-9.

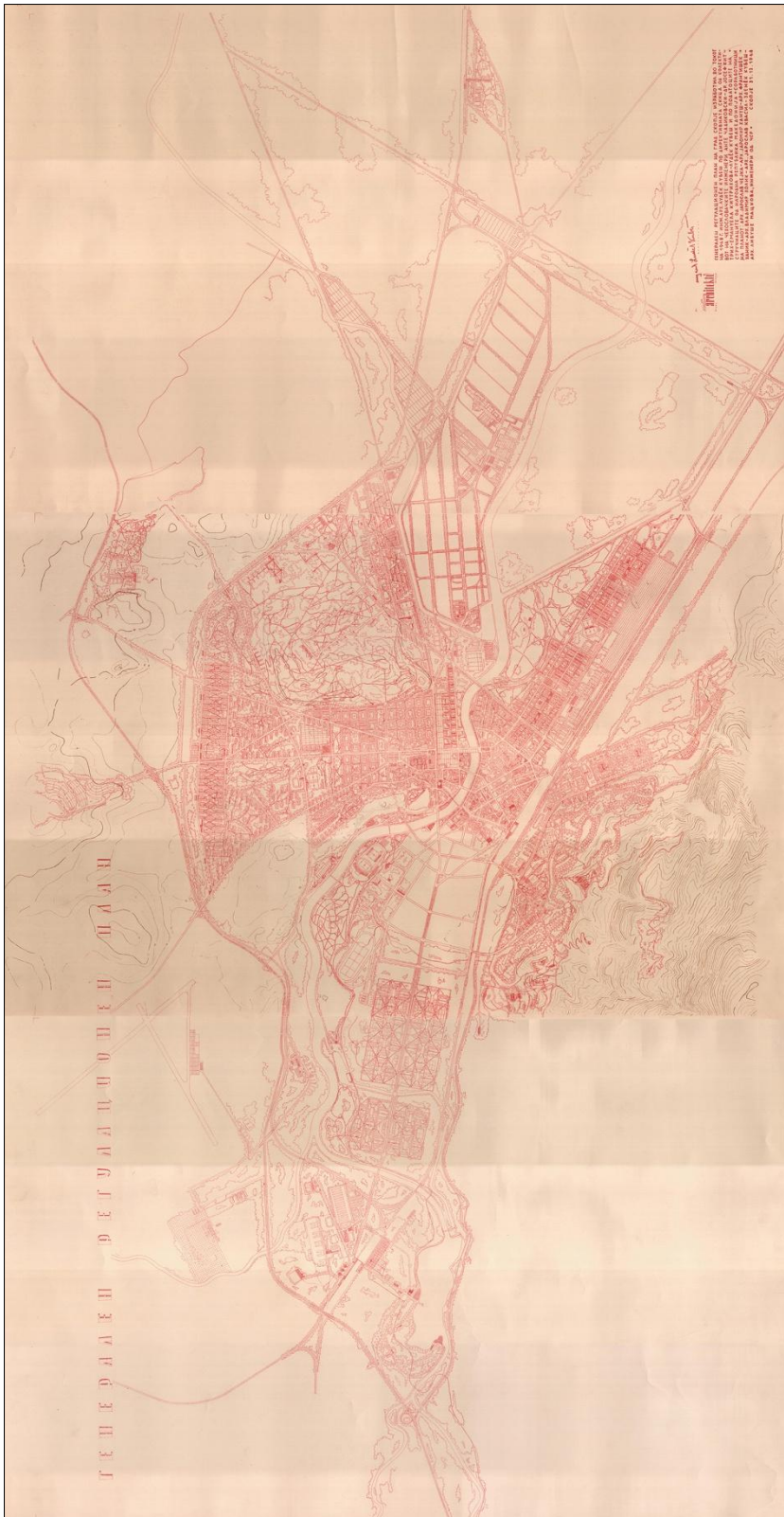
Слика 4.6 Генерални регулациони план Јосифа Михајловића из 1929 године
Извор: Генерални регулациони план града Скопља, Р=1:5.000, Државен архив на Република
Македонија, сигнатура: АМ_1.872.20-9.

Слика 4.7 Позиција Скопља у оквиру СФРЈ

Извор: аутор према мапи Југославија,

http://www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/izlozbe/izlozbe_arhiva/izl_2009_stalna.html, приступљено 15 децембар 2013 године

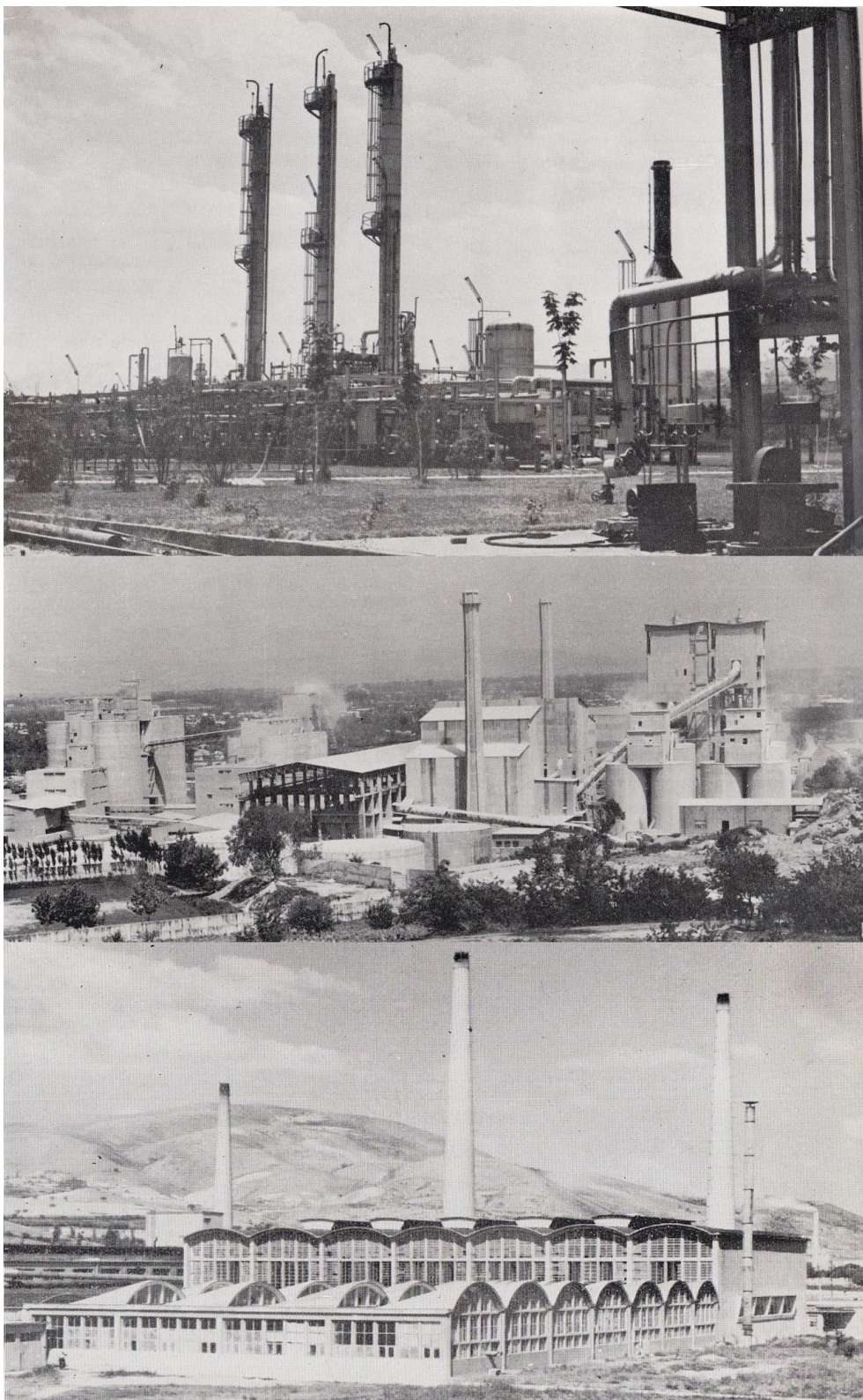

Слика 4.8 Генерални регулациони план Лудјека Кубеша из 1948 године
Извор: Генерален регулационен план на град Скопје, Р=1:10.000, Архив на град Скопје,
сигнатура: АС_6.76.522.1

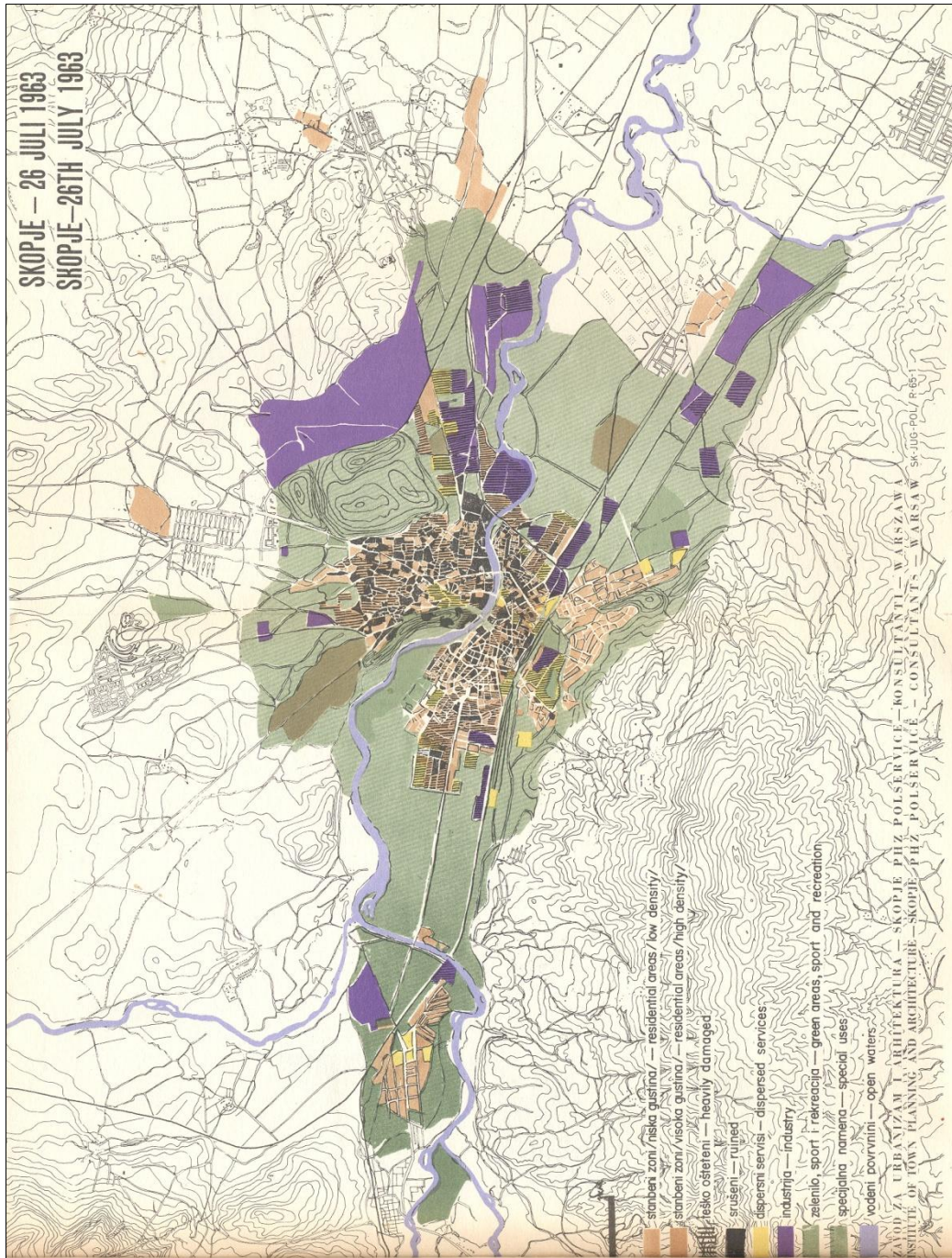
Слика 4.9 "Рудници и Железарница Скопје"

Извор: Veljko Radović et. al., *Skopje 63 83* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1983), str. 180-183.

Слика 4.10 "ОХИС", цементара "Усје" и фабрика стакла "Скопје"

Извор: Благој Попов, *Скопје град на солидарноста* (Скопје: Фонд за обнова и изградба на Скопје, 1975), непагирано

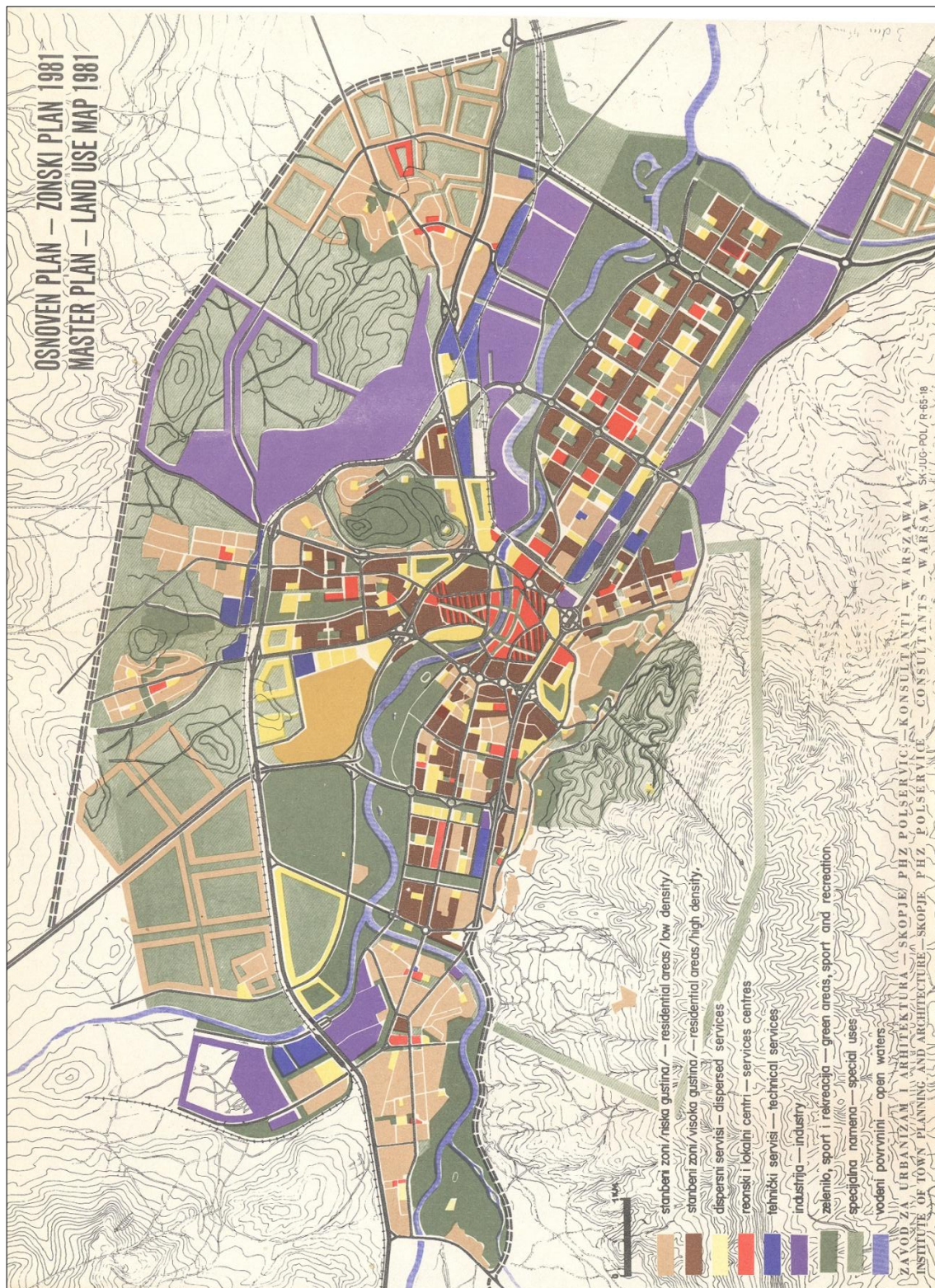

Слика 4.11 Размештај урбаних функција у Скопљу 1963 године

Извор: Основен урбанистички план-Книга 15 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр. 110. (Мапа: Skopje - 26 juli 1963/ Skopje - 26th July 1963)

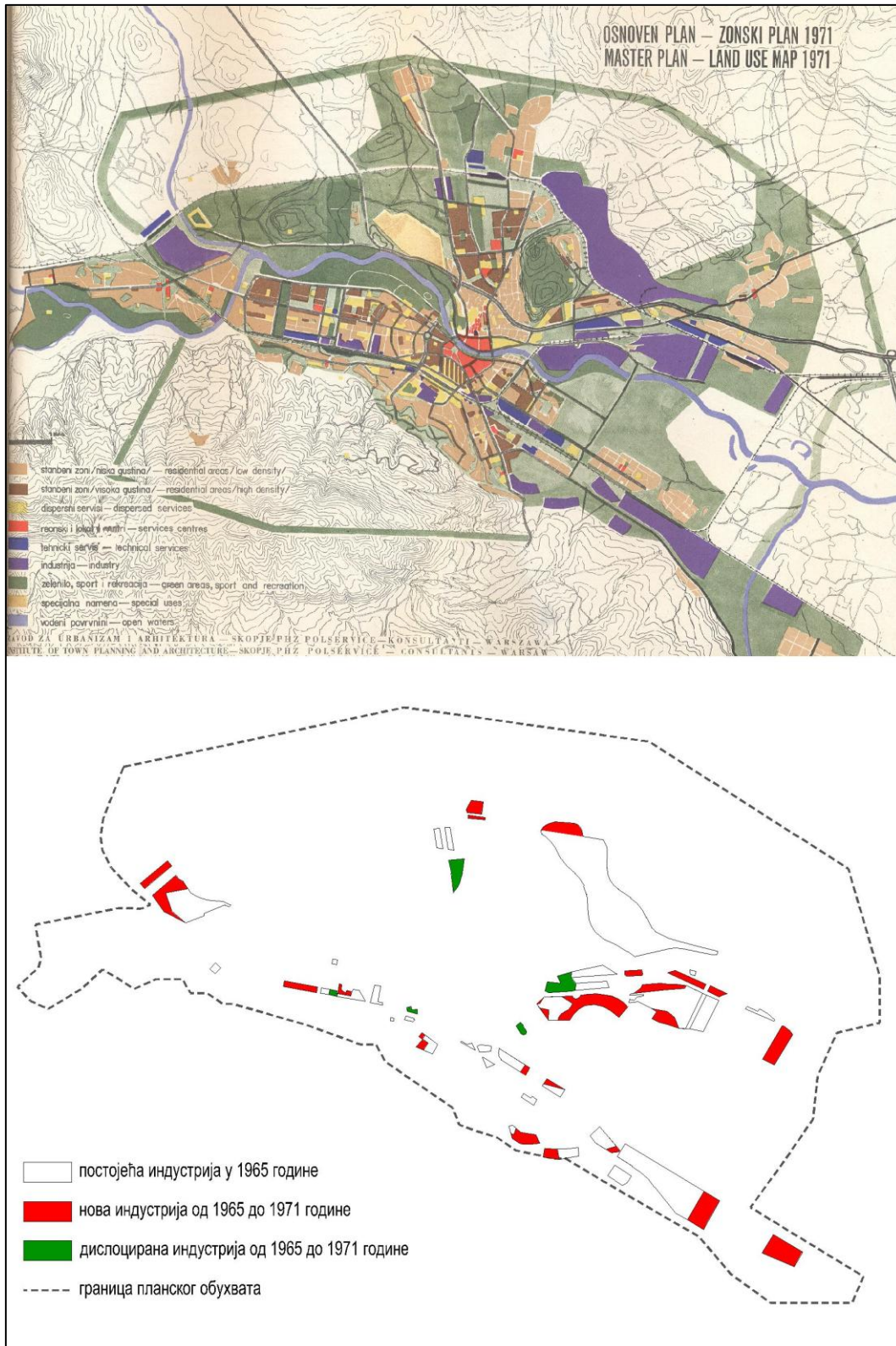

Слика 4.12 Снимак изграбеног стања Скопља из 1964 године
Извор: Архива "Завод за урбанизам и архитектура Скопје"

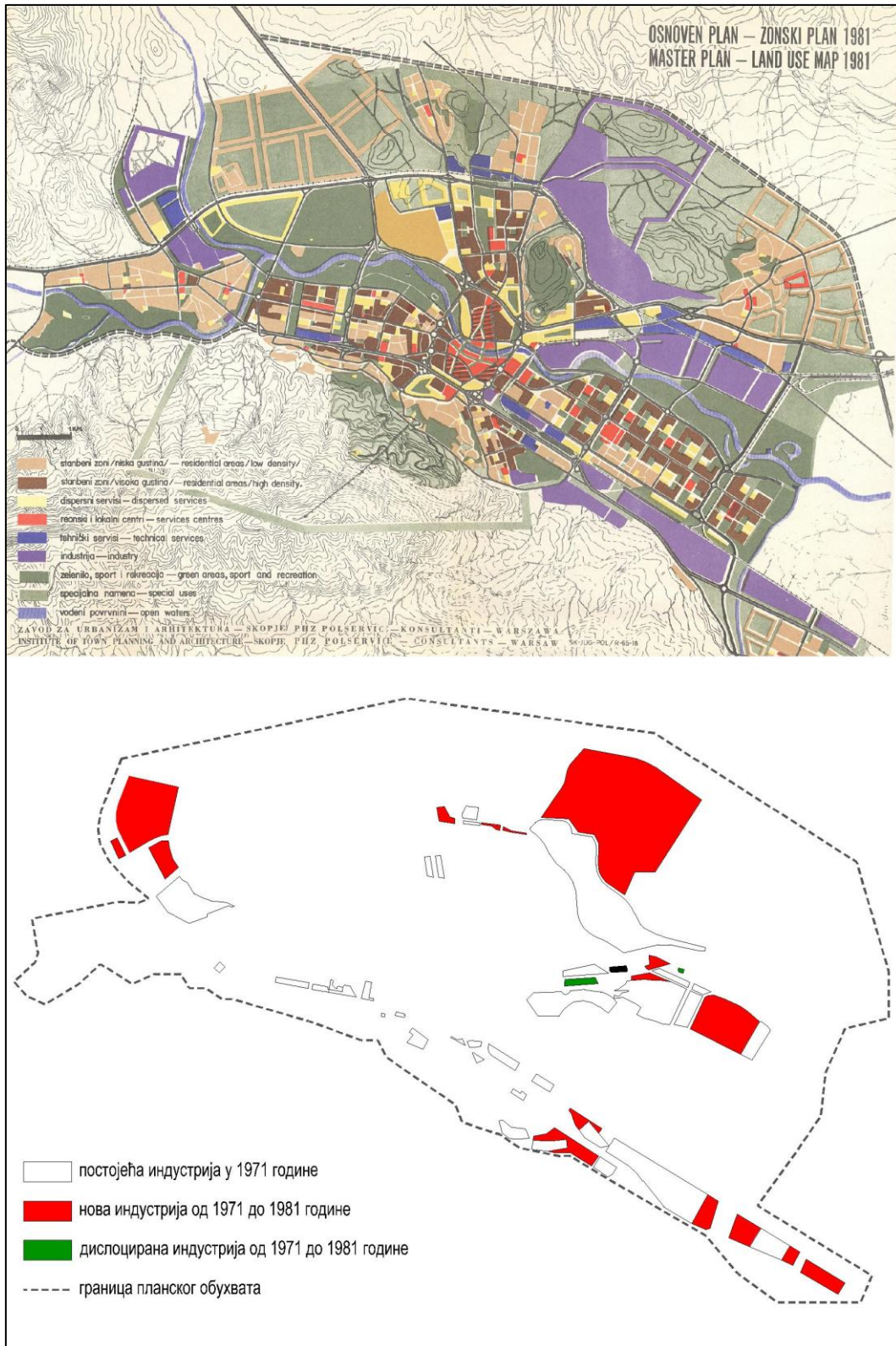
Слика 4.13 Планирани развој Скопља до 1981 године

Извор: Основен урбанистички план-Книга 15 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр. 110. (Мапа: Osnoven plan - zonski plan - 1981 godina / Master plan-Land use map - 1981)

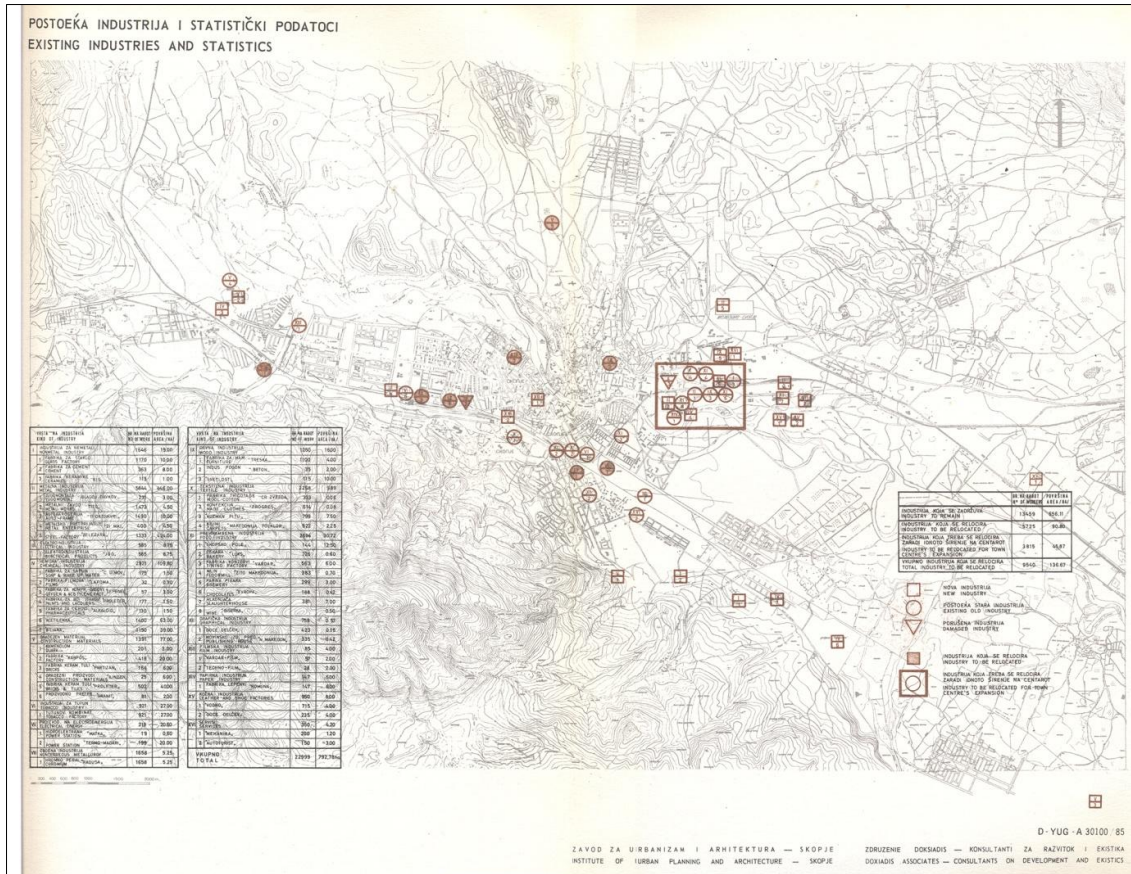
Слика 4.14 Планирани развој и размештај индустрије Скопља до 1971 године

Извор: аутор према *Основен урбанистички план-Книга 15* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр. 248. (Мапа: *Osnoven plan - zonski plan - 1971 godina/ Master plan-Land use map - 1971*)

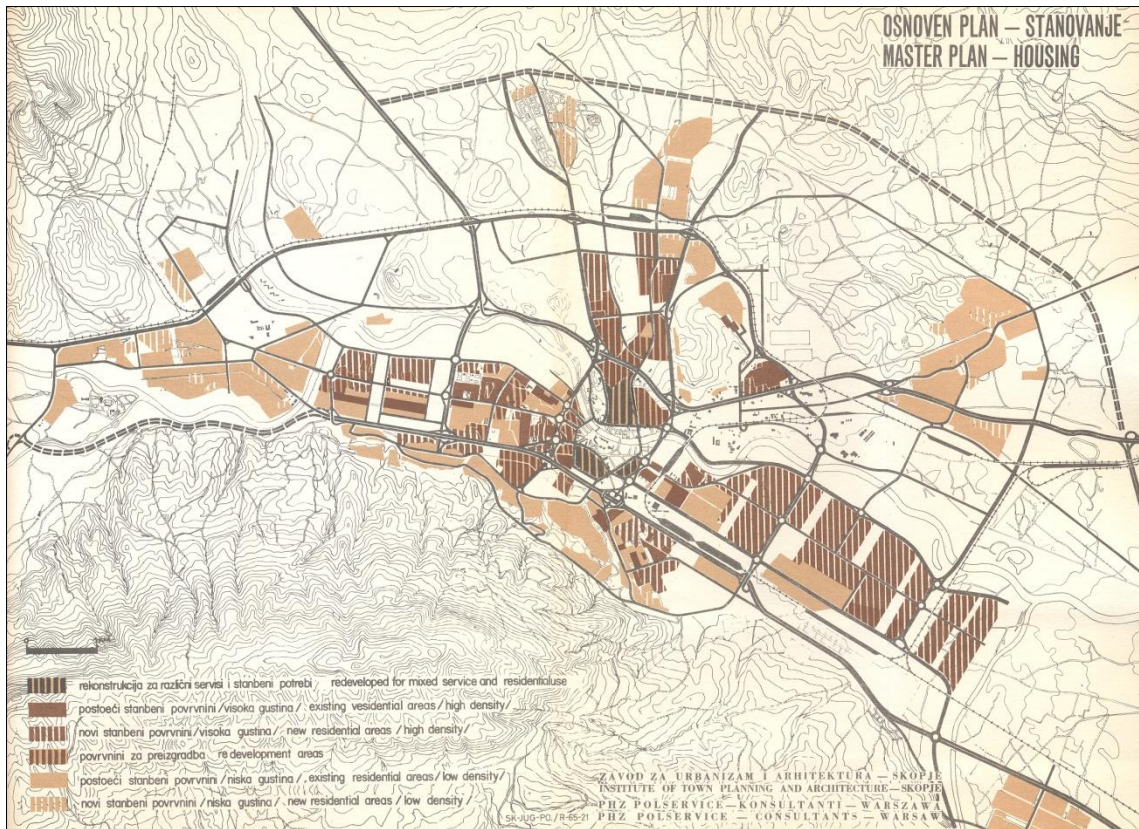

Слика 4.15 Планирани развој и размештај индустрије Скопља до 1981 године

Извор: аутор према *Основен урбанистички план-Книга 15* (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр. 110. (Мапа: *Osnoven plan - zonski plan – 1981 godina/ Master plan-Land use map – 1981*)

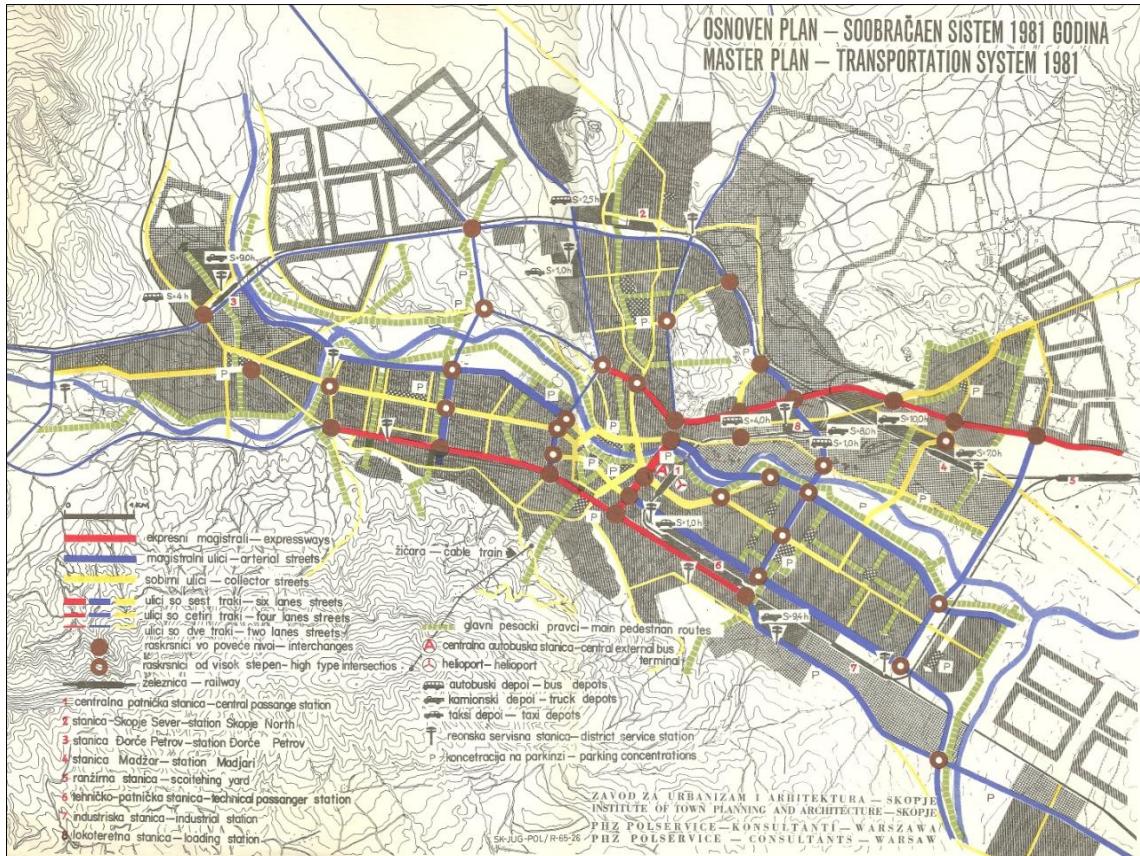

Слика 4.16 Планирана дислокација индустријских предузећа
Извор: Скопје Просторен План Книга 3-Том I (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1964) , стр. 247. (Мапа: Postoeća industrija i statistički podatoci/Existing industries and Statistics)

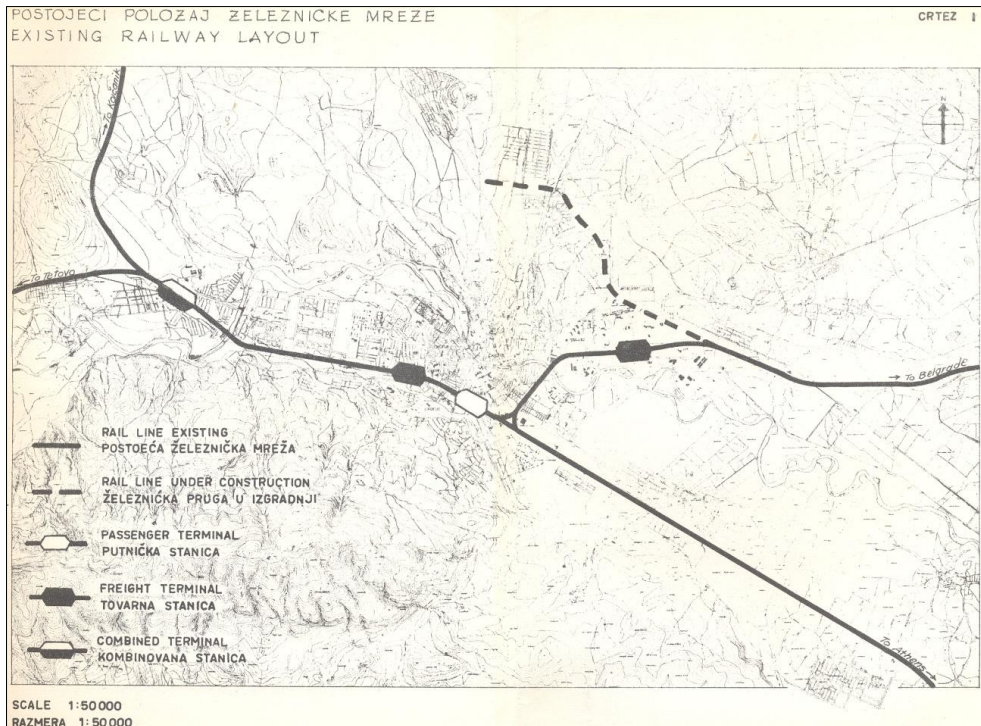
Слика 4.17 Планирани развој станбених насеља

Извор: Скопје Просторен план- Книга 3- Том I (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1964), стр. 126. (Мапа: Novi naselbi posle zemjotresot/New post-eartquake settlements)

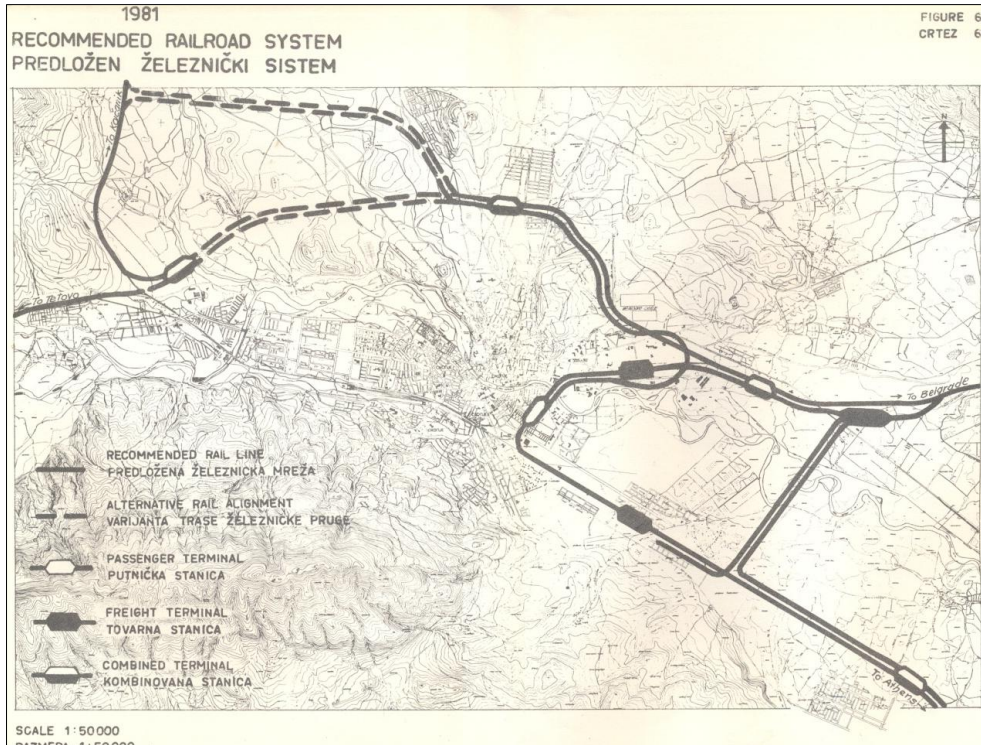
Слика 4.18 Планирана саобраќајна инфраструктура

Извор: Основен урбанистички план-Книга 15 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр. 193. (Мапа: Osnoven plan - Soobracæen Sistem 1981)

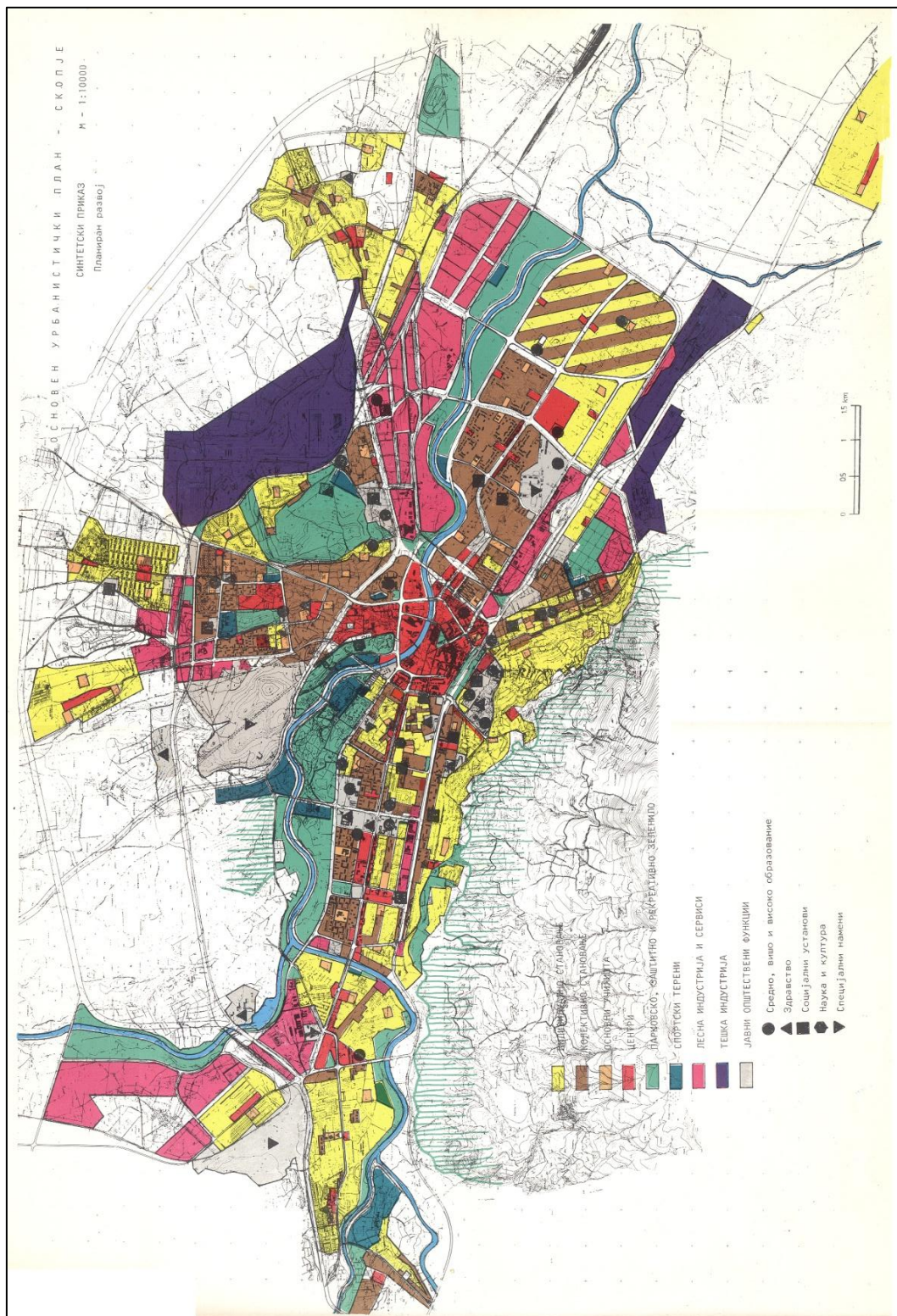
Слика 4.19 Постојеће стање железничког система 1963 године

Извор: Извештај за железничкиот систем- Книга 12 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр.5. (Мапа: Postojeci položaj zeleznicke mreze/Existing railway layout)

Слика 4.20 Планирани железнички систем

Извор: Извештај за железничкиот систем- Книга 12 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1965), стр. 29. (Figure 6/ Crtez 6: 1981 Recommended railroad system/Predložen železnicki sistem)

Слика 4.21 Планирани развој Скопља до 2001 године

Извор: Основен план на град Скопје: Изменување и дополнување-Книга 7 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1985), стр. 9. (Мапа: Основен урбанистички план – Скопје: Синтетски приказ)

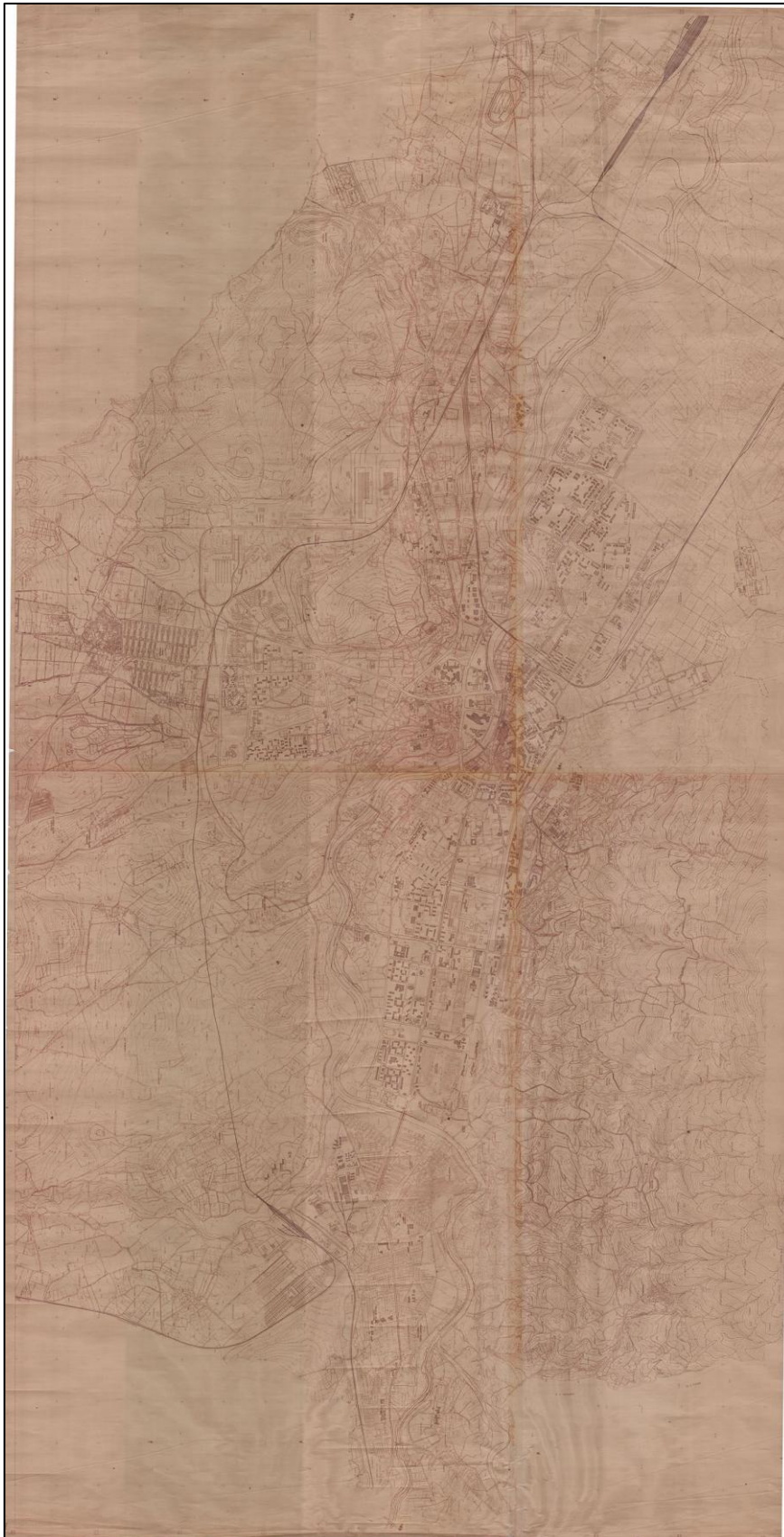

Слика 4.22 Планирани размештај индустрије Скопља до 2001 године

Извор: Основен план на град Скопје: Изменување и дополнување-Книга 7 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура Скопје, 1985), стр. 23. (Мапа: Основен урбанистички план - Скопје: Индустрија планиран развој).

Слика 4.23 Планирани размештај индустрије у Скопском региону до 2001 године
 Извор: Просторен план на град Скопје - Книга 6 (Скопје: Завод за урбанизам и архитектура - Скопје, 1985), стр. 29. (Мапа: Просторен план Скопје 1:50000)

Слика 4.24 Снимак постојећег стања из 1981 године
Извор: Архива "Завод за урбанизам и архитектура Скопје"

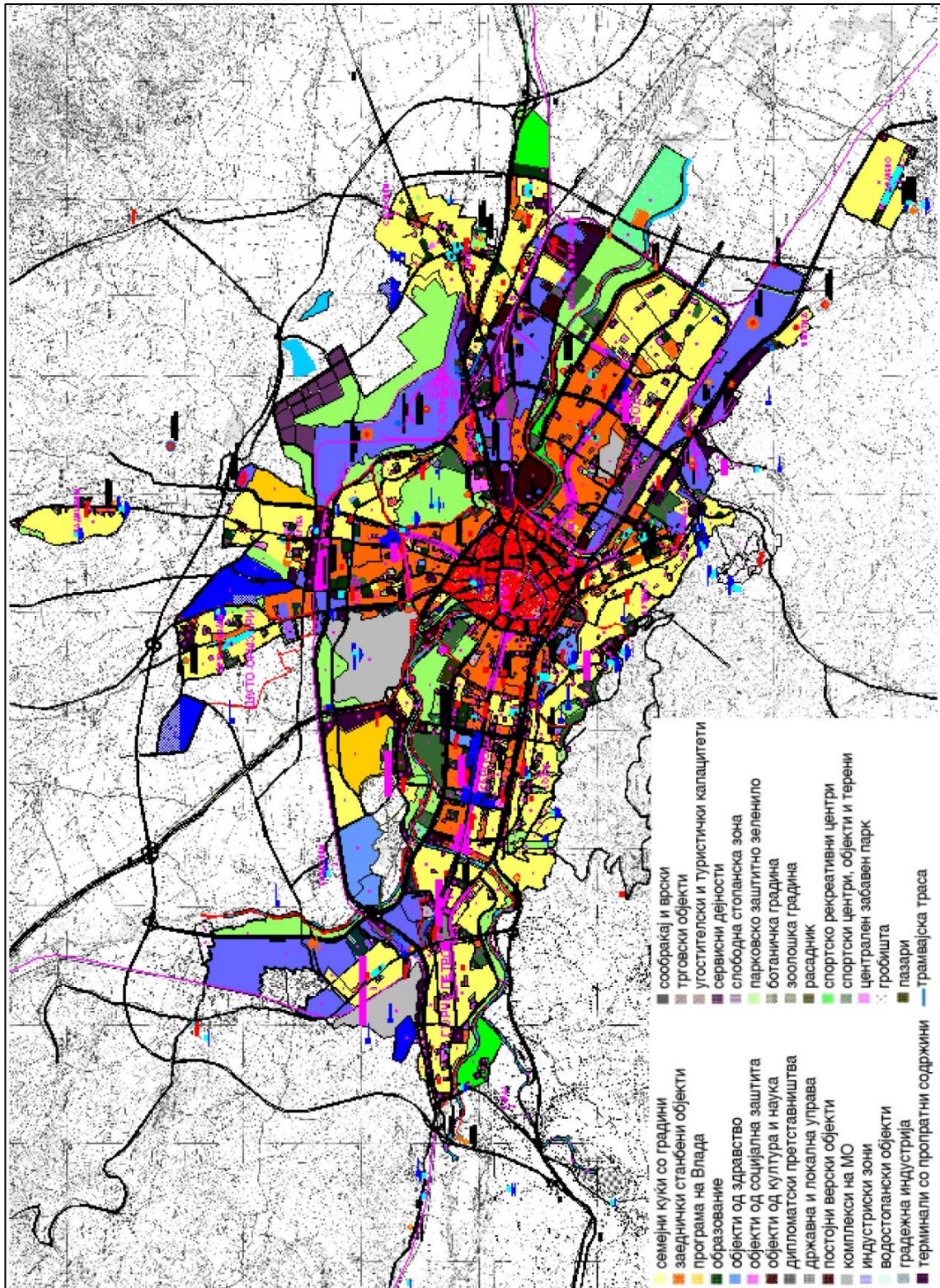
5. Скопје: Пост-социјалистичка просторна трансформација индустрије

Слика 5.1 Позиција Скопља у оквиру Републике Македоније

Извор: аутор према мапи Југославија,

http://www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/izlozbe/izlozbe_arhiva/izl_2009_stalna.html, приступљено 15 децембар 2013 године

Слика 5.2 Планирани развој града до 2020 године

Извор: Генерален урбанистички план Скопје 2001-2020, Книга 2-Графички прилози (Скопје: Јавно претпријатие за просторни и урбанистички планови, 2002), стр.5 (Мапа: генерален урбанистички план на град Скопје 2001-202: Синтезен приказ)

Слика 5.3 Предузеће "ОХИС"
Извор: Google Maps, локација, 2012

Слика 5.4 Предузеће "ОХИС", погон "Билјана"
Извор: <http://i-scoop.org/scoop/blog/2010/11/27/forgotten-factories-lie-on-toxins/>

Слика 5.5 Предузеће "Стаклара Скопје"
Извор: Google Maps, локација, 2014.

Слика 5.6 Предузеће "Стаклара Скопје" , погон "Кристал"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.7 Предузеће АДГ "Пелагонија"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.8 Предузеће "ФАС 11 Октомври"
Извор: Google Maps, локација, 2012.

Слика 5.9 Предузеће "Комуна"
Извор: Google Maps, локација, 2012.

Слика 5.10 Предузеће "Жито Лукс"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.11 Предузеће "Жито Скопје"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.12 Предузеће "Газела"
Извор: <http://www.panoramio.com/photo/8288006>

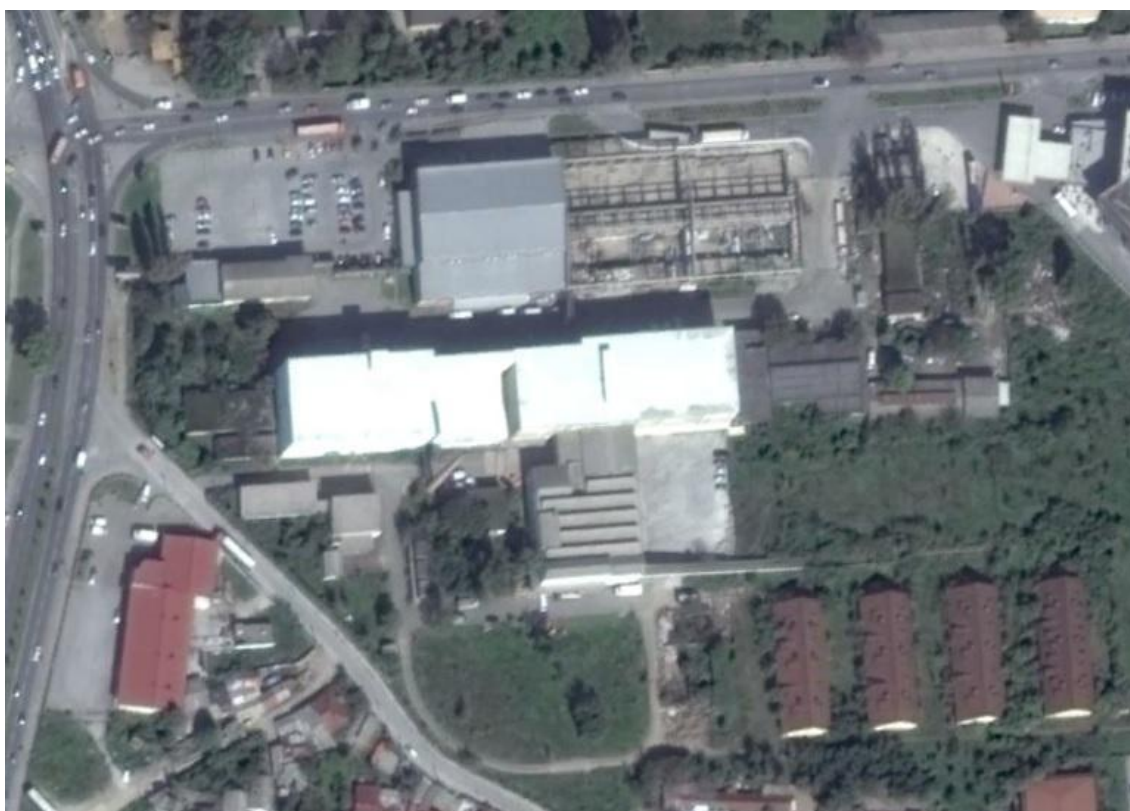
Слика 5.13 Предузеће "Годел"

Извор: <http://www.makpromet.com.mk/> приступљено јул 2012 године

Слика 5.14 Предузеће "Технометал"

Извор: <http://www.tehnometal-varдар.com.mk/en/services.html> приступљено јул 2012

Слика 5.15 Предузеће "Кланица и хладњаче",

Извор: Google Maps локација, 2012.

Слика 5.16 Предузеће "МЗТ Скопје"

Извор: <http://www.panoramio.com/photo/19979117> приступљено јул 2012

Слика 5.17 Предузеће ГРО "Маврово"

Извор: Google Maps, локација, 2012

Слика 5.18 Предузеће "Алумина"

Извор: http://www.build.mk/forum/forum_posts.asp?TID=154&PN=10, приступљено јул 2012

Слика 5.19 Предузеће "Треска"

Извор: Google Maps, локација 2012

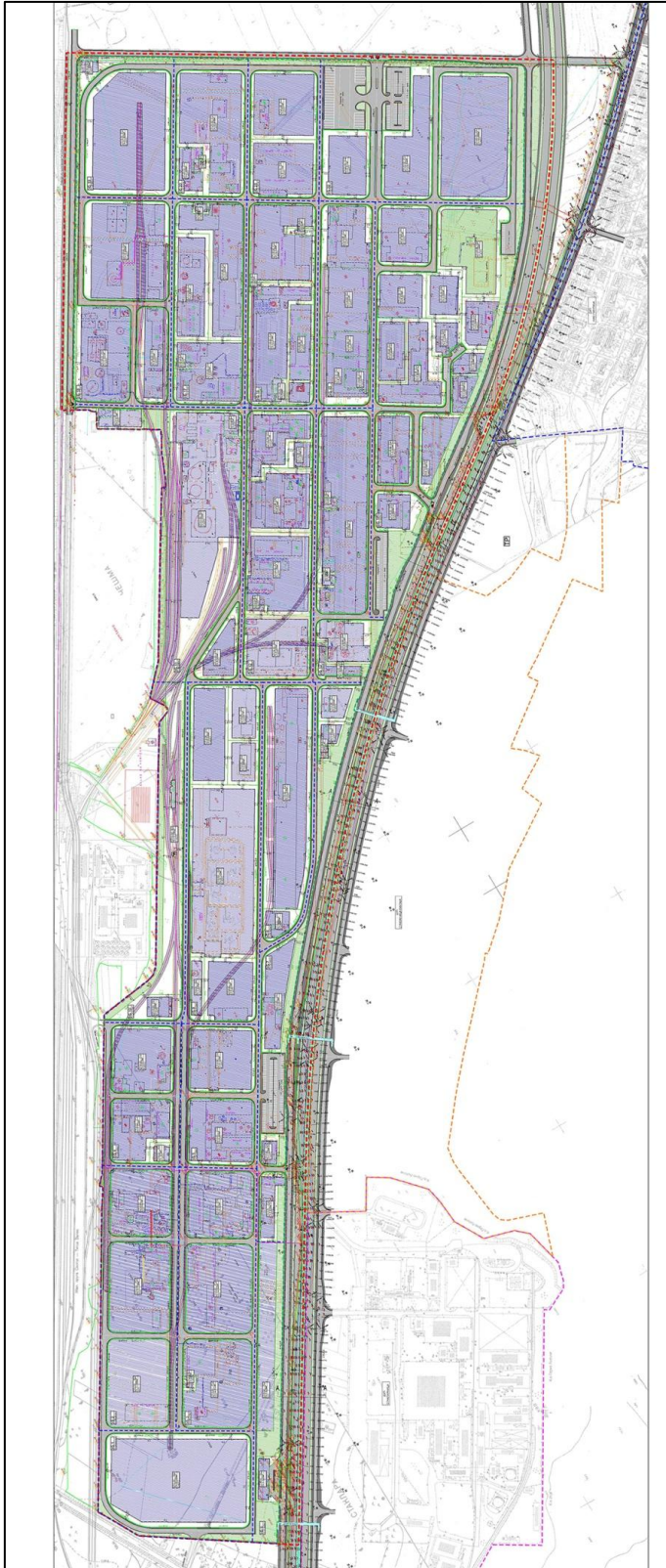
Слика 5.20 Предузеће "Цветан Димов"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.21 Предузеће "Купром"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.22 Предузеће АДГ "Пелагонија"
Извор: Google Maps, локација, 2012

Слика 5.23 Детаљни урбанистички план локација "ОХИС"а
Извор: Архива "Агенција за планирање на просторот"

Слика 5.24 Предузеће "Рудници и Железарница Скопје"
Извор: Google Maps, локација, 2012.

Слика 5.25 Предузеће "Топилница"
Извор: Google Maps, локација, 2012.

Слика 5.26 Предузеће "Топилница"
Извор: <http://www.panoramio.com/photo/13399728>, приступљено јул 2012

Слика 5.27 Супермаркет "Супер Тинекс"
Извор: Аутор, март 2013

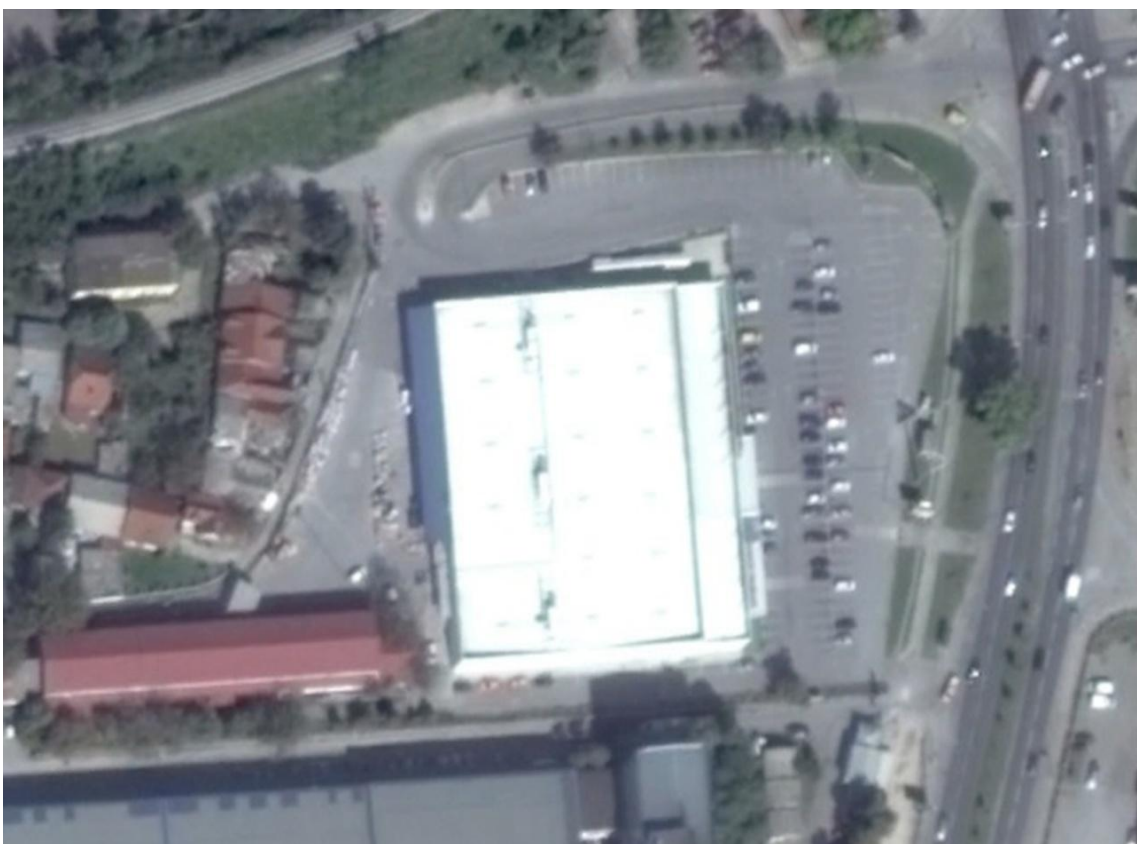
Слика 5.28 Предузеће "ЖАС"
Извор: Google Maps, локација, 2012.

Слика 5.29 "Big Box"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.30 Предузеће "Скопски пазар"
Извор: Google Maps, локација 2008.

Слика 5.31 Предузеће "Скопски пазар"
Извор: Google Maps, локација 2012.

Слика 5.32 Предузећа "Нептун" и "Бриколаж"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.33 Предузеће "Текстил" АД
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.34 Предузеће "Електроелемент"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.35 Салон аутомобила "Макауго Стар"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.36 "Фон Универзитет"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.37 Супермаркет "Веро"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.38 "Мекдоналдс"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.39 Супермаркет "Тинекс" и хотел "Порта"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.40 Старачки дом "Мери Терзиева"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.41 Галерија "Мала станица"

Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.42 "Европски универзитет – Република Македонија"

Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.43 Стамбени комплекс "Македонија"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.44 Станбени комплекс "Гранд Престиж"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.45 Основна и средна међународна школа "Нова"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.46 Хотел "Хилтон - Double Tree"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.47 Предузеће "Алкалоид"

Извор: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=1583461&page=22>

Слика 5.48 Предузеће "Пивара Скопје"

Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.49 Предузеће "Усје"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.50 Предузеће "Европа"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.51 Предузеће "Реплек"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.52 Предузеће "Империл тобако"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.53 Предузеће "Адинг"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.54 Предузеће "Макстил" АД
Извор: Google Maps, локација, 2012.

Слика 5.55 Предузеће "Макстил" АД
Извор: <http://www.build.mk/forum>

Слика 5.56 Предузеће "Арчелор Миттал Скопје"
Извор: Google Maps, локација, 2012.

Слика 5.57 Предузеће "Вивакс"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.58 Предузеће "Сеавус"

Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.59 Предузеће "Прототип"

Извор: <http://www.prototip.com.mk/history.html>

Слика 5.60 Предузеће "Дизајн Фантазија"
Извор: <http://www.prototip.com.mk/portfolio.html>

Слика 5.61 Предузеће "ТЕ-ТО"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.62 Топлана "Исток"
Извор: Google Maps, локација, 2012.

Слика 5.63 Топлана "Исток"
Извор: Аутор, март 2013

Слика 5.67 Предузеће "Џонсон Контролс"
Извор: <http://www.build.mk/forum>

Слика 5.68 Предузеће "Кемет електроникс"
Извор: <http://www.build.mk/forum>

Слика 5.69 Предузеће "Џонсон Мети"
Извор: <http://www.build.mk/forum>

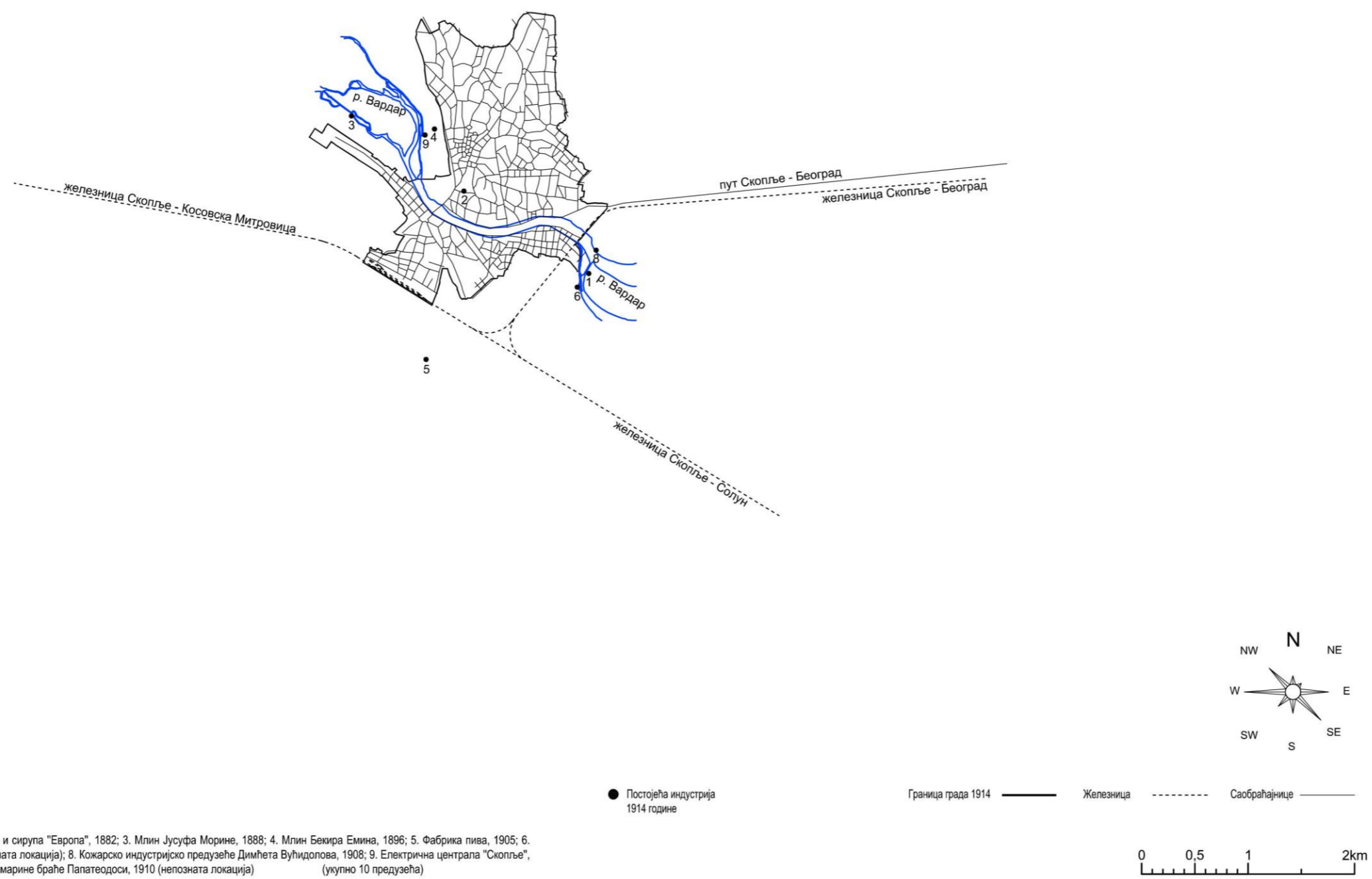

Слика 5.70 Предузеће "Протект груп"
Извор: <http://www.build.mk/forum>

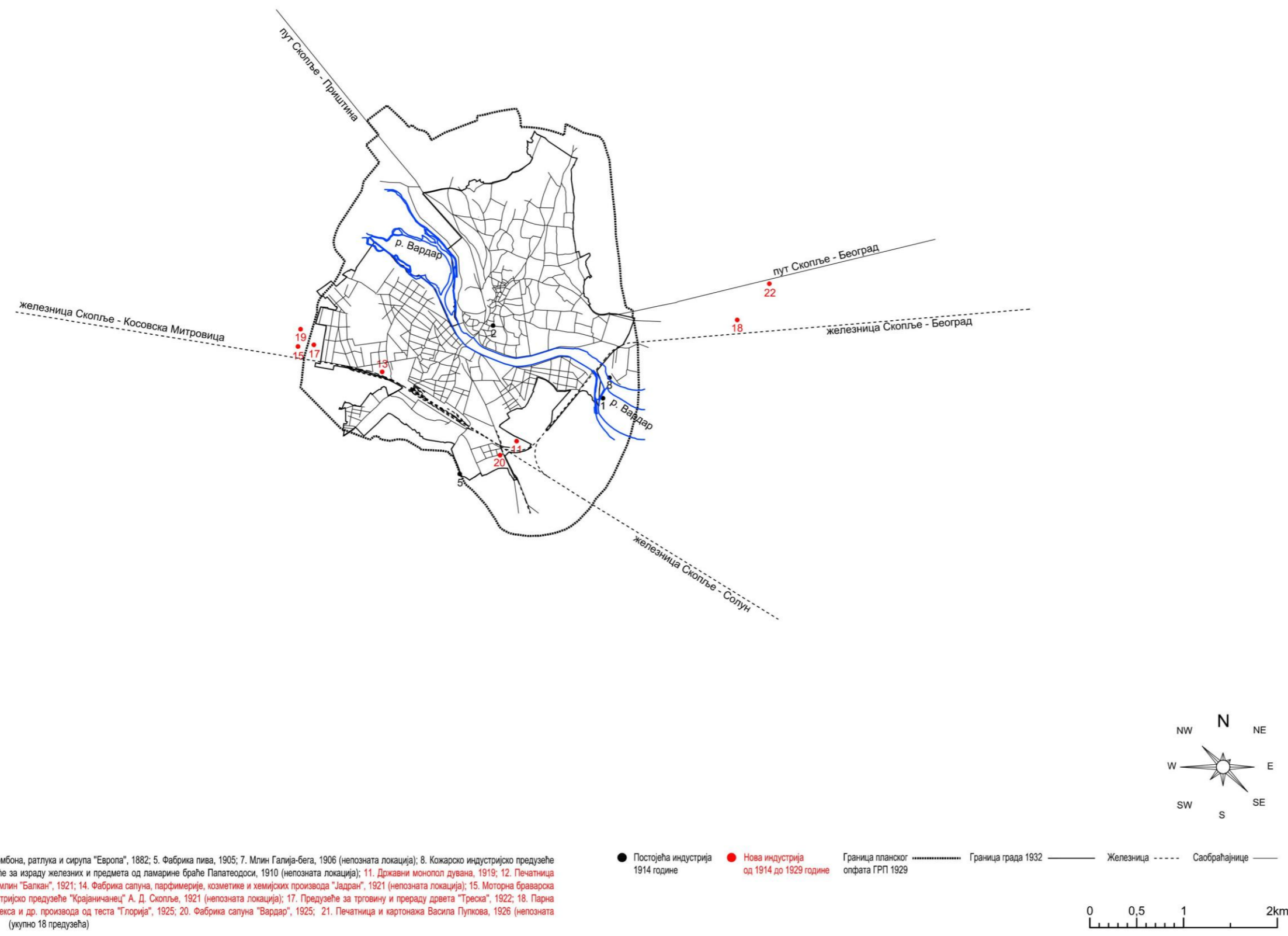

Слика 5.71 Предузеће "Ван Хол"
Извор: <http://www.build.mk/forum>

**4. Скопље: Историјски развој и просторни размештај
индустрије**

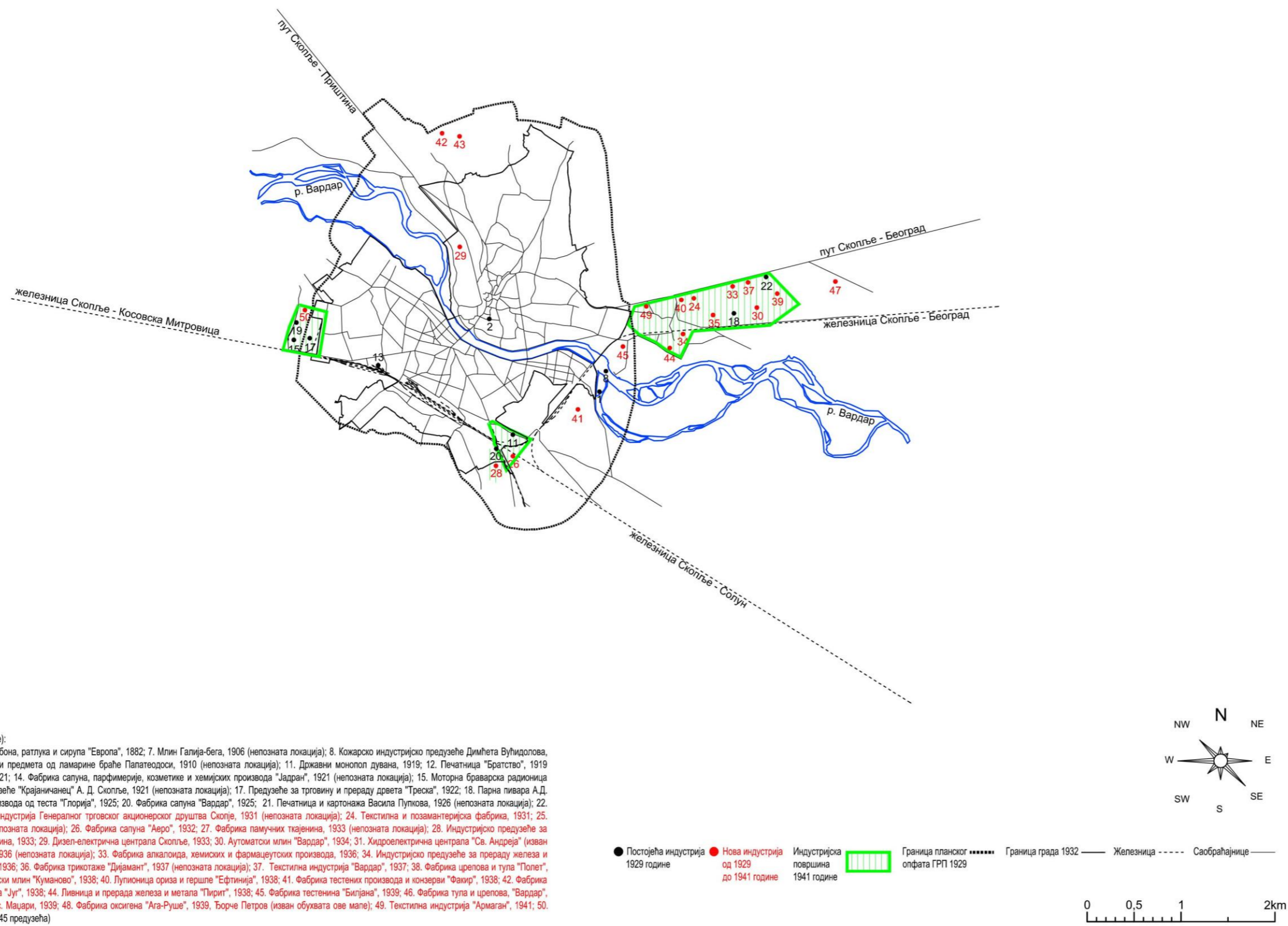

Мапа 4.1 Просторни размештај индустрије Скопља 1914 године

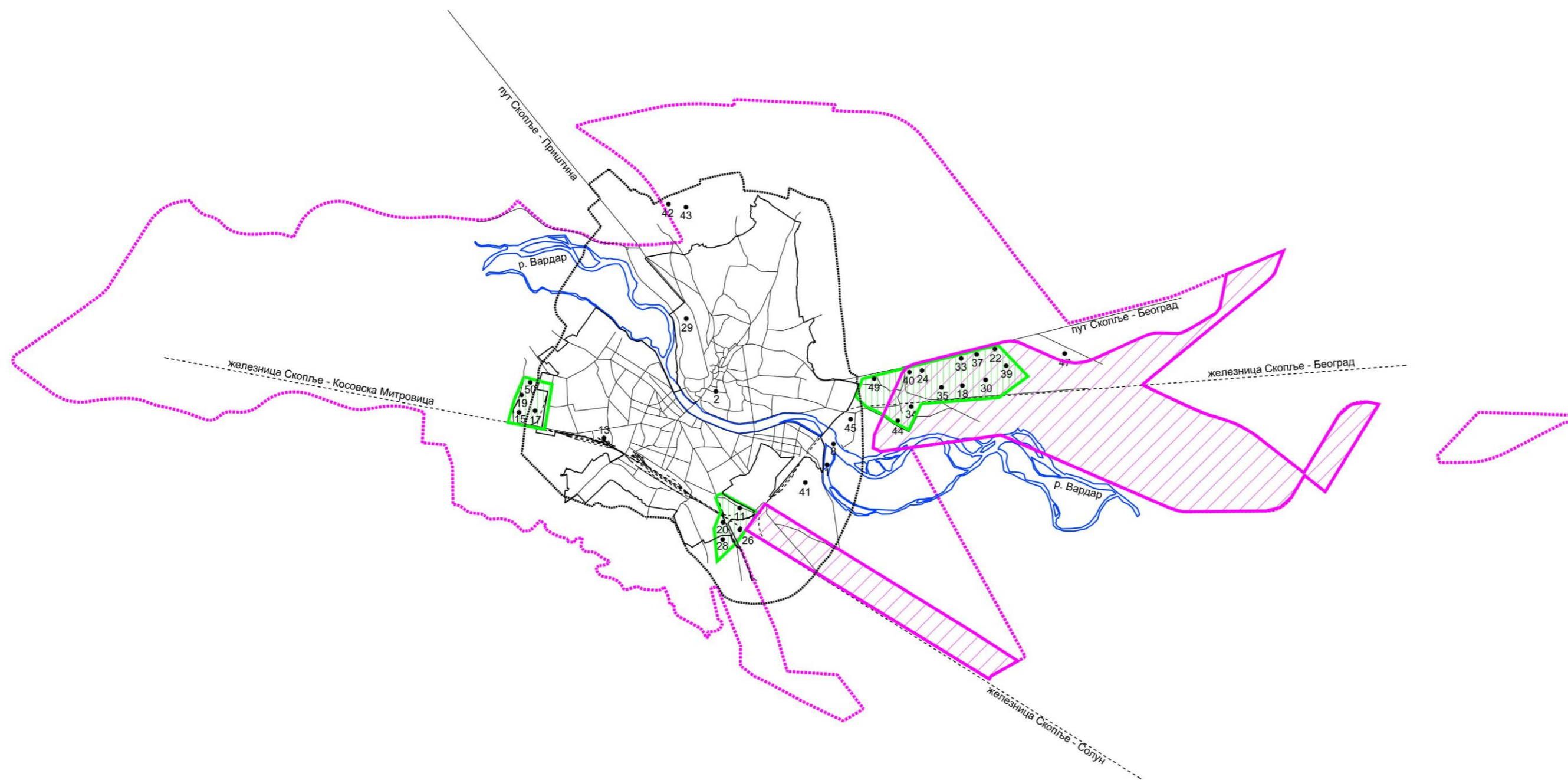

Индустријске локације:
 1. Млин Браћа Далчевих "Косово", 1880; 2. Фабрика бомбона, ратлука и сирупа "Еуропа", 1882; 5. Фабрика пива, 1905; 7. Млин Галија-бега, 1906 (непозната локација); 8. Којарско индустријско предузеће Димитра Вулидолова, 1908; 10. Индустријско предузеће за израду железних и предмета од ламарине браће Палатеодоси, 1910 (непозната локација); 11. Државни монопол дувана, 1919; 12. Печатница "Братство", 1919 (непозната локација); 13. Аутоматски млин "Балкан", 1921; 14. Фабрика сапуна, парфимерије, козметике и хемијских производа "Јадран", 1921 (непозната локација); 15. Моторна браварска радионица Милана Шоботе, 1921; 16. Графичко индустријско предузеће "Крајиничанин" А. Д. Скопље, 1921 (непозната локација); 17. Предузеће за трговину и прераду дрвета "Треска", 1922; 18. Парна пивара А. Д. "Скопље", 1922; 19. Фабрика макарона, кекса и др. производа од теста "Глорија", 1925; 20. Фабрика сапуна "Вардар", 1925; 21. Печатница и картонажа Васила Пукцова, 1926 (непозната локација); 22. Текстилна индустрија "Тулбенц", 1928 (укупно 18 предузећа)

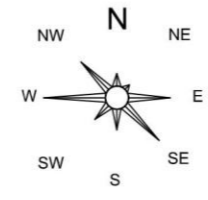
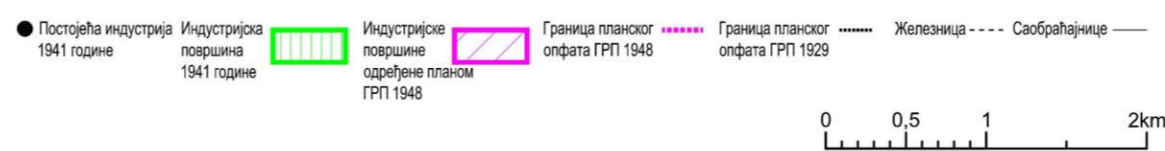
Мапа 4.2 Просторни размештај индустрије Скопља 1929 године

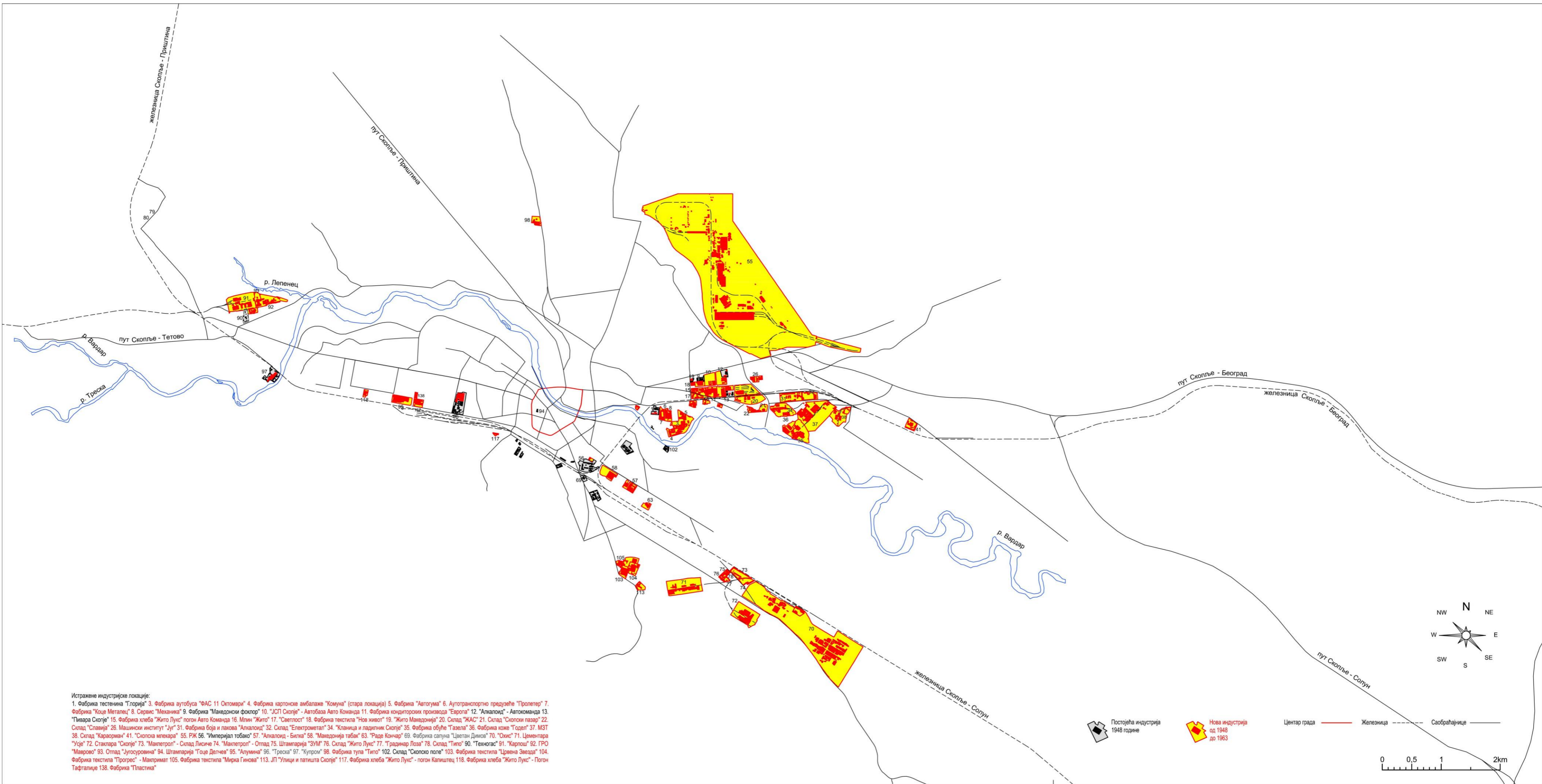
Мапа 4.3 Просторни размештај индустрије Скопља 1941 године

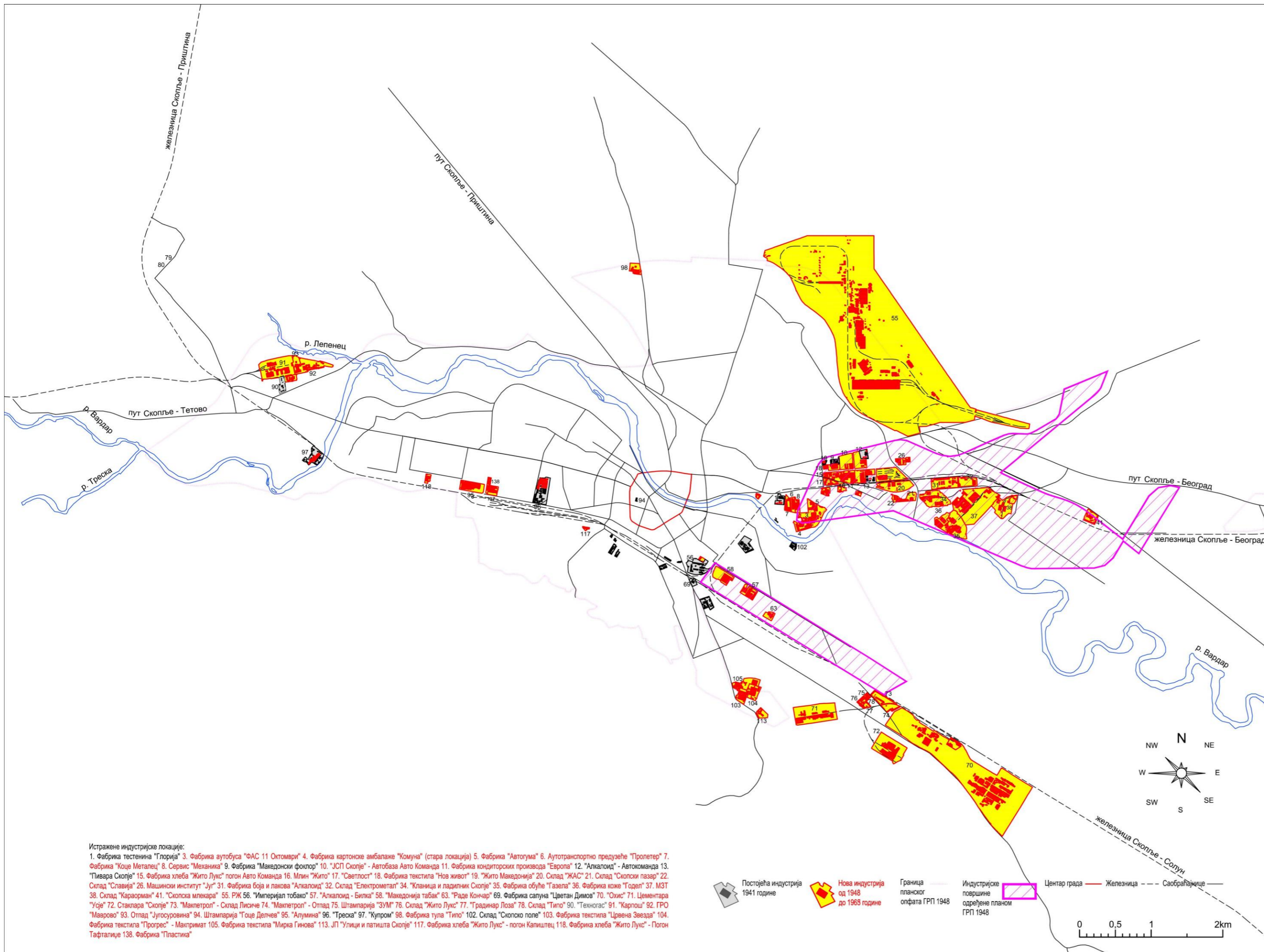
Индустријска предузећа (редоследно по години изградње):
 1. Млин Браћа Дачевих "Косово", 1880; 2. Фабрика бомбона, ратлука и сирупа "Европа", 1882; 7. Млин Галија-Беге, 1906 (непозната локација); 8. Кожарско индустријско предузеће Димитра Вућидолова, 1908; 10. Индустријско предузеће за израду железних и предмета од ламарине браће Палатеодоси, 1910 (непозната локација); 11. Државни монопол дувана, 1919; 12. Печатница "Братство", 1919 (непозната локација); 13. Аутоматски млин "Балкан", 1921; 14. Фабрика сапуна, парфимерије, козметике и хемијских производа "Јадран", 1921 (непозната локација); 15. Моторна браварска радионица Милана Шоботе, 1921; 16. Графичко индустријско предузеће "Крајинчанин" А. Д. Скопље, 1921 (непозната локација); 17. Предузеће за трговину и прераду дрвета "Треска", 1922; 18. Парна пивара А.Д. "Скопље", 1922; 19. Фабрика макарона, кекса и др. производа од теста "Глорија", 1925; 20. Фабрика сапуна "Вардар", 1925; 21. Печатница и картонажа Васила Пулкова, 1926 (непозната локација); 22. Текстилна индустрија "Тулбенд", 1928; 23. Текстилна индустрија Генералног трговског акционарског друштва Скопје, 1931 (непозната локација); 24. Текстилна и позамантеријска фабрика, 1931; 25. Бановинска задужбинска печатница "Немана", 1932 (непозната локација); 26. Фабрика сапуна "Аеро", 1932; 27. Фабрика памучних ткајенина, 1933 (непозната локација); 28. Индустријско предузеће за израду врећа, спамарица и др. текстилних јутаних ткајенина, 1933; 29. Дизел-електрична централа Скопље, 1933; 30. Аутоматски млин "Вардар", 1934; 31. Хидроелектрична централа "Св. Андреја" (изван обухвата ове мапе), 1935; 32. Фабрика чарпапа "Шар", 1936 (непозната локација); 33. Фабрика алкалоида, хемијских и фармацеутичких производа, 1936; 34. Индустријско предузеће за прераду железа и метала "Вардар", 1936; 35. Керамичка индустрија "Кис", 1936; 36. Фабрика трикотаже "Дијамант", 1937 (непозната локација); 37. Текстилна индустрија "Вардар", 1937; 38. Фабрика црепова и тула "Полет", 1937, с. Драчево (изван обухвата ове мапе); 39. Аутоматски млин "Куманово", 1938; 40. Лупионица ориза и гершле "Ефтинија", 1938; 41. Фабрика тестених производа и конзерви "Факир", 1938; 42. Фабрика тула и црепова "Слон", 1938; 43. Фабрика тула и црепова "Југ", 1938; 44. Ливница и прерада железа и метала "Пирит", 1938; 45. Фабрика тестенина "Билјана", 1939; 46. Фабрика тула и црепова, "Вардар", 1939 (непозната локација); 47. Фабрика тула "Рекорд", с. Маџари, 1939; 48. Фабрика оксигена "Ага-Руше", 1939, Ђорџе Петров (изван обухвата ове мапе); 49. Текстилна индустрија "Армаган", 1941; 50. Фабрика сушеног поврћа "Китка", 1943 (укупно 45 предузећа)

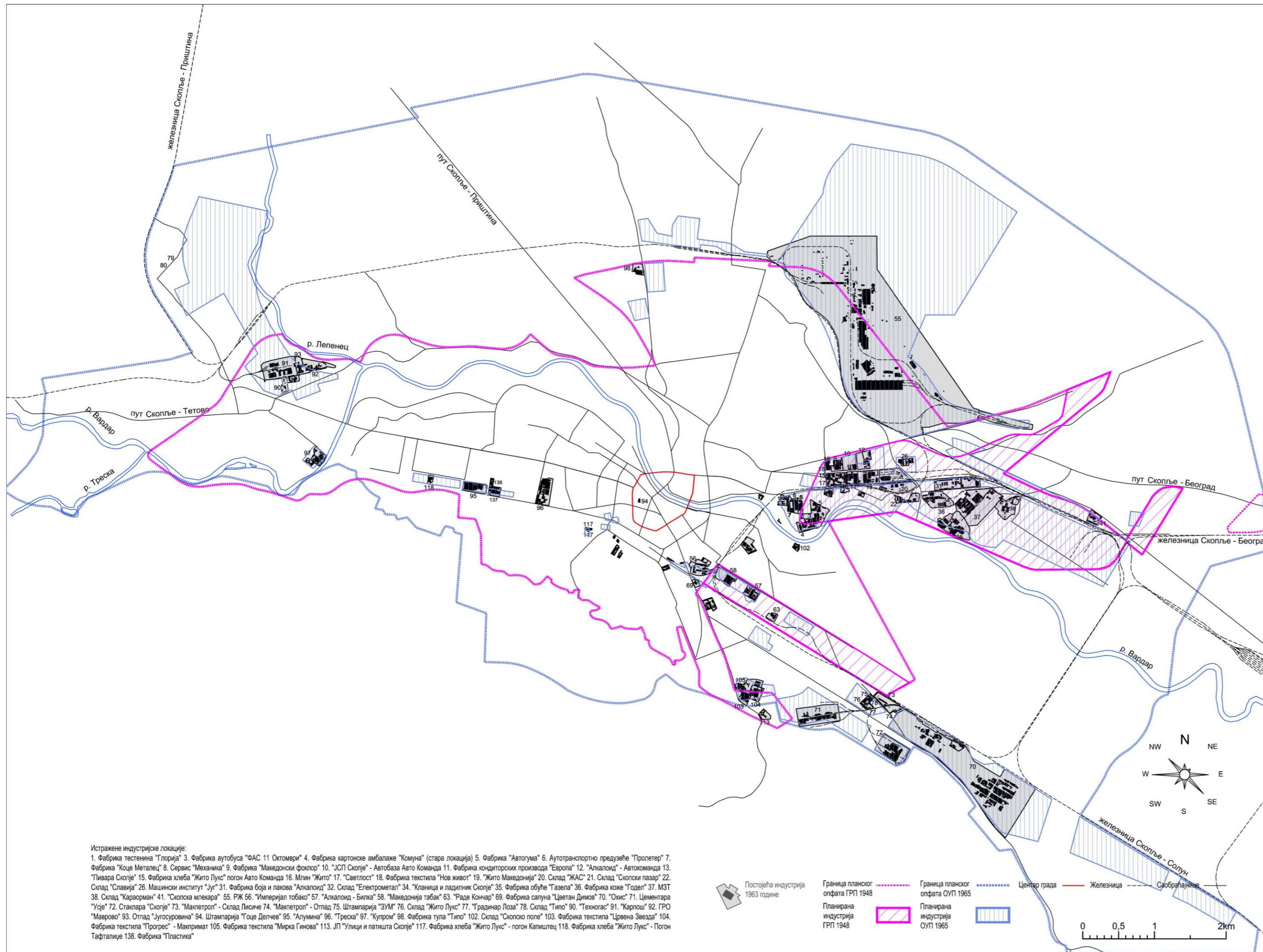
Мапа 4.4 Приказ индустријске површине: План из 1948 године у односу на План из 1929 године

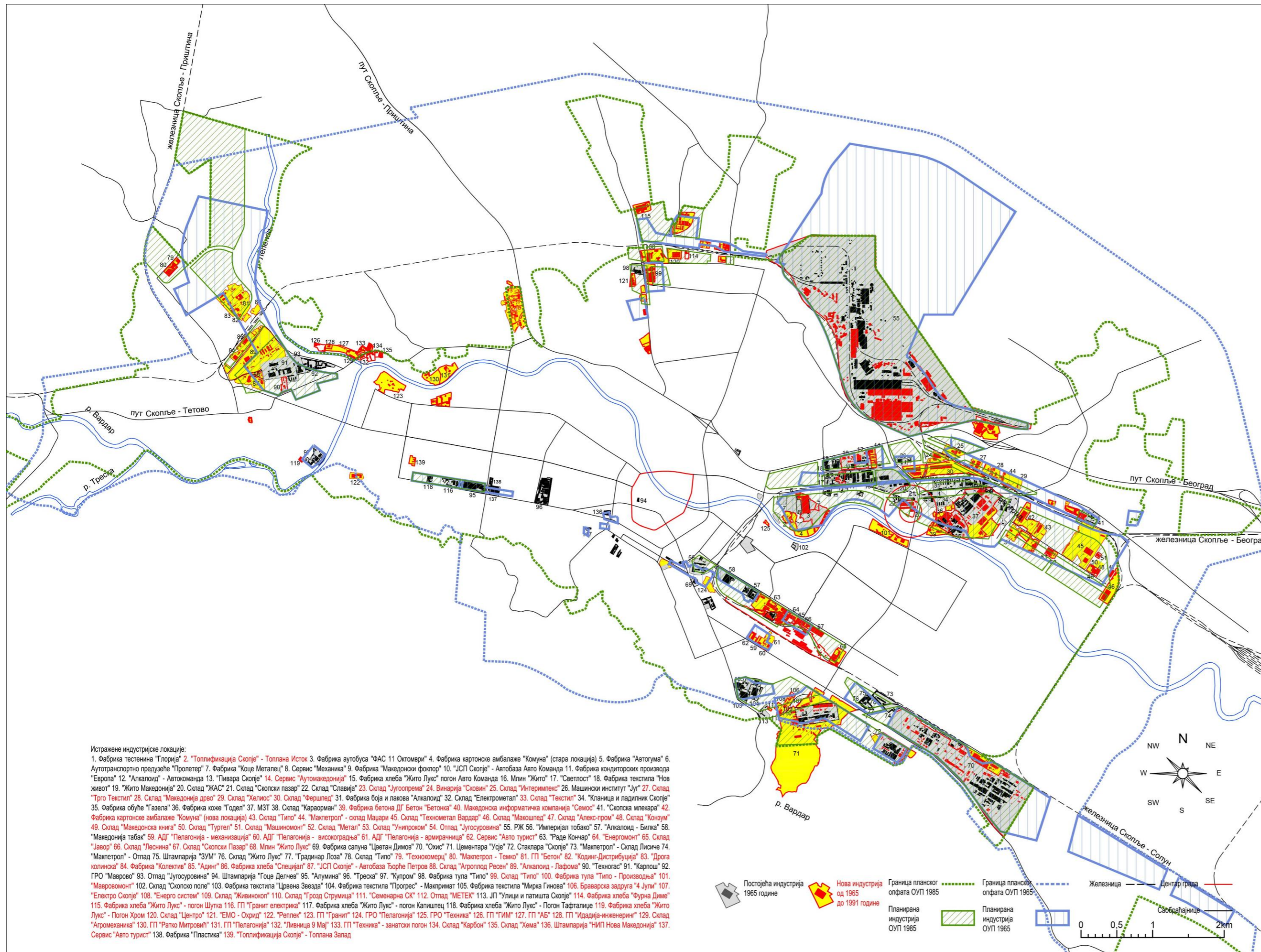
Мапа 4.5 Просторни размештај индустрије Скопља 1963 године

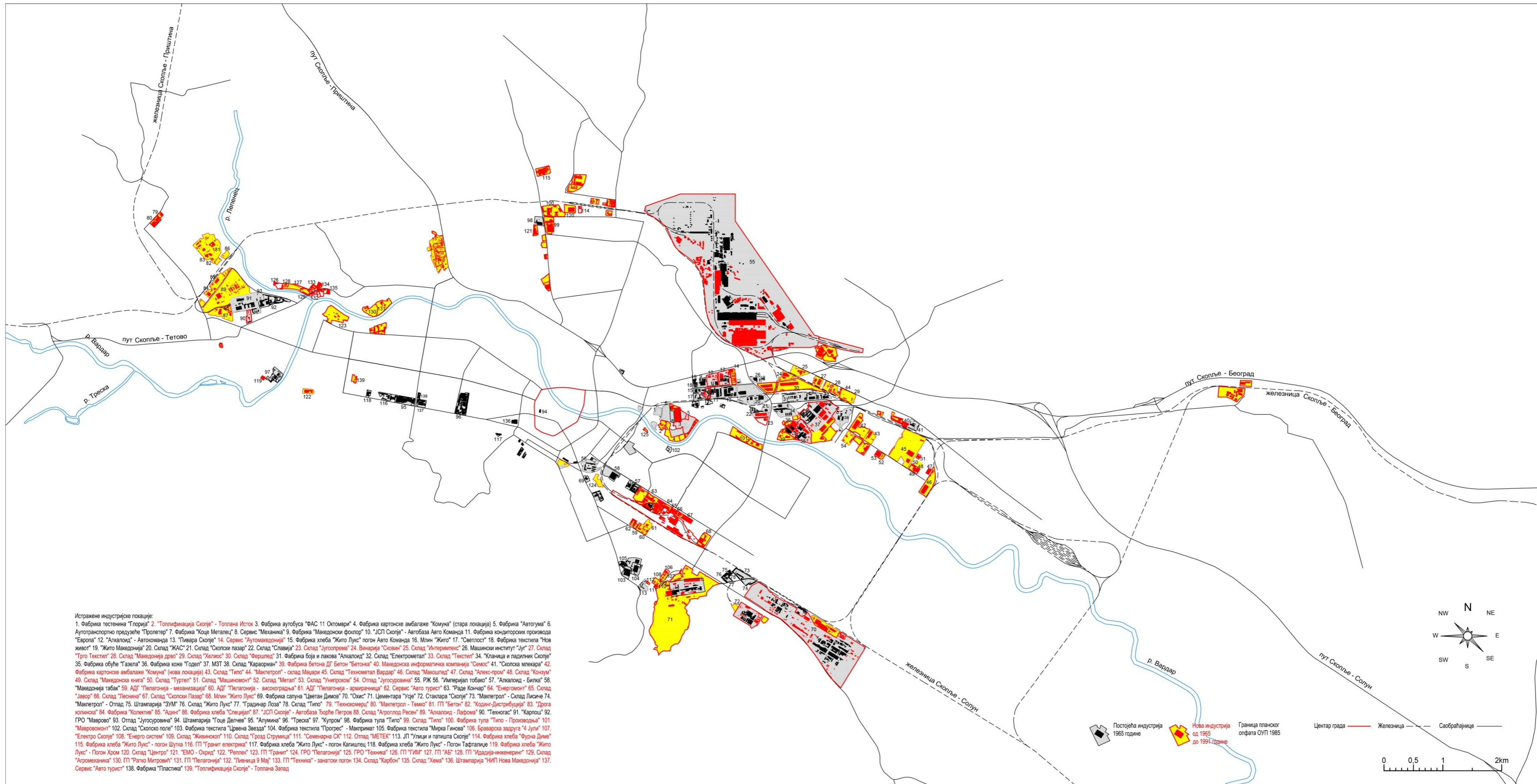
Мапа 4.6 Размештај индустрије Скопља: фактичко стање 1963 године у односу на планирано стање из 1948 године

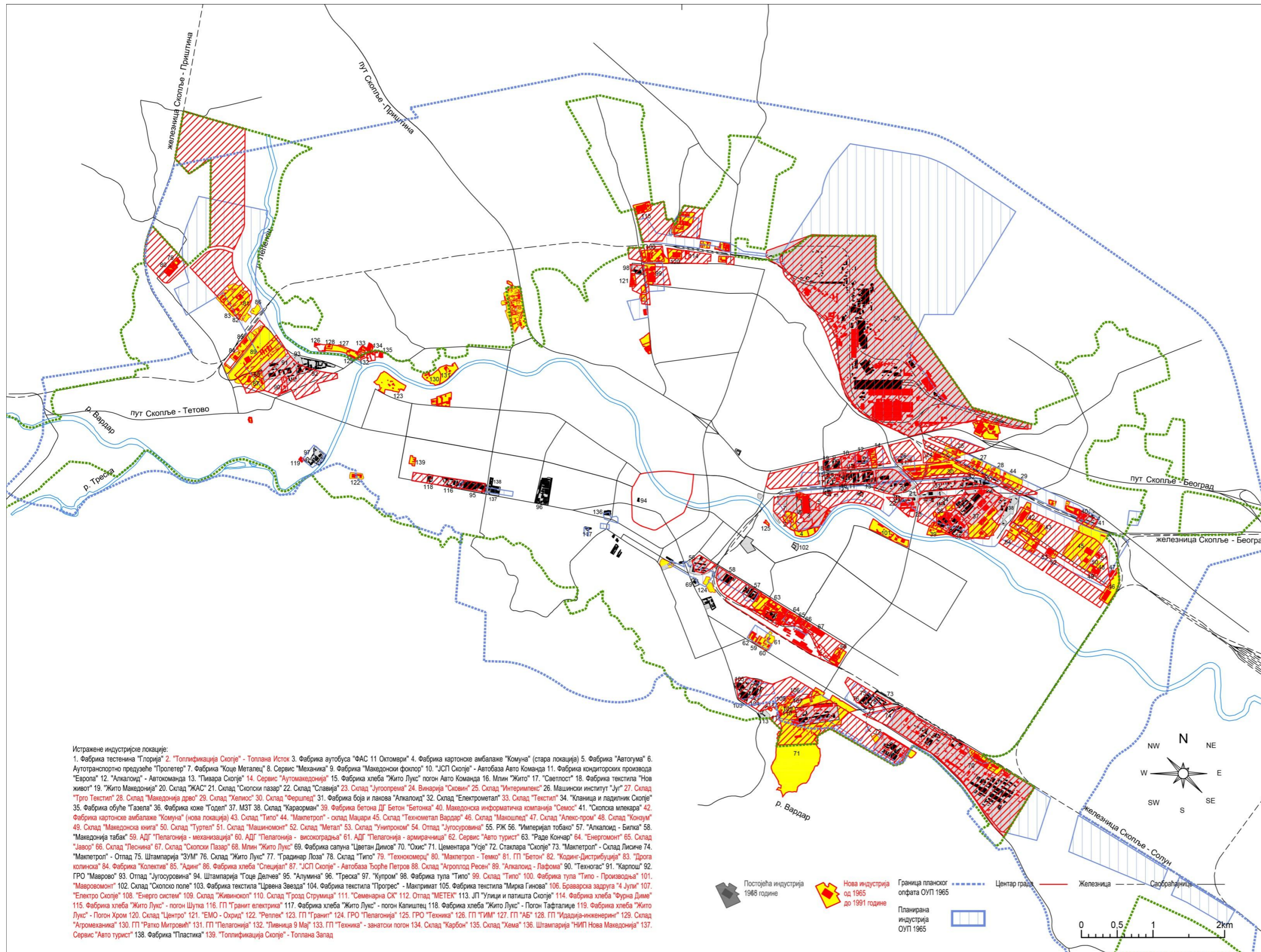
Мапа 4.7 Приказ индустријске површине: План из 1965 године у односу на План из 1948 године

Мапа 4.8 Приказ индустријске површине: План из 1985 године у односу на План из 1965 године

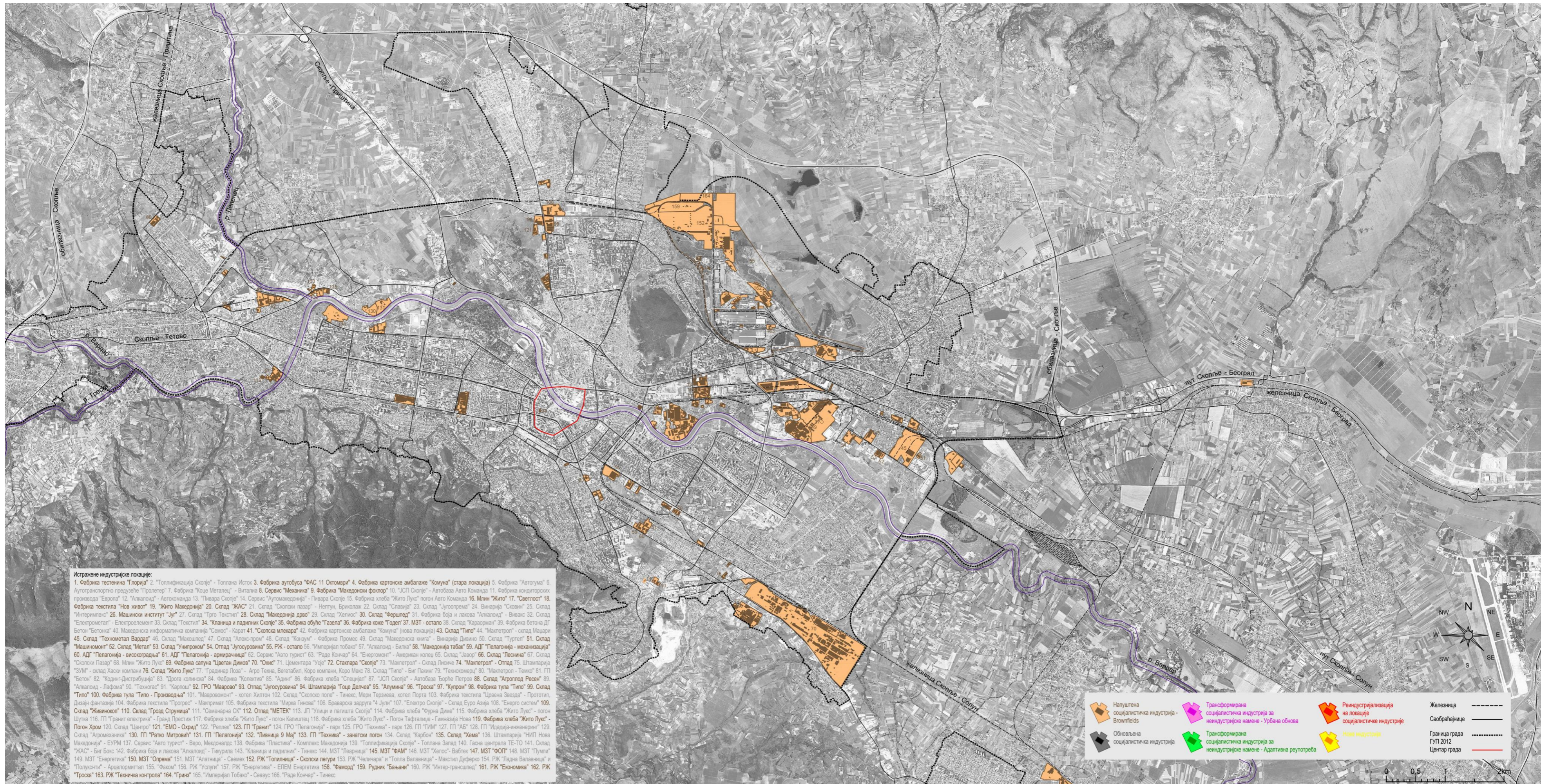

Мапа 4.9 Просторни размештај индустрије Скопља 1991 године

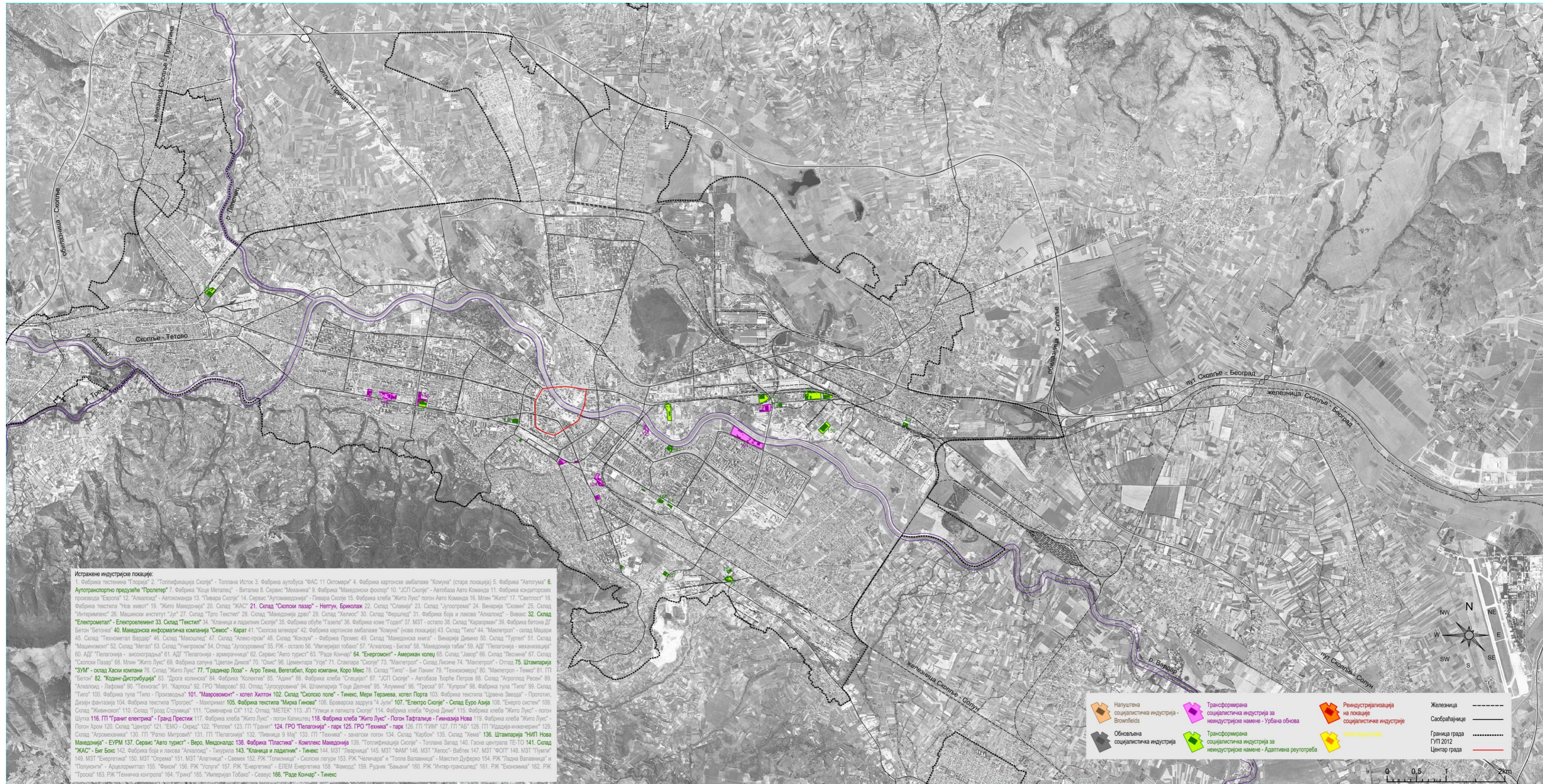

Мапа 4.10 Размештај индустрије Скопља: фактичко стање 1991 године у односу на планирано из 1965 године

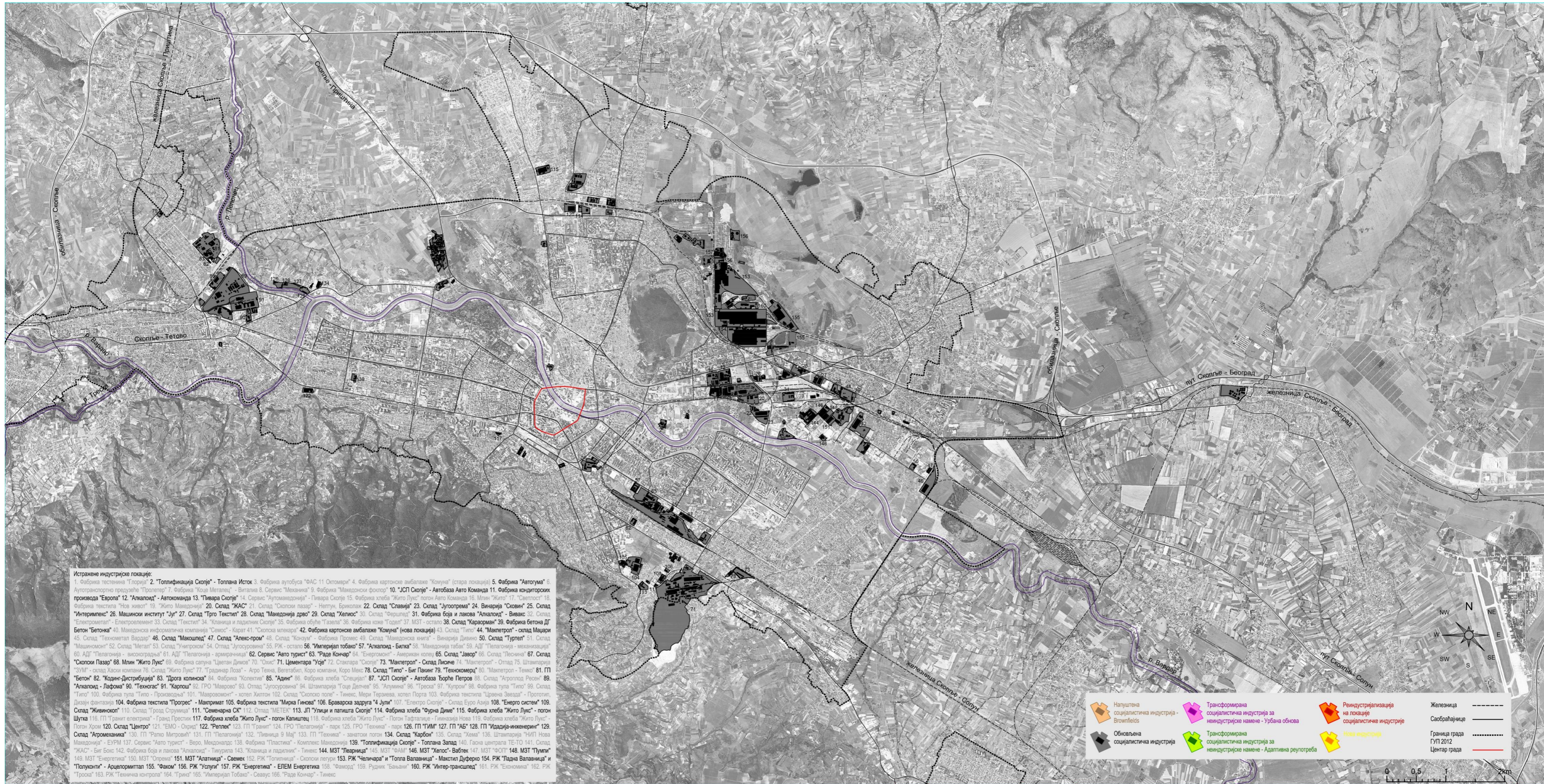
5. Скопје: Пост-социјалистичка просторна трансформација индустрије

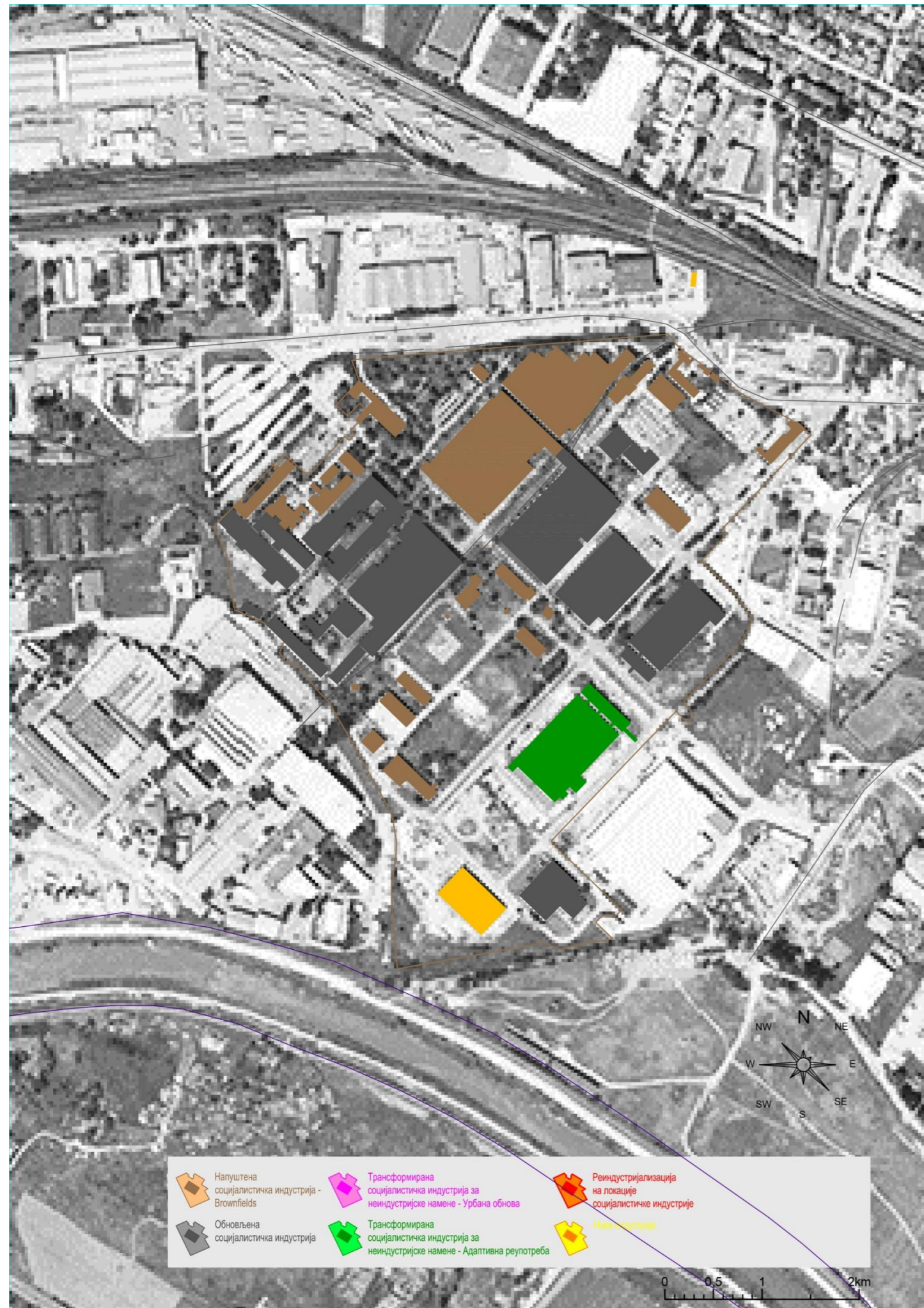
Мапа 5.1 Напуштена социјалистичка индустрија Скопља 2013 године

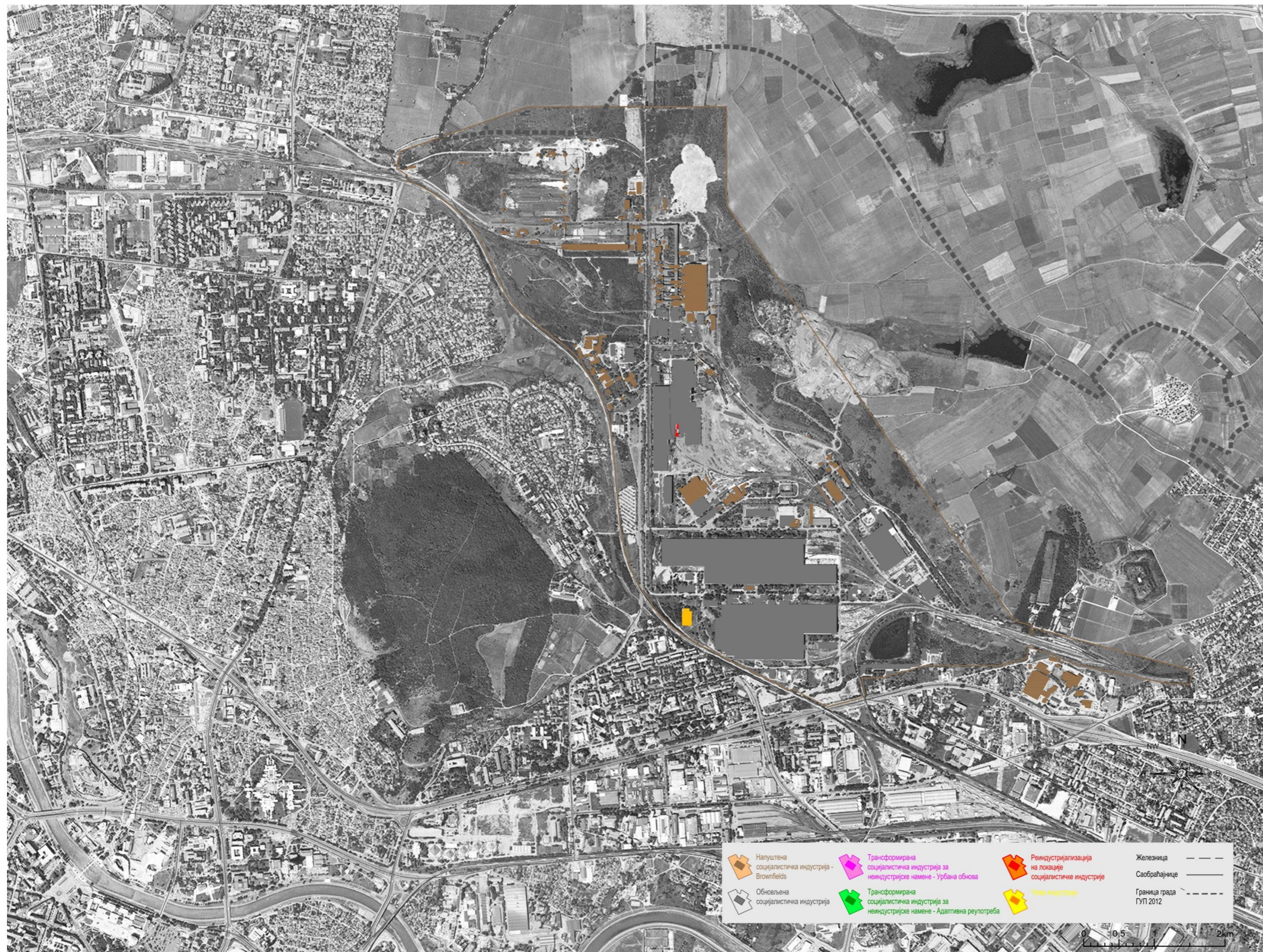
Мапа 5.2 Трансформисана социјалистичка индустрија Скопје за неиндустриске намене 2013 године

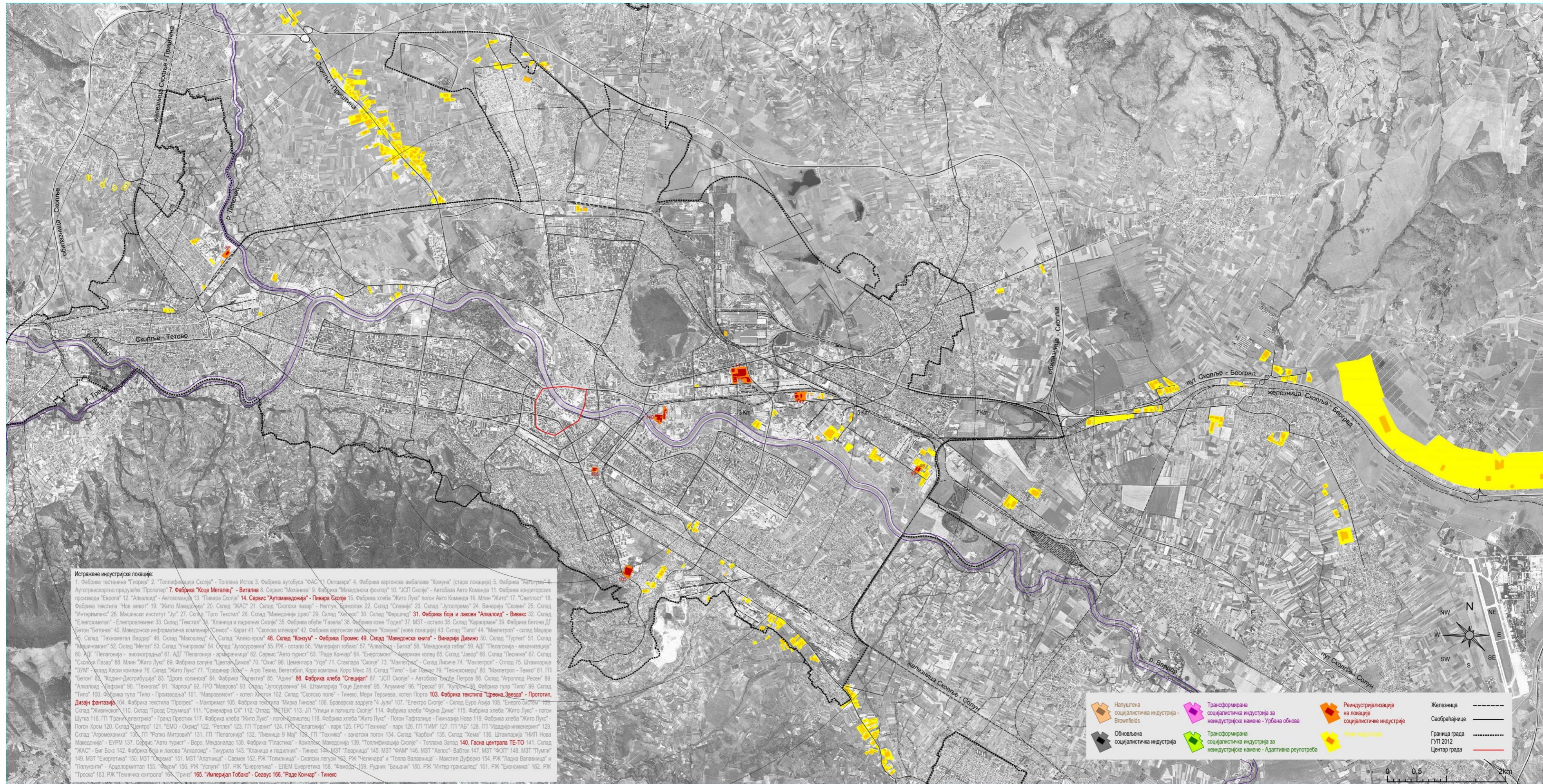
Мапа 5.3 Обновљена социјалистичка индустрија Скопља 2013 године

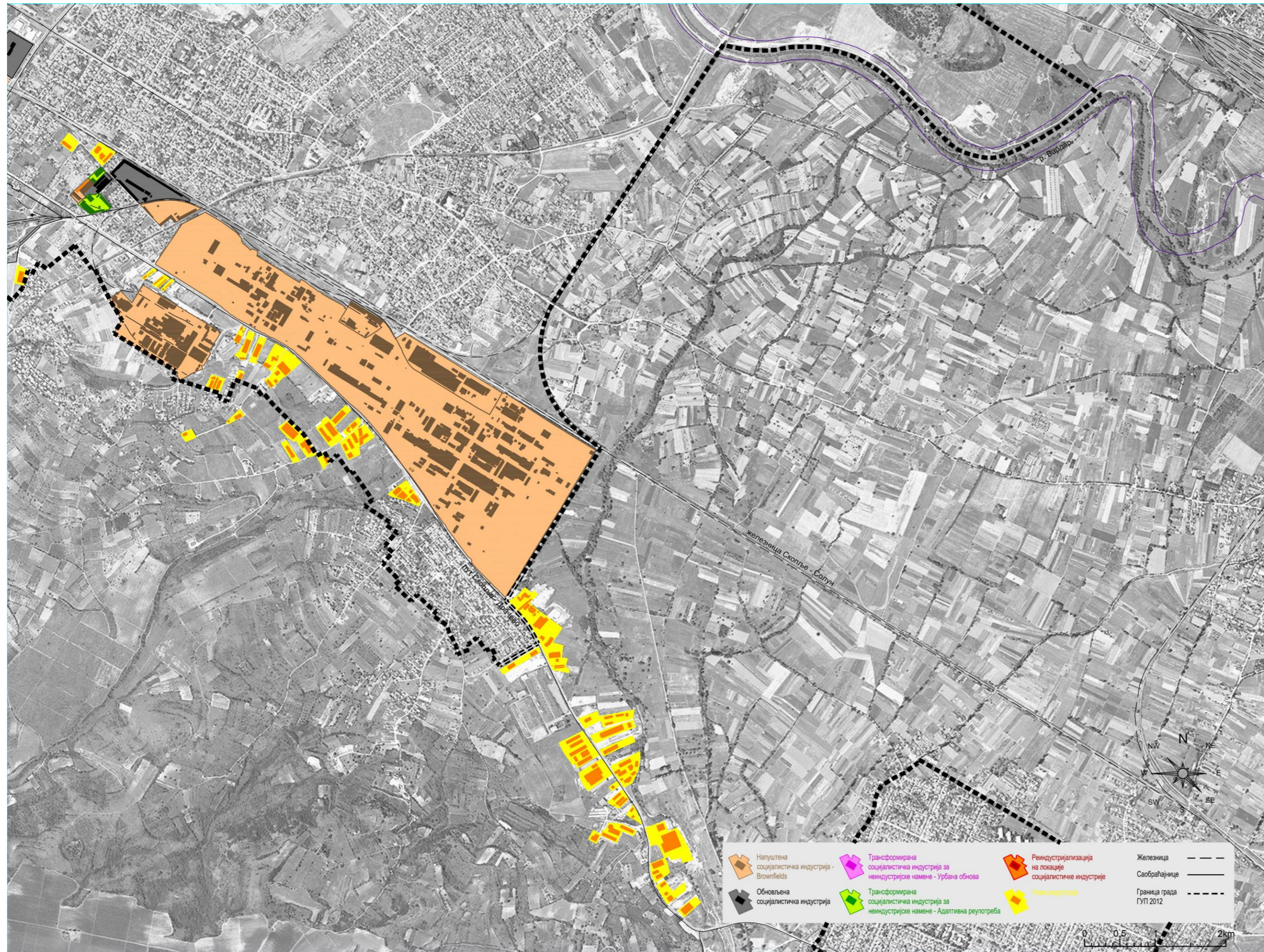
Мапа 5.4 Фрагментирана обнова локације "Металски завод - Тито" 2013 године

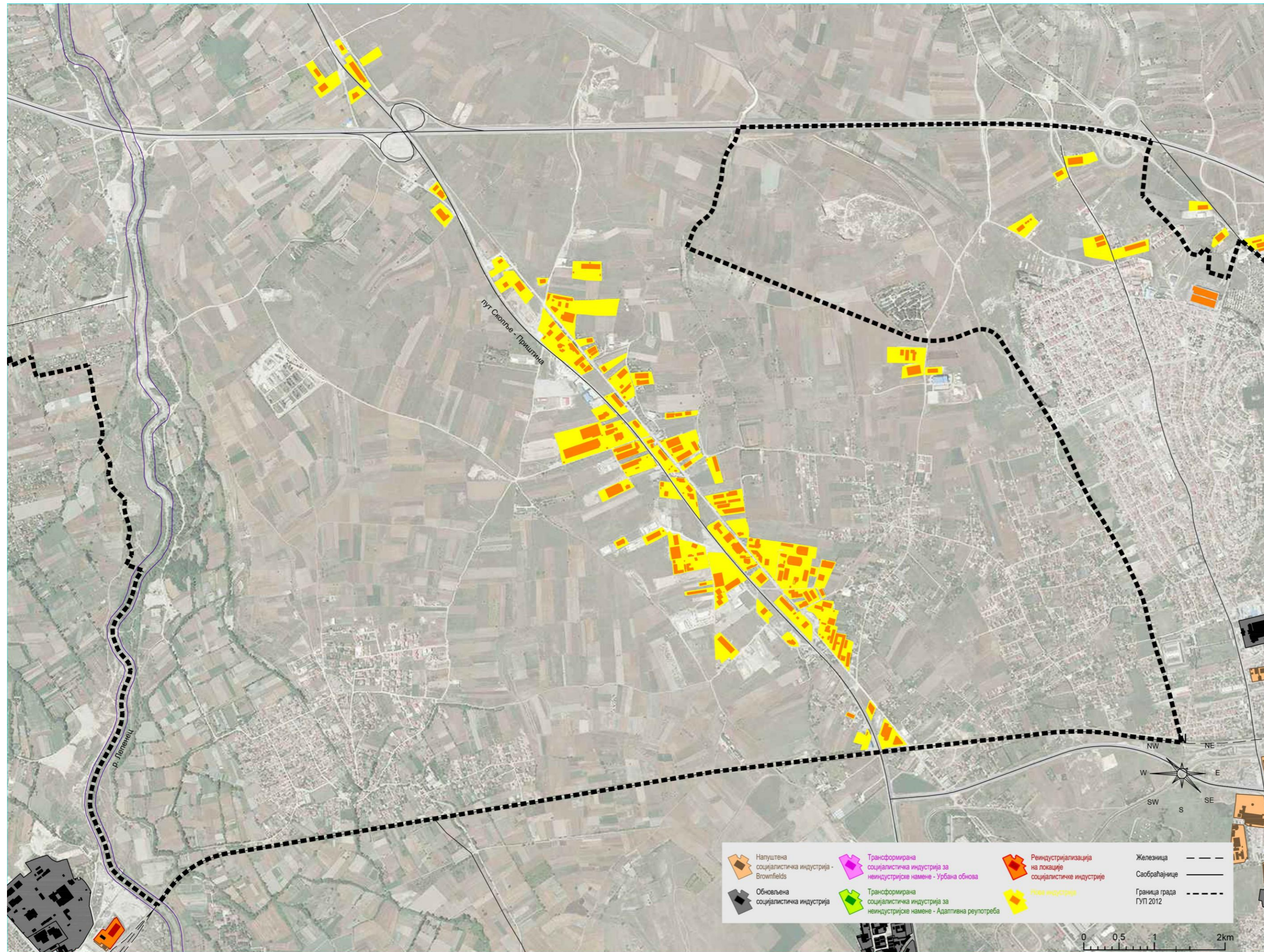
Мапа 5.5 Фрагментирана обнова локације "Рудници и Железарница Скопје" 2013 године

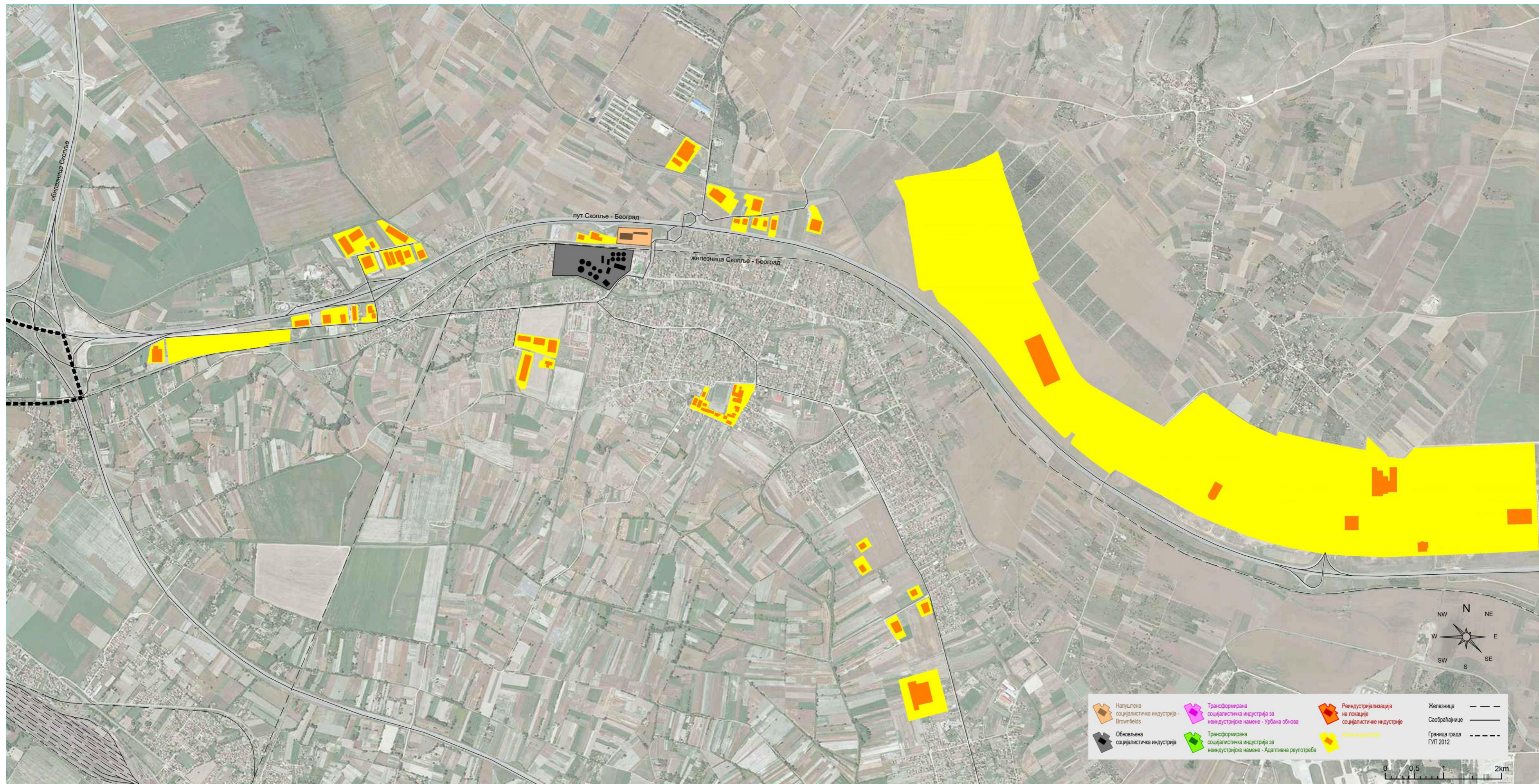
Мапа 5.6 Реиндустријализација и нова индустрија у индустријским подручјима урбаног опсега Скопља 2013 године

Мапа 5.7 Нова индустрија - привредна зона Пинтија-Драчево 2013 године

Мапа 5.8 Нова индустрија - привредна зона Визбегово 2013 године

Мапа 5.9 Нова индустрија- "ТИРЗ Скопје 1" и "ТИРЗ Скопје 2" 2013 године

БИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Горан Мицковски рођен је 1974 године у Скопљу, Р.Македонија, где је завршио Основну школу и Гимназију. 1993 године уписао се на Архитектонском факултету Универзитета "Св. Кирил и Методиј" у Скопљу, где је 2000-те године дипломирао са оценом 10 на дипломском раду и просечном оценом 8.32 у току студија, и стекао звање дипломирани инжењер архитекта. Од 2000 до 2007 године ради у архитектонским фирмама "Мавровопроект" и "Прима-инженеринг" у Скопљу. Од 2007 до данас запослен је на Архитектонском факултету Универзитета "Св. Кирил и Методиј" у Скопљу на месту асистент на катедри Пројектовање на предметима Пројектовање индустријских објеката, Пројектовање пољопривредних објеката, Архитектонски студио VII/3 и Архитектонски студио VIII/3 на постдипломским студијама. Од 2008 године уписан је на Докторским академским студијама научног карактера - област архитектура на Архитектонском факултету Универзитета у Београду.

Од дипломирања до данас као аутор и коаутор радио је на више од 100 архитектонских и архитектонско-урбанистичких пројеката, од којих је део пројеката изведен. Међу изведеним објектима, својом сложености и величином могу се издвојити: *Државна фитосанитарна лабораторија (2005)*, *Спортска хала "Борис Трајковски" капацитета 7.000 места за гледаоце (2006)* и *Административна зграда Општине Карпош (у извођењу од 2013)*, сви у Скопљу; *Градска пијаца у Македонској Каменици (2012)*; *Градска пијаца у Пробиштипу (2013)*; и *Трговачки центар "Оренбург" (2006)* и *Трговачко забавни центар ТЗЦО (у извођењу од 2012)*, оба у Оренбургу, Руска Федерација.

За пројекат *Спортска хала "Борис Трајковски"* на Бијеналу Македонске Архитектуре "БИМАС 2006", добитник је Награде за најбољи пројекат. 2008 године, са групом колега, оснива архитектонски студио "SCArS" Studio for Contemporary Architecture Скопје, који се бави савременим архитектонским темама града. У оквиру ког организује јавне изложбе "*100.000м² за Скопје*" (2009) и "*OUTBOX 2010*" (2010), обе у Музеју града Скопља на којима је представљен изабрани заједнички рад његових чланова.

Горан Мицковски учествовао је на XII-то Бијеналу архитектуре у Венецији са пројектом "Learning arcitecture" са групом колега и студената са Архитектонског факултета у Скопљу; и на XIV-то Бијеналу архитектуре у Венецији са пројектом "Findings" са групом колега.

Од 2007 године до данас објавио је следеће научне текстове: *Analiza obnove, sanacije i promene namene objekta Uranija - Ohrid, Izgradnja, 68, br. 1-2, str. 20-32*; *Adaptivna re-upotreba industrijskih objekata na primeru Duvanskog kombinata u Skoplju, Izgradnja, prihvaćen*; и *Okružni ured za osiguranje radnika u Skopju, Prostor, prihvaćen*.

Изјава о ауторству

Потписани Горан Мицковски

број индекса Д 2007/24

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Трансформација индустријских простора у контексту пост-социјалистичке транзиције града Скопља

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Горан Мицковски

Број индекса Д 2007/24

Студијски програм: Студије научног карактера, основна област истраживања
АРХИТЕКТУРА, ужа област истраживања студије АРХИТЕКТУРЕ

Наслов рада **Трансформација индустријских простора у контексту пост-социјалистичке транзиције града Скопља**

Ментор Др Владан Ђокић, редовни професор Архитектонски факултет
Универзитета у Београду

Потписани Горан Мицковски

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Трансформација индустријских простора у контексту пост-социјалистичке транзиције града Скопља

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство - некомерцијално - без прераде
4. Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима
5. Ауторство - без прераде
6. Ауторство - делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____
